

UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
FILOZOFOICKÁ FAKULTA

**MIGRÁCIE A KOLEKTÍVNE IDENTITY ROBOTNÍKOV V 20. STOROČÍ NA
PRÍKLADE ZAMESTNANCOV NOVOHRADSKÉHO KAMEŇOPRIEMYSLU**

Dizertačná práca

Študijný program: Etnológia a kultúrna antropológia

Študijný odbor: 3.1.3. Etnológia

Školiace pracovisko: Katedra etnológie a muzeológie

Školiteľ: Prof. PhDr. Marta Botíková, Csc.

Bratislava, 2014

Mgr. Attila Agócs

Pod'akovanie

Ďakujem vedúcej dizertačnej práce prof. PhDr. Marte Botíkovej, Csc., ako aj svojmu pôvodnému školiteľovi už nebohému doc. PhDr. Ladislavovi Mlynkovi, PhD., za cenné rady, pripomienky a odborné vedenie pri vypracovaní dizertačnej práce; ďalej doc. PhDr. Pavlovi Tišliarovi, PhD. za upozornenie na možnosť využitia výsledkov sčítania ľudu z roku 1930 pri mapovaní migračných trás robotníkov kameňopriemyslu; Úradu splnomocnenca vlády SR pre národnostné menšiny za finančnú podporu záverečnej fázy mojich terénnych výskumov, ako aj všetkým mojim informátorom, bez ochoty ktorých by táto práca nemohla vzniknúť.

OBSAH

ÚVOD	6
Abstrakt	10
Summary	12
A. VÝSKUM MIGRÁCIÍ A KOLEKTÍVNYCH IDENTÍT – TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ	14
I. Pramene, etika a metodika výskumu	14
II. Teória praxe Pierra Bourdiehu	21
III. Mikro- a makroúroveň migrácií	26
III.1. Mikroúroveň migrácií	28
III.2. Makroúroveň migrácií	31
IV. Sociálna mobilita	33
V. Kolektívne identity	38
VI. Kolektívna pamäť	42
VII. Etnotransformačné procesy	54
B. MIGRÁCIE A KOLEKTÍVNE IDENTITY ROBOTNÍKOV NOVOHRADSKÉHO KAMEŇOPRIEMYSLU V 20. STOROČÍ	56
I. MIGRÁCIE SÚVISIACE S NOVOHRADSKÝMI KAMEŇOLOMAMI	56
I.1. Prehľad tradičných oblastí kamenárstva na Slovensku	56
I.2. Ťažba a príprava kameňov používaných pri stavbe ciest	62
I.3. Prehľad dejín novohradských kameňolomov priemyselného rozmeru z okolia Fiľakova	64
I.3.1. Čadičový kameňolom a robotnícka kolónia Mačkaluk	67
I.3.2. Andezitový kameňolom a robotnícka kolónia Šiatoroš	72
I.3.3. Čadičové kameňolomy a robotnícke kolónie v obci Konrádovce	75
I.3.4. Obdobie existencie národných podnikov kameňopriemyslu	81
I.4. Typologické vymedzenie migrácií súvisiacich s novohradskými kameňolomami a ich motivačné pozadie	82
I.5. Historický rámec migračných tokov novohradských kamenárov	85

I.5.1. Migrácie zamestnancov novohradských kameňolomov v kontexte Rakúsko-Uhorska	88
I.5.2. Migračné pohyby novohradských kamenárov a zmeny v etnickej štruktúre zamestnancov kameňolomov v časovom rámci prvej Československej republiky	102
I.5.3. Údaje o migráciách počas druhej svetovej vojny	110
I.5.4. Migrácie novohradských kamenárov po druhej svetovej vojne	111
II. KOLEKTÍVNE IDENTITY ROBOTNÍKOV NOVOHRADSKÉHO KAMEŇOPRIEMYSLU	120
II.1. Fragmenty etnickej identifikácie migrantov a etnotransformačné procesy	120
II.1.1. Multietnický priestor kamenárskych robotníckych kolónií – fragmenty etnickej identifikácie prvých generácií migrantov	120
II.1.2. Makrointegračné procesy v prostredí kamenárskych kolónií	127
II.1.2.1 Jazyková a etnická asimilácia robotníkov kameňopriemyslu	127
II.1.2.2. Naturalizácia obyvateľov kamenárskych kolónií	135
II.1.3. Mikrointegračné procesy v prostredí kamenárskych kolónií	138
II.1.3.1. Homogamia obyvateľov robotníckych kolónií kameňopriemyslu	138
II.1.3.2. Vzťah obyvateľov kamenárskych kolónií s okolím – zásobovanie kolónii a práca na tretinky	141
II.2. Práca a socioprofesná identita zamestnancov novohradského kameňopriemyslu	144
II.2.1. Práca v kameňolomoch	145
II.2.1.1. Ručné dolovanie a spracovávanie kameňa	147
II.2.1.2. Odovzdávanie špeciálnych vedomostí kamenárstva	153
II.2.1.3. Mechanizácia kamenárskej výroby	155
II.2.2. Prvky baráberskej identity v identifikácii robotníkov novohradského kameňopriemyslu	162
II.2.3. Prvky baníckej identity v sebaidentifikácii robotníkov novohradského kameňopriemyslu	169
II.2.3.1. Kamenárska alebo banicka dychová hudba v Konrádovciach	171
II.2.3.2. Banicky pohreb	173
II.2.3.3. Robotnícky šport - banické futbalové mužstvo	174
II.3. Politická identita a kolektívna pamäť robotníkov novohradského kameňopriemyslu po roku 1948	177

II.3.1. Kolektívna pamäť robotníckych kolónií novohradského kameňopriemyslu po roku 1948	179
II.3.1.1. Kontraprezentná kolektívna pamäť robotníkov kameňopriemyslu	180
II.3.1.2. Fundujúca kolektívna pamäť na príklade Konrádoviec („malej Moskvy“)	186
II.3.2. Sociálna mobilita robotníkov novohradského kameňopriemyslu po roku 1948	195
II.3.2.1. Sociálna mobilita žien	195
II.3.2.2. Zlepšovanie bytových podmienok	197
II.3.2.3. Robotníci novohradských kameňolomov vo vedúcich politických funkciách a vo vedení závodov priemyslu kameňa	201
II.3.2.4. „Event history“ informátora z Večelkova – migrácie a sociálna mobilita v „biografickej ilúzii“ jednotlivca	209
ZÁVER	217
Použitá literatúra	226
Použité internetové pramene	244
Použité archívne pramene	244
Obrazová príloha	246
Mapová príloha	259

Úvod

Výskumu novohradských kameňolomov som sa začal venovať ešte v roku 2005 ako etnológ Novohradského múzea a galérie. Zameriaval som sa na zmapovanie regionálne špecifických prejavov materiálnej kultúry tak na úrovni remesiel, ako aj priemyselnej výroby. Na základe štúdia odbornej a vlastivednej literatúry som zistil, že popri dovtedy preferovaných priemyselných odvetviach – sklárstvo (okolie Poltára) a smaltovníctvo (Lučenec a Fiľakovo), dostala hrubá kamenárska výroba v okolí Fiľakova len skromnú pozornosť, pričom samotný jav bol v posledných stodvadsiatich rokoch pre skúmaný región veľmi príznačný, tak svojim širokým stredoeurópskym dosahom z hľadiska distribuovania produktov, ako aj z hľadiska špecifických sociálnych javov súvisiacich s migráciami, ktoré zapríčinili vznik etnicky heterogénnych kamenárskych robotníckych kolónií v dedinskem prostredí. V počiatkoch moju pozornosť upútali v danom prostredí exotické informácie o talianskych kamenárskych majstroch, neskôr som však výskum rozšíril a začal som sa venovať aj historicko-ekonomickejmu pozadiu vzniku kameňolomov i etnologickým aspektom kamenárskej výroby a života v robotníckych kolóniach: migračným trasám robotníkov a ich kolektívnym identitám s dôrazom na etnickú, socioprofesnú a politickú identitu. Čím viac som sa téme venoval, tým viac sa mi ukázalo, že vo Fiľakove, teda v meste kde žijem, ba aj v mojom bezprostrednom okolí (rodina, kolegovia, bývalí spolužiaci, známi) je veľa jednotlivcov i rodín, ktorých životné príbehy sú prepojené s témou môjho výskumu, čo bolo pre mňa osobitnou motiváciou i potvrdením toho, že som sa prácou zameral na regionálne špecifický sociokultúrny jav.

Novohrad sa od poslednej treťiny 19. storočia stal klúčovou oblasťou kameňopriemyslu Uhorska – a neskôr aj Československa a Slovenska – predovšetkým kvôli bohatému výskytu bazaltu (čadiča) na jeho území. Čadičové a andezitové lomy vznikali hlavne v okolí miest Salgótarján a Fiľakovo. Majitelia do týchto baní doniesli špecializovaných robotníkov, kamenárov venujúcich sa výrobe rôznych druhov dlažobných kociek, lomového kameňa a kamenných drtí, pre ktorých postupne vybudovali niekoľko robotníckych kolónií nedaleko ťažobných priestorov v lokalitách Konrádovce, Mačkaluk a Šiatoroš.

Slovenská etnografia sa kamenárstvu venovala hlavne na úrovni ľudového kamenárstva, ako remeslu, domácej, prípadne manufaktúrnej výrobe. Skúmala predovšetkým výrobné postupy, výrobky, sieť obchodných kontaktov a terminológiu a zaznamenala aj niekoľko informácií o úlohe talianskej diasporu na šírení špeciálnych vedomostí súvisiacich s ťažbou a opracovaním kameňa. Vo svojej práci som sa zameral na

výskum robotníctva kameňolomov priemyselných rozmerov v približnom časovom rámci 1880-1960 s presahmi smerom do minulosti i prítomnosti¹. Venoval som sa výskumu doteraz na Slovensku neskúmaných tém: výskumu migračných pohybov a identifikačnej praxe zamestnancov konkrétneho priemyselného odvetvia. V prípade zistovania migračných trás som sa popri načrtnutí geografického rámca migrácií, pokúsil aj o zachytenie rôznych spoločenských prejavov mikro- a makroúrovne migrácií. Ku kolektívnej identite a kolektívnej pamäti som pristupoval konštruktivisticky. Vychádzal som z predpokladu, že identita jednotlivca je prienikom kolektívnych identít skupín do ktorých patrí, z ktorých som v práci sledoval tri. Môj prístup bol teda pluralistický a zároveň procesuálny, pričom som v prípade etnickej identity sledoval zmeny pôvodných identít migrantov (Maďari, Slováci, Nemci, Taliani, Poliaci atď.) na maďarskú resp. slovenskú identitu. Pri zachytávaní prejavov socioprofesnej identity som vychádzal z dokumentovania pracovných postupov a terminológie kameňopriemyslu regiónu, pričom som sledoval tak prvky baráberskej identity² vandrovných robotníkov, ako aj elementy baníckej identity usadených zamestnancov priemyslu kameňa. Pri politickej identite som sledoval premenu odborárskej identity na politickú komunistickú, ktorá sa po zmene režimu v roku 1948, ako historickej kataklizme, stala základom „špecifického politického kapitálu“, na základe uplatňovania ktorého sa skúmané kamenárské kolónie stali v období socializmu pevnou kádrovou základňou nomenklatúry ľudovodemokratického štátu. Dochádzalo preto ku skupinovej vzostupnej sociálnej mobilite robotníkov kameňopriemyslu, ktorí obsadzovali v pofebruárovom období väčšinu kľúčových politických a administratívnych pozícii regiónu.

Skúmané lokálne spoločenstvá vnímam ako „spoločenstvá pamäti“ a ich naratívy o minulosti interpretujem ako nástroje legitimačnej snahy aktuálnych spoločenských zriadení. V prípade kolektívnej pamäti som sa zameral na porovnanie kontraprezentnej a fundujúcej kolektívnej pamäti robotníkov v súlade s konceptom Jana Assmanna (Assmann 1992 a 2001), v rámci ktorých sa Konrádovce – ako hlavné centrum novohradského

¹ Uvedomujem si, že obdobie rokov 1880 – 1960 sa ani so spomínanými presahmi do minulosti a prítomnosti mechanicky neprekryva s 20. storočím, vymedzenom v názve mojej práce. Z 20. storočia sledujem hlavne obdobie najväčšieho rozkvetu kameňopriemyslu. Epochálne hranice sa len málokedy presne prekrývajú s hranicami storočí. Podľa Erica Hobsbawna trvalo „dlhé“ 19. stor. od r. 1789 do r. 1914 a krátke 20. stor. len od r. 1914 do r. 1989, ďalší autori (napr. Charles S. Maier) hovoria, že 20. storočie trvalo od 60-tych rokov 19. storočia do 60-tych rokov 20. storočia. Maďarský historik Ignác Romsics tvrdí, že počas obdobia rakúsko-uhorského dualizmu sa odohrali také udalosti, bez ktorých nie sú pochopiteľné ani dejiny 20. storočia (Gyáni 2003: 4).

² Baráberskej identite sa venujem v podkapitole III.2.2. Prvky baráberskej identity v identifikácii robotníkov novohradského kameňopriemyslu.

kameňopriemylsu – zmenili v naratívach o minulosti z miesta kde „je lepšie ako v Amerike“, na „malú Moskvu“, ktorá si postavila svoje legitimačné príbehy hlavne na vykorisťovateľskej rétorike zameranej proti kapitalistickému režimu medzivojnového Československa a na osobných príbehoch účastníkov bojov Červenej armády, Komunistickej strany a robotníckych štrajkov. Analyzujem rozdiely v naratívach o minulosti Konrádoviec – odlišné hodnotenia a dôrazy vo výpovediach informátorov, vo firemnej monografii a v manipulovaných reinterpretáciach resp. rekonštrukciách historickej pamäti napísaných po druhej svetovej vojne. Aby som uplatnil svoj postup, v ktorom sledujem jednotlivých aktérov skúmanej komunity ako ľudí, ktorí sú v pohybe tak v geografickom, ako aj spoločenskom priestore, v závere práce uvádzam „event history“ konkrétneho informátora.

V práci kombinujem historickú analýzu archívneho materiálu a publikovaných textov s metódou pološtrukturovaného interview s respondentmi. Vychádzam z perspektívy francúzskeho bádateľa P. Bourdiehu. Overujem jeho tvrdenia, že habitus („praktická identita“) je interiorizovanou históriou a ním vytvorené praktiky sa prispôsobia k objektívnym podmienkam len vtedy, ak sú podmienky za ktorých habitus funguje veľmi podobné podmienkam, za ktorých habitus vznikol (Bourdieu 2009: 208-213, Bourdieu 2008: 171). Empirický materiál však svedčí o tom, že habitus funguje kontinuálne aj po historickej kataklízmach. Hlavnou výskumnou otázkou práce preto je, akou formou si aktéri alebo skupiny aktérov prispôsobujú svoj habitus k zmenám politicko-ekonomickej systému? V práci vychádzam z prvej hypotézy, že k zmenám objektívnych stratégii generovaných habitusom dochádza v súvislosti so zmenami politicko-ekonomickej systému. Zmeny dispozícií a očakávaní jednotlivca alebo skupiny sú spojené aj s čiastočnou alebo kompletou reinterpretáciou historickej pamäti spočívajúcou v manipulovaní výberu tém a v zdôrazňovaní udalostí a sociálnych javov vytrhnutých zo širších historickej a spoločenských kontextov. Využíva sa aj propagandistický potenciál osobných príbehov pamätníkov, ktoré pomáhajú retrospektívne verifikovať správnosť ich konania v minulosti, stavajú ich do pozície zakladajúcich otcov režimu a sú nástrojmi aktuálneho teleologického znázorňovania dejín. Na objasnenie ďalej čaká aj otázka, akým spôsobom dochádza k reštrukturalizácii priestoru sociálnych pozícií pri zmene politicko-ekonomickej zriadenia? Druhou hypotézou práce je predpoklad Bourdiehu, že pri prechode z kapitalizmu na socializmus sa naruší „tradičný“ pomer ekonomickej a kultúrneho kapitálu a vzniká veľký priestor na uplatnenie špecifického politického kapitálu (Bourdieu 1998: 23-24). V práci sa pokúsim poukázať na to, že takýto kapitál sa

opiera predovšetkým o zdôrazňovanie konkrétnych zložiek habitusu, pochádzajúceho z predošlého spoločenského zriadenia. Rozdiely vznikajú hlavne na úrovni reprezentačnej práce jednotlivca, ktorá v rôznych režimoch prispôsobuje komunikáciu jednotlivých zložiek svojej individuálnej identity k očakávaniam okolia.

Abstrakt

„Migrácie a kolektívne identity robotníkov v 20. storočí na príklade zamestnancov novohradského kameňopriemyslu“

Kľúčové slová: migrácia, kolektívna identita, sociálna mobilita, robotníci, kameňopriemysel, kamenári

Novohrad sa od poslednej tretiny 19. storočia stal kľúčou oblastou kameňopriemyslu Uhorska – a neskôr aj Československa a Slovenska – predovšetkým kvôli bohatému výskytu čadiča na jeho území. Kameňolomy produkujúce hlavne stavebný kameň vznikali v okolí miest Salgótarján a Fiľakovo. Majitelia do týchto baní doniesli špecializovaných robotníkov, pre ktorých postupne vybudovali niekoľko robotníckych kolónií nedaleko ľažobných priestorov v lokalitách Konrádovce, Mačkaluk a Šiatoroš. Slovenská etnografia sa kamenárstvu venovala hlavne na úrovni ľudového kamenárstva. Skúmala predovšetkým výrobné postupy, výrobky, siet' obchodných kontaktov a terminológiu. Vo svojej práci som sa zameral na výskum robotníctva kameňolomov priemyselných rozmerov v približnom časovom rámci 1880-1960. Venoval som sa výskumu doteraz na Slovensku neskúmaných tém: výskumu migračných pohybov (i sociálnej mobility) a identifikačnej praxe zamestnancov konkrétneho priemyselného odvetvia. Aktérov som sledoval, ako jednotlivcov, ktorí boli v skúmanom období v neustálom pohybe tak v geografickom, ako aj spoločenskom priestore. Ich mobilita sa v počiatkoch prejavovala reťazovou migráciou smerujúcou z tradičných kamenárskych oblastí Rakúsko-Uhorska (z regiónov dnešného Maďarska, Poľska a Rumunska) a Talianska do Novohradu. Od 20-tych rokov 20. storočia smerovali migrácie z Novohradu do Čiech a Francúzska a v povojnovom období hlavne do iných regiónov stredného a východného Slovenska. Ku kolektívnym identitám som pristupoval v súlade s konštruktivistickým prístupom, hlavne argumentmi F. Bartha (Barth 1969: 9-38, Barth 1996: 3-25). V prípade etnickej identity som sa snažil zachytiť zmeny pôvodných identít migrantov (Maďari, Slováci, Nemci, Taliani, Poliaci atď.) na maďarskú resp. slovenskú identitu. Pri zachytávaní prejavov socioprofesnej identity som vychádzal z dokumentovania pracovných postupov a terminológie kameňopriemyslu regiónu, pričom som sledoval tak prvky baráberskej identity vandrovných robotníkov, ako aj elementy baníckej identity usadených zamestnancov priemyslu kameňa. Pri sociálnej mobilite a politickej identite som vychádzal z perspektívy P. Bourdiehu. Sledoval som premenu

odborárskej identity na politickú komunistickú, ktorá sa po zmene režimu v roku 1948, ako historickej kataklizme, stala základom „špecifického politického kapitálu“, na základe uplatňovania ktorého sa skúmané kamenárské kolónie stali v období socializmu pevnou kádrovou základňou nomenklatúry socialistického štátu (Bourdieu 1998: 23-24). V prípade kolektívnej pamäti som sa zameral na porovnanie kontraprezentnej a fundujúcej pamäti robotníkov v súlade s konceptom J. Assmanna (Assmann 2001: 72-75). Prvou hypotézou práce bolo, že k zmenám objektívnych stratégii aktérov generovaných habitusom dochádza v súvislosti so zmenami politicko-ekonomickejho systému. Druhou, že pri historickej kataklizme vyvolanej prechodom z kapitalizmu na socialistické spoločenské zriadenie došlo k reštrukturalizácii priestoru sociálnych pozícii, pričom sa narušila spoločenská „súradnica“ založená predtým na pomere ekonomickeho a kultúrneho kapitálu a vznikol priestor na uplatnenie špecifického politického kapitálu socializmu, založeného na členstve v odborových a stranických aparátoch. Obidve sa výskumom potvrdili. Po prepojení postulátu M. Schudsona o obmedzenej možnosti manipulácie s minulosťou (Schudson 1992, in Olick – Robbins 1999: 19-43) a Bourdieho konceptu habitusu, ako „interiorizovanej histórie“ (Bourdieu 2009: 215-221), môžeme skonštatovať, že po historických kataklizmách dochádza iba k zmenám reprezentačnej práce aktérov. Selektujú a zdôrazňujú aktuálne výhodné prvky svojho habitusu, ktoré v danom kontexte považujú za najúčinnejšie z hľadiska hromadenia rôznych druhov kapitálu v konkrétnom poli sociálneho priestoru. Vybrané prvky sa potom v súlade s očakávaniami doby stávajú základnými motívmi naráť o minulosti, kontraprezentných i fundujúcich spomienok.

Summary

“Migrations and collective identities of workers. The case of stone industry employees in Novohrad in the 20th century”

Key words: migration, collective identity, social mobility, workers, stone industry, stonecutters

The Novohrad region was from the last third of the 19th century key territory of stone industry in historical Hungary – and later Czechoslovakia and Slovakia too – mainly for rich appearance of basalt in the area. Stone quarries producing chiefly building stone were established in the neighbourhood of towns Salgótarján and Fiľakovo. Owners of these quarries brought experts to the region, and built worker's colonies nearby the mining area of Konrádovce, Mačkaluk and Šiatoroš localities. Slovak ethnography researched stonemasonry mainly on the level of folk stonemasonry and studied in capite processes of production, products, business networks and terminology. In my dissertation thesis I focused on the workers of industrial sized stone quarries during the period approximately from 1880 until 1960. So far the topics I explored were not surveyed in Slovakia: research of migration paths, social mobility, and identification practices of employees of the given segment of industry. I observed the actors as individuals, who, in the explored period were both geographically and socially in permanent move. Their mobility manifested itself first in chain migration from traditional zones of stonemasonry in Austria-Hungary (regions of contemporary Hungary, Poland and Romania) and in Italy to Novohrad. Since the 1920s the direction of migration was from Novohrad to Bohemia and France and in the post-war period mainly to the regions of Central and Eastern Slovakia. In the field of collective identities I applied the constructivist approach, chiefly the arguments of F. Barth (Barth 1969: 9-38, Barth 1996: 3-25). In case of ethnic identity I examined changes of original identities of migrants (Hungarians, Slovaks, Germans, Italians, Poles, etc.) to Hungarian or Slovak identity. I based the recording of manifestations of socio-professional identity on the documentation of working methods and terminology of stonemasonry in the region. I followed both the elements of the „baráber“ identity of wandering workers and the elements of the miner identity of settled employees of stone industry. When elaborating the topic of social mobility and political identity I used P. Bourdieu's perspective. I explored the change of labour union identity to communist political identity, which after the historical cataclysm of the change of regime in 1948 became the foundation of the

„specific political capital“. As a result of this change of identity the researched stonecutters‘ colonies became the firm personal basis of the nomenclature of the Socialist state (Bourdieu 1998: 23-24). In case of collective memory I focused on contra-present and foundational memory of workers in accord with the concept of J. Assmann (Assmann 2001: 72-75). The first assumption of my thesis was, that the changes of objective strategies of actors generated by habitus are connected with the changes of the political and economic system. My second hypothesis was, that during the historical cataclysm of the change of regime from capitalism to socialist social structure a restructuralization of space of social positions took place and the social co-ordinate system based earlier on the proportion of economic and cultural capital was disrupted. This way a new space was created for the use of the specific political capital of socialism based on labour union and party apparatus membership. Both hypotheses were proven by my research. After connecting M. Schudson‘s postulate about limited abilities of manipulations with the past (Schudson 1992, in Olick – Robbins 1999: 19-43) and Bourdieu‘s concept of habitus as an „interiorized past“ (Bourdieu 2009: 215-221), we can assert, that it is only the representation practices of actors that change after historical cataclysms. They select and emphasize those advantageous elements of their habitus that they consider most effective in the actual context in view of cumulation of different kinds of capitals in the given field of social space. Selected elements, in accord with the anticipations of the era become the basic motives of narratives of past, of contra-present and foundational memory.

A. VÝSKUM MIGRÁCIÍ A KOLEKTÍVNYCH IDENTÍT – TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ

I. Pramene, etika a metodika výskumu

V práci kombinujem historickú analýzu archívneho materiálu, vlastivednej literatúry a „firemnej“ literatúry kamenárskeho priemyslu s terénnym výskumom, hlavne s metódou pološtrukturovaného interview s respondentmi a metódou orálnej histórie.

V rámci analýzy archívneho materiálu som sa v roku 2010 zameral na spracovanie údajov k dejinám kameňolomu v Konrádovciach na základe fondu písomností akcovej spoločnosti Uhorskej (resp. Maďarskej) obchodnej banky (maď. *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt.*), uchovávaného v Štátom archíve Maďarského národného archívu (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) v Budapešti³. Niekoľko vzácnych údajov k histórii lomu Mačkaluk som našiel aj v registratúre Obecného úradu Šiatorská Bukovinka. V Slovenskom národnom archíve v Bratislave som v rokoch 2011-2012 spracoval údaje sčítacích hárkov z československého sčítania ľudu v roku 1930 z obcí Konrádovce a Radzovce⁴. Na hodnotu tohto prameňa pre etnologický výskum a zvlášť pre výskum štruktúry rodiny poukázala vo svojej štúdii Ľubica Herzánová (Herzánová 2002: 25-44). Keďže sa jedná o obce na juhu Slovenska s majoritným maďarským obyvateľstvom, v oboch obciach sa používali slovensko-maďarské dvojjazyčné „popisné hárky“. V Konrádovciach boli hárky vyplňané v domoch robotníckej kolónie najčastejšie v slovenskom jazyku a sčítacie hárky vyplnené v dedine obývanej hlavne pôvodným roľníckym obyvateľstvom a remeselníkmi v maďarskom jazyku. V Radzovciach a na príčlenených pustatinách boli vyplnené všetky sčítacie hárky v slovenčine. V rámci výskumu som sa zameral na sledovanie pohybu „prednostov domácností“ (gazdov), ktorí pracovali pre kameňolomy v rôznom pracovnom zaradení (v kolonkách „druh povolania“ a „postavenie v povolaní“ uvádzané v slovenčine v nasledujúcich formách: napr. *kamenár*, *kamenár nádenník*, *kamenár dozorčí*, *dozorca v lome*, *baník nádenník*, *rícer*, *kamenolomár*, *robotník lámač kameňa*, *kameňokresáč alebo kresáč kameňa*, *kováč*, *strážnik v lome*, *strojník*, *správca lomu*, *brzdár v lome*, *inžinier lomu*; v maďarskom jazyku nasledovne: *kőbányászat munkás*, *kőbánya munkás*, *lakatos*, *kocsis*, *kovács*, *gépész*, *éjjeli őr*, *feliügyelő*,

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL), fond Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. és beolvadt vállalatai (ďalej: f. PMKB).

⁴ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národný archív (ďalej: SNA), fond Sčítanie ľudu v roku 1930 (ďalej: f. SL 1930), obec Radzovce (Rađovce) SL 1930, š 494 a obec Konrádovce (Korlát) SL 1930.

pénztarnok). Informácie o ostatných obyvateľoch kamenárskych robotníckych bytov (manželky, nájomníci, rodičia prednosti domácnosti atď.) som zaznamenával len v prípadoch, ak mali údaje zachytené o nich výpovednú hodnotu v súvislosti s migráciami presahujúcimi rámec regiónu (Novohradu a Gemera-Malohontu). Najdôležitejšie informácie z hľadiska skúmanej témy poskytovali údaje kolónok: „Deň, mesiac a rok narodenia“, „Rodisko“, „Jestliže sčítaný nebýva v obci pobytu od narodenia, kedy sa pristáhoval, odkiaľ sa pristáhoval“, „Štátnej príslušnosti“ a „Národnost“. Čažkosti pri spracovávaní údajov sčítacích hárkov spôsobili predovšetkým nepresne zapísané resp. skomolené geografické názvy talianskych, nemeckých, rakúskych a poľských lokalít a regiónov. S cieľom zistenia uzlových bodov migrácie zamestnancov kameňolomov som zamestnancov triedil v jednotlivých obciach podľa regiónov, v ktorých sa narodili. Keďže sa však väčšia časť analyzovaných stáhovaní za prácou odohrala v období existencie Rakúsko-uhorskej monarchie, menšia časť počas existencie prvej ČSR (ku ktorej patrila aj Podkarpatská Rus) a geopolitická situácia bola v čase výskumu tiež odlišná, rozhodol som sa sledovať lokality, v ktorých sa „sčítaní“ narodili, v súčasnom kontexte – napr. kto sa narodil v obci Kiszebes v Sedmohradsku (teda v tedajšom Uhorsku resp. Rakúsko-Uhorsku) v r. 1895, je uvedený v pomocnej tabuľke zamestnancov lomov pochádzajúcich z územia dnešného Rumunska (v súčasnosti obec Poieni v župe Cluj). Spôsob sledovania migrácií, ktorý vychádza zo zadeľovania jednotlivcov podľa rodiska je na prvý pohľad zjednodušujúci, je však jediným dôsledným spôsobom zachytenia mikroprocesov. Ľovek, ktorý sa narodil napríklad v jednej novohradskej kolónii v roku 1901 a mal jeden rok, keď sa jeho rodina presídlila do kolónie v inej obci okolia Fiľakova sa javí, ako rodák z regiónu, pričom zo širšieho kontextu dát ho vieme podľa priezviska priradiť k skupine obyvateľov, ktorej korene siahajú do ohybu Dunaja v dnešnom Maďarsku. Ak by sme nepostupovali dôsledne podľa zvoleného princípu, strácali by sa nám všetky jemnejšie súvislosti, hlavne o stáhovaní rodín odborníkov na mikroregionálnej úrovni.

Prameňmi naratív o minulosti kamenárskych kolónií sú obecné a školské kroniky Konrádoviec, publikované texty a recentný materiál z terénnego výskumu ako nesprostredkovaný prameň. Ich väčšia časť vznikla po roku 1945.

V registratúre obce Konrádovce⁵ sa nachádzajú tri zväzky obecných kroník písané v slovenskom jazyku. V kronike s názvom *Pamätná kniha obce Korlát založená roku 1945*⁶ je „príbeh“ obce zachytený dvakrát za sebou. Prvá verzia textu je rozpracovaná na

⁵ Ďalej: Reg. OcÚ K.

⁶ Ďalej: Pamätná kniha obce Korlát.

prvých desiatich stranách kroniky. V jej interpretáciách udalostí ešte cítiť povojnový nacionálizmus slovenského autora z viacerých formulácií. Pri opise súdobej reality sa vymedzuje predovšetkým voči horthyovskému maďarskému režimu predoších rokov. Druhá verzia textu vznikla už pod vplyvom socialistického výkladu histórie. Autor v nej porovnáva svoju dobu hlavne s „vykorisťovateľským“ kapitalizmom medzivojnového obdobia. *Kronika obce Konrádovce* má 206 strán. Viedla ju kronikárka Eva Klamová. V tomto prvom zväzku kroniky obce sa autor vracia k počiatočným opisom obce, ktoré boli zapísané v dvoch verziách už aj do Pamätnej knihy. Druhý zväzok viedol pod názvom *Pokračovanie kroniky obce Konrádovce* kronikár Anton Kurali. Z týchto sprostredkovaných prameňov naratív som čerpal hlavne pri analýze kolektívnej pamäti kamenárskych kolónií. Sekundárne a doplnkovo som použil pri sledovaní etnotransformačných procesov obyvateľstva kamenárskej kolónie aj veľmi strohú *Kroniku materskej školy slovenskej v Konrádovciach* vedenú v slovenčine pravdepodobne od roku 1948 i *Školskú kroniku Štátnej ľudovej školy v Korláte*. Školská kronika oboznamuje čitateľa s dejinami školy od roku 1912 – v počiatkoch retrospektívne – do roku 1938. V dvadsiatych rokoch 20. storočia je vedená v maďarskom jazyku a od roku 1930 v slovenčine.

Medzi publikovanými textami mali z hľadiska zamerania môjho výskumu centrálné miesto „firemné publikácie“. Výsledky ich analýzy som doplnil poznatkami získanými z regionálnej vlastivednej literatúry, ktorá sa však otázkam kameňolomov venovala do roku 1989 hlavne na úrovni dejín robotníckeho hnutia a po tomto roku v monografiách obcí. Dezső Kalmár publikoval firemnú monografiu kameňolomu v Konrádovciach v roku 1908 v maďarskom jazyku pod názvom *A magyarországi bazaltkőbányák ismertetése. I. sorozat. A korláti bazaltbánya*. Podnikový časopis pod názvom *Kameň* s rôznymi podnázvami⁷, vydávaný rôznymi podnikovými riaditeľstvami pre pracujúcich lomov v aktuálnej pôsobnosti podniku vychádzal v rokoch 1949-1950 a 1952-1958. Z deviatich ročníkov vyšlo najmenej čísel – štyri – v roku 1950 a najviac – dvadsaťdva – v roku 1954. Pri citáciách sa na časopis odvolávam vo forme *K* (skratka názvu) rok/číslo a strana. V prípade článkov zverejnených v maďarskom jazyku uvediem za číslom strany aj písmeno *m*, ktoré

⁷ Kameň: časopis zamestnancov znárodeného slovenského kameňopriemyslu. Liptovský Mikuláš: Závodná skupina ROH Slovenského kameňopriemyslu v Liptovskom Mikuláši. 1949-1950, 1.-2. ročník; Kameň a budovanie socializmu, Lučenec: Slovenské bazaltové kameňolomy v Lučenci, 1952, 1. ročník; Kameň: časopis zamestnancov Slovenských bazaltových kameňolomov n.p. Lučenec. Lučenec: ZO KSS, ROH, ČSM a riaditeľstvo Slovenských bazaltových kameňolomov v Lučenci, 1953-1958, 2.-7. ročník.

bude zároveň znamenať, že citát je prekladom autora do slovenského jazyka. Išlo o časopis zamestnancov kameňopriemyslu, preto redakcia hned' v prvom čísle vyzvala k spolupráci aj dopisovateľov, robotníckych korešpondentov („robkorov“), nasledovným článkom: „*Je potrebné, aby ste sa stali spolupracovníkmi a prispievali článkami so svojho zamestnania, závodu a podob. Posielajte články o zlepšení výroby, socialistickom súťažení, zlepšovacích návrhoch, o zvýšení a prekonaní pracovných noriem. Nech sa aj iní dozvedia o Vašej činnosti v KSS, ROH-u, ČSM v obci a podobne... kritizujte, ale oprávnene, kritika je zdravá a potrebná ak je reálna. Napište, čo sa Vám páči a nepáči vo Vašom závode i u jednotlivcoch ak robia na škodu závodu, osadenstvu, strane a podobne... Radi počujú Vaši druhowia v iných závodoch o Vašom hospodárení v závode, spolupráci a činnosti. Ďalej posielajte svoje zprávy o rôznych zamestnaneckých slávnostiah, vyznamenaniach a rôznych príležitosti týkajúce sa Vášho závodu, obce atď. Z týchto rôznych príležitostí zasielajte nám fotografie, tiež o spolupracovníkoch, ktorí vedú v socialistickom súťažení, úderkách a ktorí podávajú zlepšovacie návrhy. Kritizujte nedostatočnú pracovnú morálku, absenciu a fluktuáciu... Články posielajte podpísané plným menom a uvedte bydlisko“ (K 1949/1 s. 3). V roku 1949 vychádzalo na Slovensku už 67 závodných časopisov, ktoré mali podľa ich redaktorov za cieľ prevychovať pracujúci ľud „*aby pochopil význam socializmu*“ (K 1949/2 s. 7 a 10). Keď časopis začal v roku 1952 vychádzať v novej forme, začalo podľa redakcie obdobie „*rozšíreného spojenia všetkých pracujúcich Slovenských bazaltových kameňolomov n. p. v Lučenci, roztrúsených po lomoch kraja banskobystrického a žilinského. Nás časopis má byť zrkadlom nášho denného konania, musí byť dobromyselným poradcom...* Prispievateľmi nášho časopisu sa musia stať naši úderníci, majstri, technici a administratívni zamestnanci, ktorí vo svojich článkoch kriticky a sebkriticky bez akejkoľvek demagógie zhodnotia denné činenie ktoréhokoľvek činiteľa z radov našich pracujúcich“ (K 1952/1 s. 1). V druhej polovici 50-tych rokov 20. storočia mali autori článkov ešte stále veľké problémy s rešpektovaním pravidiel slovenského pravopisu a redakciu upozornili v jednom príspevku aj na tendenciu, že „*nútený obsah závodného časopisu odpudzuje záujem čitateľov a hraničí s formalizmom... niekedy aj polemiky sú užitočnejšie ako hrobové mlčanie*“ (K 1957/3 s. 3). Najčastejšími prispievateľmi za skúmané obce boli: za Konrádovce Jozef Kurali, L. Kacara, Jozef Spevár, Jozef Papanetz a za Šiatoroš Malček. V prvom čísle časopisu – vytlačenom v roku 1949 – boli články publikované len v slovenčine. Kamenári maďarskej národnosti však žiadali vedenie podniku, aby sa v časopise publikovali aj články v maďarskom jazyku. Redakcia vyhovela tejto požiadavke, ved' skoro tretina zamestnancov bola maďarskej*

národnosti. Vyzvala ich, aby do časopisu prispievali v maďarčine. Dala si za cieľ informovať robotníkov v rodnom jazyku „o tom všetkom, čo sa týka nášho »baráberského« života spojeného s produkciou kameňa“ (K 1949/2 s. 5-6, m). V treťom číslе už bola tretina časopisu venovaná „maďarskej vložke“, pričom v prípade článkov publikovaných v maďarčine išlo o preklady pôvodných slovenských príspevkov z daného čísla (K 1949/3 s. 5-8, m). V neskorších číslach sa stretávame aj s takou formou dvojjazyčnosti, kde sa objavili články písané priamo v maďarčine, ktoré boli redakčne zakomponované medzi články publikované v slovenskom jazyku bez slovenského prekladu. Za maďarské články d'akovala v duchu internacionalizmu Závodná rada z Hajnáčky nasledovnými slovami: „*S príjemným prekvapením a úprimnou radosťou prijali všetky články v maďarskej reči tí naši spolupracovníci, ktorí len maďarskú reč ovládajú a preto úprimne d'akujeme súdruhom, ktorí na tom mali podiel s heslom: »Nech žije veľký Stalin, ochránca všetkých pracujúcich!« Úprimnú vd'aku prejavujeme i nášmu riaditeľstvu, za pochopenie, že nás – spolupracovníkov len maďarskou rečou hovoriacich len cez tlač môžu odborne riadiť v rámci spojených a znárodenených kameňolomov v záujme našej socializácie*“ (K 1949/3 s. 10). Z článkov publikovaných v 117 číslach časopisu sú pre túto prácu zaujímavé príspevky venujúce sa životnému štýlu robotníkov kameňopriemyslu (bývanie, požívanie alkoholu, kultúrny, športový a spoločenský život), baráberskej identite, interetnickým vzťahom, dejinám lomov, kamenárskej práci (organizácia práce, mechanizácia, špecializácia robotníkov na konkrétné pracovné postupy), migráciám a sociálnej mobilite. V textoch som sa často stretával s kritickým obrazom minulosti, pričom od predstavovaných úderníkov vyslovene žiadali porovnanie pomerov existujúcich za prvej Československej republiky a nastolených po „februárovom prevrate“, teda po roku 1948.

Rozhovory s pamätníkmi, ktorých identifikovali celým menom, bydliskom (prípadne aj lokalitou, kde aktuálne pracovali) a často aj rodiskom a presným dátumom narodenia, boli hojne využívanými nástrojmi legitimizačnej praxe režimu budovaného od roku 1948. Stretávame sa s nimi v jednotlivých verziách obecnej kroniky, v publikácii o dejinách robotníckeho hnutia Fiľakovského okresu (Eliáš 1957), aj v podnikovom časopise. Pár textov je pravdepodobne prevzatých z rukopisnej obecnej kroniky do tlačených dejín robotníckeho hnutia. V týchto rozhovoroch boli z ideologických dôvodov preferované konkrétné témy, ako dejiny robotníckeho hnutia a komunistickej strany, štrajky, účasť na bojoch Červenej armády, t'ažký život v medzivojnovom období atď. Od informátorov sa očakávala resp. sa im vnucovala istá „vykoristovateľská rétorika“, ktorá

sa zakladala na postuláte, že „v súčasnosti sa máme lepšie, než voľakedy“ (Mohay 2000: 764). Tieto rozhovory považuje Miroslav Vaněk za istých predchodcov metódy „oral history“ v Československu. Pamätníkov však bádatelia doby nepovažovali za partnerov, iba za „objekty historikovej práce“ (Vaněk 2004: 40 a 46, in Nosková 2007).

Terénnny výskum som v rokoch 2009-2014 realizoval v obciach Konrádovce, Fiľakovo, Lučenec, Radzovce, Šiatorská Bukovinka, Večelkov a Somoskőújfalu (MR). Terénnym výskumom som sa celkovo venoval sedemnásť dní. V prvých rokoch som kládol dôraz na vyhľadávanie potomkov niekdajších talianskych kamenárov. Výber respondentov som uskutočnil metódou „snehovej gule“. Sú medzi nimi tak obyvatelia dotknutých obcí, resp. ich robotníckych kolónií, ako aj ľudia, ktorí z daných obcí sice pochádzajú (alebo sú potomkami ich bývalých obyvateľov), ale v súčasnosti žijú v mikroregionálnom alebo regionálnom centre, teda vo Fiľakove alebo v Lučenci. K informátorom, ktorí sa v kolóniách narodili, alebo prezili isté obdobie svojho života, som na doplnenie obrazu zaradil dvoch respondentov, ktorých rodiny žili tiež z práce v lomoch, ale bývali v okolitých dedinách. Maďarský informátor z Podmedvešia (z obce Večelkov) pracoval v novohradských kameňolomoch, v rôznych uhoľných baniach i na stavbe tunela a neskôr sa stal tajomníkom Miestneho národného výboru. Jeho individuálny príbeh je aj vzácnym príkladom sociálnej mobility jednotlivca. Druhým je slovenský obyvateľ Šiatorskej Bukovinky, ktorého roľnícky predkovia sa do obce dostali v rámci slovenskej kolonizácie v medzivojniovom období. S pätnásťimi informátormi som zaznamenal celkom dvadsať hĺbkových rozhovorov. V prípade sedemnásťich rozhovorov som vyhotobil zvukovú nahrávku, ďalšie tri sme zdokumentovali filmovo s profesionálnym televíznym kameramanom v rámci výskumu „Prerozprávané dejiny migrácií v Novohrade“, realizovaného v spolupráci s Občianskym združením Phoenix Lutetia z Lučenca s finančnou podporou Programu Kultúra národnostných menšíň Úradu vlády SR v roku 2013.

Objektom môjho výskumu bola socioprofesijná skupina zamestnancov kameňopriemyslu zameraného na hrubú kamenársku výrobu a predmetom bádania bola špecifická kultúra vznikajúca v danom sociálnom priestore v dôsledku rôznych migračných pohybov s dôrazom na jej spoločenské aspekty – na kolektívne identity. Priestorový rámc výskumu dávalo slovensko-maďarské pohraničie regiónu Novohrad. Slovenskú „polovicu“ niekdajšej Novohradskej župy (teda časť patriacu k dnešnému Slovensku), nazývam pre potreby tejto práce severným Novohradom, pričom musím skonštatovať, že som hlavný akcent kládol na výskum novohradských obcí ležiacich v okolí Fiľakova medzi slovensko-

maďarskou kontaktovou zónou a slovensko-maďarskou štátnej hranicou. Časovo sa výskum zameriava na obdobie trvajúce od poslednej tretiny 19. storočia do druhej polovice 20. storočia. Majoritným obyvateľstvom skúmaného priestoru bolo do začiatku 20. storočia hlavne maďarské etnikum, ktoré sa začalo vo väčšej miere stretávať so slovenským (a čiastočne aj moravským a českým) elementom v dôsledku detvianskej kolonizácie a kolonizácie súvisiacej s československou pozemkovou reformou. V medzivojnovom období – zjednodušene povedané – je preto charakteristické, že kým kamenárska kolónia bola v prípade Konrádoviec „prilepená“ k maďarskej obci a obklopená z jednej strany pustatinami obsadenými slovenskými kolonistami, kamenárske kolónie Šiatoroš a Mačacia existovali na pustatinách maďarských Radzoviec, priamo však susedili so slovenskými pustatinami obce, Šiatorošom a Bukovinkou. Rozhovory sú preto vedené v ľažiskovej časti výskumu týkajúceho sa Konrádoviec väčšinou v maďarskom jazyku, a v prípade ostatných dvoch kolónií hlavne v slovenčine. V prípade dvojjazyčnej informátorky narodenej v Mačkaluku som viedol prvý rozhovor v slovenskom a druhý v maďarskom jazyku. Hlavným obmedzením výskumu bol rozpad skúmaných spoločenstiev v dôsledku hospodárskych zmien 20. storočia. Vyľudňovanie osady Mačkaluk odštartovalo v 50-tych rokoch 20. storočia, v súčasnosti vedie k zruinovaným objektom kolónie turistický náučný chodník. Väčšina „pôvodných“ obyvateľov ostatných dvoch kolónií ich tiež opustila. Veľké množstvo robotníckych domov obýva v súčasnosti rómske obyvateľstvo.

Počas svojho výskumu som sa snažil spraviť všetko preto, aby sa očakávanie, ktoré sa vzťahuje na dôveryhodnosť jeho výsledkov, mohlo naplniť. Svojich respondentov som informoval o cieľoch výskumu a výskum som viedol vždy v medziach dobrovoľnosti zo strany informátorov. Ich súkromie som ochraňoval predovšetkým počas analýzy údajov a písaní publikácií a dizertačnej práce. Základom utajenia ich totožnosti bolo pri takto vedenom kvalitatívnom výskume zachytávanie ich osobných údajov striktne len na dokumentačné a nie pre publikačné účely, predovšetkým na obdobie trvania výskumu, kedy mohol byť potrebný návrat k informátorovi z dôvodu doplnenia či overenia získaných informácií. V tomto časovom úseku som narábal so získanými osobnými údajmi dôverne. V dizertačnej práci používam nasledovný spôsob kódovania informátorov (skratky uvádzam v závorke) - pohlavie informátora: *Ž* – žena a *M* – muž, rok a miesto narodenia a súčasné bydlisko, *m* – rozhovor vedený v maďarskom jazyku (v prípadoch doslovných citátov tu ide o môj preklad z maďarského do slovenského jazyka) a *s* – rozhovor vedený v slovenskom jazyku. Účastníkom terénneho výskumu som neposkytoval informácie o skúmanej skupine získané z iného zdroja (z rozhovorov s inými informátormi, z písaných

prameňov), ktoré by mohli u respondentov vyvolať nepríjemné duševné reakcie (žial, duševný konflikt), alebo ovplyvniť ich vzťahy so svojim užším alebo širším sociálnym prostredím. S podobným ohľadom som narábal aj s údajmi získanými počas analýzy archívnych materiálov, hlavne hárkov sčítania ľudu.

Vo svojej práci sa snažím analýzou dostupných archívnych prameňov a recentného materiálu načrtnúť rámec a motivačné pozadie migračných tokov zamestnancov kameňopriemyslu, ako aj ich individuálnu a kolektívnu sociálnu mobilitu. Ďalej rozborom naratívnych prameňov poukázať na zmeny v interpretáciách daných sociálnych fenoménov, závisiacich od zmien hospodárskeho a politického systému v regióne, od postojov, hodnotových orientácií a diskurzívnych stratégii politickej a ekonomickej elity, stojacej v pozadí vydania publikovaných textov (majitelia resp. záujemcovia o kúpu kameňolomov, komunistická strana) a od politickej orientácie informátorov (pamätníci resp. informátori autorov publikácií, autorov obecných kroník a respondenti bádateľa). Z hľadiska etnologického výskumu sú zaujímavé predovšetkým často až protirečivé rozdiely medzi výpovedami informátorov a manipulovanými reinterpretáciami resp. rekonštrukciami historickej pamäti vzniknutými po roku 1948, teda po zmene politicko-ekonomickejho systému.

II. Teória praxe Pierra Bourdiehu

Pre riešenie výskumných otázok som si zvolil „teóriu praxe“ francúzskeho sociológa Pierra Bourdiehu, ktorá sa zaoberá predovšetkým sociológiou vzdelávania a kultúry. Bourdieu sa pri vytváraní svojho pojmového aparátu snažil dialekticky prepojiť tak objektivizmus a subjektivizmus, ako aj idealizmus a materializmus. Síce v tejto forme to sám explicitne nikde nesformuloval, ale vo svojej teórii prepojil Weberovu „interpretativnu“ sociológiu, kritické hodnotenie Durkheimovho pozitivistického prístupu s Marxovými gnozeologickými základmi, čo však u neho nepôsobí eklekticky. Jeho ústrednou témovej je reprodukcia pozorovateľného spoločenského poriadku, ktorú Bourdieu opisuje pomocou pojmov kapitál, habitus, pole a sociálny priestor (Ferge 2008: 290-314).

Najväčší úspech zo základných kategórií Bourdiehu „teórie praxe“ zožali špeciálne kapitály odvodené z pojmu ekonomickejho kapitálu. Ako píše: „sociálny svet je naakumulovaná história. Preto sa nedá považovať za sled krátke trvajúcich homeostatických stavov, v ktorom ľudia zohrávajú iba úlohu vymeniteľných súčiastok. S cieľom vyhnúť sa takéhoto zjednodušenia, zdá sa je dôležité opäť zaviesť koncepciu kapitálu a akumulácie kapitálu... Kapitál je ako vis insita – sila ukrývajúca sa

v objektívnych a subjektívnych štruktúrach; a zároveň kapitál je – ako lex insita – základným princípom vnútorných pravidiel sociálneho sveta“ (Bourdieu 2004: 122)⁸. K akumulácii kapitálu je však potrebný čas, pričom pojem kapitálu implicitne zahŕňa aj akúsi tendenciu sebazachovania, môže totiž prinášať profit, alebo reprodukovať či navyšovať sa. Pojem kapitálu, všeobecne známy z ekonómie, však rozpracoval „vo všetkých jeho formách“. Ekonomický kapitál doplnil o tri základné druhy špeciálnych kapitálov, o kultúrny, spoločenský a symbolický kapitál:

1. Ekonomický kapitál – chápe v tradičnom zmysle ako materiálne a finančné zdroje
2. Kultúrny kapitál môže existovať v troch základných podobách:
  - a, Inkorporovaný kultúrny kapitál – časť kultúrneho kapitálu je priamo naviazaná na ľudské telo, musí teda byť interiorizovaná (zvnútornená), symbolicky osvojená. Je priamo naviazaná na biologickú jedinečnosť jednotlivca, a odovzdáva sa formou spoločenskej reprodukcie. Do vzdelávania a učenia sa musí aktér investovať predovšetkým svoj čas. Inkorporovaný kapitál sa však stáva pevnou súčasťou osobnosti jednotlivca (z vlastníctva vlastnosťou), teda súčasťou habitusu. Podnikatelia, ktorí zamestnávajú „kádrov“ disponujúcich istými špeciálnymi kultúrnymi vedomosťami sa stretávajú s nasledujúcou otázkou: ako možno koncentrovať tento kultúrny kapitál bez toho, že by sme koncentrovali aj jeho nositeľov, čo by mohlo mať neželané dôsledky. Človek disponujúci istými kultúrnymi kompetenciemi má pre spoločnosť zvláštnu hodnotu, z čoho môže získať extraprofit (Bourdieu 2004: 125-127).
  - b, Objektivizovaný kultúrny kapitál – je hmotne osvojiteľnou časťou kultúrneho kapitálu, ktorá môže byť prenášaná a odovzdávaná formou materiálnych „nosičov“ a predpokladá vlastníctvo ekonomickejho kapitálu. Napríklad k zúžitkovaniu vlastnených strojov (výrobných prostriedkov) je v priemysle potrebný aj interiorizovaný kultúrny kapitál kádrov, ktorí tieto stroje vedia používať a tým využívajú svoj špeciálny kapitál. Ich postavenie je ambivalentné – sú podriadenými zamestnancami, ale kvôli svojim vedomostiam disponujú aj istou mierou kolektívnej moci, ktorá postupom času narastá (Bourdieu 2004: 127-128).
  - c, Inštitucionalizovaný kultúrny kapitál – ide o objektivizáciu inkorporovaného kultúrneho kapitálu pomocou školských alebo vedeckých titulov, ktoré v spoločnosti fungujú ako

---

⁸ Maďarský preklad štúdie: Bourdieu P.: Ökonomische Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: Reinhard Kreckel (Hg.): »Soziale Ungleichheiten« Soziale Welt, Sonderband 2. Göttingen 1983, 183-198.

dôkazy o kultúrnych kompetenciách a vedomostach. Titul „svojmu vlastníkovi požičiava trvalú a právne garantovanú konvencionálnu hodnotu“ (Bourdieu 2004: 129).

3. Spoločenský kapitál –ide o také zdroje, ktoré sa zakladajú na príslušnosti aktéra k jednej skupine, na vzájomných známostiach a vzájomnom uznávaní sa. „Veľkosť spoločenského kapitálu vlastneného jednotlivcom závisí na jednej strane od rozsahu siete tých vzťahov, ktoré vie reálne zmobilizovať a na druhej strane od veľkosti toho kapitálu (ekonomickeho, kultúrneho alebo symbolického), ktorý vlastnia tí, s ktorými je v kontakte“. K reprodukovaniu spoločenského kapitálu je potrebné neustále udržiavanie kontaktu formou výmenného aktu, teda vytváraním zaviazaností (u iných autorov „princíp vzájomnosti“). Do týchto činností musia byť investované finančné prostriedky i čas, teda sprostredkovane aj ekonomický kapitál. Vo všetkých skupinách nachádzame aj rôzne formy delegovania tohto kapitálu, čo umožňuje, aby sa spoločenský kapitál danej skupiny (napr. rodiny, národa, spolku alebo politickej strany) sústredoval v rukách niekoľkých poverených jednotlivcov, ktorí konajú a hovoria v mene celej skupiny (Bourdieu 2004: 130-133). Profit, ktorý sa dá dosiahnuť prostredníctvom príslušnosti ku komunitie, je základom solidarity prejavovanej ku skupine. Tieto profity môžu mať materiálny charakter (napr. rôzne služby zabezpečované prostredníctvom kontaktov) alebo symbolický charakter (viažuce sa k príslušnosti ku skupine disponujúcej vzácnou prestížou) (Pokol 1995).

4. Symbolický kapitál – patria do neho prestíž, autorita a váženosť (Pokol 1995).

Jednotlivé druhy kapitálu sú konvertovateľné, premeniteľné na iné druhy. Rekonverziou sa napríklad časť ekonomickeho kapitálu môže použiť na získanie špeciálnych foriem kapitálu. Je to istý spôsob investície do takých aktivít, ktoré pomôžu vygenerovať potrebné formy moci v iných sférach (Bourdieu 2004: 134-136).

Na objasnenie dialektického vzťahu medzi objektívnymi štruktúrami a spoločenskou praxou používa P. Bourdieu pojmom habitus, ktorý chápe ako systém dispozícií, alebo ako „praktickú identitu“ (Bourdieu 1998: 59). Habitus je „pojmom stredu, prostredníkom medzi jednotlivcom a spoločnosťou, medzi minulosťou a budúnosťou, slobodou a nutnosťou, rôznorodosťou a jednotou, rozumom a cítením“ (Koštialová 2009: 59). Habitus je „interiorizovanou historiou“ a „imanentným zákonom“. Predpokladá, že aktéri bojujúci za určité ciele neuvažujú vždy cynicky o špecifických výhodách, ziskoch a kariére keď konajú, ich vzťah k cieľu totiž nie je vždy utilitárnu kalkuláciou (Bourdieu 2009: 215-221, Bourdieu 1998: 111). Prax vzniká v procese fungovania habitusu ako „princípu generujúceho stratégie“, nedeterminuje ju teda explicitne sformulovaný cieľ

(plán), ale implicitné premietnutie očakávaných dôsledkov konania. Je teda dôsledkom dialektického vzťahu situácie a habitusu, ktorý budujúc na minulých skúsenostiach funguje ako vzor vnímania, hodnotenia a konania. Ním vytvorené praktiky sa prispôsobia k objektívnym podmienkam len vtedy, ak sú podmienky za ktorých habitus funguje veľmi podobné podmienkam, za ktorých habitus vznikol (Bourdieu 2009: 208-213, Bourdieu 2008: 171). Zosúladenie praxe rôznych jednotlivcov je podmienené existenciou práve tohto „spoločného kódu“. Žiadna kolektívna mobilizácia by nemohla byť úspešná, ak by sa dispozícia mobilizovaných a mobilizujúceho (napr. politického vodcu) aspoň čiastočne neprekryvali (Bourdieu 2009: 221).

Akýmsi medzičlánkom medzi jednotlivcom a komplexným sociálnym priestorom je v jeho koncepte pole. „S vývojom spoločnosti vznikajú autonómne svety (to, čo nazývam poľami), ktoré majú svoje vlastné zákony. Ich základný zákon je často tautologický. Napríklad zákon poľa ekonomickejho, ako ho vypracovali filozofovia utilitarizmu: obchod je obchod... Základný zákon týchto sociálnych svetov, ich nomos, je nezávislý na svetoch ostatných, sú to teda svety auto-nómne, ktoré to, čo sa v nich deje, vsádzky, o ktoré sa v nich hrá, hodnotia podľa svojich vlastných princípov a kritérií“ (Bourdieu 1998: 112). V pozadí ich vzniku stojí monopolizácia produkcie, správy a systematizácie symbolických statkov a špeciálnych výhod istého druhu profesionálnymi vykonávateľmi konkrétnej činnosti, pričom v centre pozornosti bádateľa má byť napätie, ktoré dané pole udržiava v pohybe. Tí, ktorí vládnú jednému poľu, môžu využiť fungovanie poľa vo svoj prospech, musia však vždy zápasíť s odporom podrobených. Dejiny poľa preto vytvára boj medzi obhajcami pozícii (napr. držiteľmi titulov) a ich vyzývateľmi, ktorí je považovaný za „normálny stav poľa“ (Bourdieu 1998: 53, Pokol 1995). Polia sa pre synchrónneho pozorovateľa javia ako štruktúrované priestory pozícii a postov. Bourdieu sice vo svojich prácach analyzoval fungovanie rôznych polí (napr. pole náboženské, vzdelávacie, literárne, vedecké atď.), presnú „typológiu polí“ však nevypracoval. Isté je len, že rozlišoval medzi poľami hospodárskej a kultúrnej produkcie, pričom počítal s existenciou subpolí (Bourdieu 2010, Pokol 1995, Ferge 2008: 299). Pre potreby tejto práce budem používať koncepty priemyselné subpole ekonomickejho poľa a politické subpole kultúrneho poľa.

Bourdieu chápe sociológiu predovšetkým ako „spoločenskú topológiu“. Kritizuje marxistickú triednu teóriu, ktorá redukuje spoločenský svet iba na hospodárske pole a všetky spoločenské pozície sa snaží vysvetľovať pomocou pojmov opierajúcich sa o sféru výroby hmotných statkov. V klasickom marxistickom jednodimenzionálnom spoločenskom svete stoja proti sebe iba dve veľké skupiny, vlastníci výrobných

prostriedkov a ostatní. Viacdimenzionálny model spoločenského sveta Bourdiehu je už postavený na komplexnejších princípoch rozlišovania a rozdeľovania. Dištinkcie (iným názvom symbolický kapitál) sú symbolickými obmenami reálne existujúcich rozdielov – „v širšom poňatí sú produktmi aplikácie poradí, sústav hodností, stupníc a iných symbolických hierarchií“. Sociálny priestor je „otvorenou množinou polí“, ktoré v ňom majú relatívne autonómne postavenie, teda ich fungovanie je buď priamo alebo iba bezprostredne podriadené poľu hospodárskej produkcie. Vo svojom vzťahovom a štrukturálnom koncepte spoločnosti – ktorý stavia do protikladu ku substancialistickým prístupom – tvrdí, že sociálny priestor pohlcuje jednotlivca ako jeden bod. Tento bod sa zároveň stáva princípm jeho pohľadu na spoločnosť. Pozíciu konkrétneho aktéra v spoločenskom priestore určujú jeho pozície, ktoré obsadzuje v rôznych spoločenských poliach, teda spôsob a miera jeho podielania sa na moci, ktorú predstavujú v jednotlivých poliach rôzne druhy kapitálu. Vnímanie vlastnej pozície v spoločenskom priestore – spoločenskej identity – je praktickou schopnosťou orientácie sa v celkovej spoločenskej štruktúre. Pomocou „reprézentačnej práce“ túto identitu aktér komunikuje aj voči svojmu okoliu (Bourdieu 2010)⁹. Sociálny priestor „vypadá tak, že sú v ňom aktéri alebo skupiny rozmiestnení podľa pozícii, stanovených staticky na základe dvoch princípov diferenciácie... kapitálu ekonomickeho a kapitálu kultúrneho. Z toho vyplýva, že aktéri majú tým viac spoločného, čím bližšie k sebe majú v týchto dvoch dimenziách“ (Bourdieu 1998: 13). Vo vertikálnej dimenzii „priestoru sociálnych pozícii a životných štýlov“ sa aktéri delia podľa celkového objemu nimi vlastneného kapitálu a v horizontálnej dimenzii podľa štruktúry tohto kapitálu, teda „podľa pomeru medzi kapitálom ekonomickým a kapitálom kultúrnym v celkovom objeme kapitálu“ (Bourdieu 1998: 14-15, 22). Predpokladá však, že sa „objem a štruktúra“ celkového kapitálu postupom času vyvíjajú, a mení sa aj štruktúra profitov dosiahnutých pomocou nich. Napriek tomu, že v priestore pozícii, je z logického hľadiska možné ohraničiť spoločenské triedy ako množinu aktérov, ktorí sú v podobnej pozícii, prežili podobné vplyvy a majú preto pravdepodobne aj podobné dispozície a záujmy, tieto triedy existujú len teoreticky a virtuálne, teda len „na papieri“. Napriek tomu však v reálnom živote môžeme pomocou tohto pojmu vysvetliť pravdepodobnosť toho, že si istí jednotlivci naozaj vytvoria skupiny a na základe princípu homogamie resp. inej homológie si založia rodinu, kluby, organizácie, alebo odborové či politické hnutia. V skutočnosti existuje iba „priestor vzťahov“, ktorý je podobne

⁹ Maďarský preklad štúdie publikovaný v elektronickej učebnici: Bourdieu, P.: *The Social Space and the Genesis of Groups. In: Theory and Society, Volume 14, Number 6, 1985, 723-744.*

realistický, ako geografický priestor, v ktorom sa za vzostupnú zmenu pozície platí prácou, snahou a predovšetkým časom. Námaha vynaložená na dosiahnutie vzostupu je pritom často sprevádzaná pranierovaním a stigmatizáciou zo strany okolia (Bourdieu 2010).

V podmienkach socialistickej spoločnosti sa princípy vzniku sociálneho priestoru menia. Keďže je súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov „postavené mimo hru“, diferencované možnosti v prístupe k statkom a k nadštandardným službám sa nedajú vysvetliť dimenziami ekonomickeho a kultúrneho kapítalu. Zistené rozdiely v možnostiach prístupu k moci a k výhodám na jednej strane, a na úrovni životných štýlov na strane druhej sa tu zakladajú na „špecifickom politickom kapitáli“, ktorý svojim držiteľom umožňuje súkromne disponovať s verejnými majetkami a službami napriek deklarovanému kolektivizmu a egalitarizmu socialistickej spoločnosti. Tento druh kapítalu sa získava prostredníctvom odborových a stranických aparátov a cez rodinné siete vedie k vytváraniu „politických dynastií“, pričom podľa Bourdiehu zohráva dôležitú úlohu aj dĺžka členstva jednotlivých členov politickej nomenklatúry (Bourdieu 1998: 23-24). V súvislosti s ľavicovou politickou orientáciou je dôležité sa zastaviť pri otázke vytvárania spojenectiev na základe homológie pozícií v rozličných poliach, ktoré sa však často zakladajú na nedorozumeniach. Takéto ambivalentné spojenectvo vzniklo napríklad medzi inteligenciou a priemyselnými robotníkmi na základe podobnosti podriadených pozícií (v prvom prípade v poli moci a v druhom v celkovom sociálnom priestore). Aktéri poľa kultúrnej produkcie poskytli druhej skupine podriadených nástroje k tomu, aby si svoje záujmy sformulovali v podobe explicitnej teórie, ktorú potom vyjadrili pomocou inštitucionalizovaných nástrojov reprezentácie (odborové organizácie, strany, mobilizácia a protesty) (Bourdieu 2010).

III. Mikro- a makroúroveň migrácií

Mobilita znamená v najširšom zmysle slova pohyblivosť. V práci sa budeme venovať obom základným formám tejto mobility prejavujúcej sa pohybom jednotlivcov alebo skupín v geografickom a spoločenskom priestore: priestorovej mobilite (migrácií) i sociálnej mobilite. Medzi nimi je veľa podobností, veď napríklad migráciu z obce do mesta môžeme interpretovať aj ako istý druh sociálnej mobility (Andorka 2006: 233, Illés 1997: 216).

„Migrácia je fenomén sprevádzajúci takmer celú ľudskú história, aj keď jej intenzita kolíše v závislosti od politických, sociálnych, ekonomických a demografických podmienok“ (Popper – Bianchi – Lukšík – Szeghy 2006). Najnovšie práce dokonca

zdôrazňujú, že „*homo migrants* prichádza na scénu spoločne s *homo sapiens*“ (Vašečka 2009: 13). Je dôležitým ukazovateľom rozvoja každej krajiny. Migráciu definuje *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* ako „*pohyb obyvateľstva v územnom priestore spojený so zmenou bydliska mimo sídelnej jednotky...* Migrácia obyvateľstva súvisí s osídľovacími procesmi (osídlenie, kolonizácia), s pohybom obyvateľstva pri vyhľadávaní pracovných príležitostí a s odchodom v dôsledku politickej, kultúrnej, alebo náboženskej motivácie“ (Falťanová 1995: 355). Ďalší autori zdôrazňujú trvalé prekročenie administratívnych alebo politických hraníc (minimálne obce) a súvislosť medzi zmenou trvalého bydliska a zmenou spoločenskej štruktúry. Pri migrácii dochádza aj k prenášaniu regionálnych a etnických kultúrnych prvkov (Valášková 2007: 557).

Sociológia migrácií vytvorila na konkretizovanie a diferenciáciu príliš všeobecného pojmu migrácie rôzne typológie. Z priestorového hľadiska rozlišujeme internú (vnútornú) migráciu, ktorá prebieha medzi hranicami štátu a externú (vonkajšiu) migráciu, ktorá prepája územie štátu so zahraničím. Na území Slovenska, počnúc od 17. storočia, na poli externej migrácie prevyšovala emigrácia (vystúhovalectvo) nad imigráciou (pristúhovalectvom). Z časového hľadiska môže ísť o časovo ohraničenú (krátkodobú) alebo o trvalú (dlhodobú) migráciu. Ku krátkodobým pracovným migráciám smerujúcim za hranice obce patrili aj formy pendlovania za prácou – každodenná dochádzka, na týždňovky alebo dvojtýždňovky, sezónne práce –, ktoré súviseli hlavne s industrializáciou. Z hľadiska rozsahu hovoríme o osobnej (individuálnej) alebo skupinovej (kolektívnej) migrácii. Individuálne vandrovanie však často prebieha v reťazovej forme, v ktorej sa do cieľovej krajiny postupne prestáhuje rodina, alebo príbuzenstvo, a v novom prostredí žijú spolu ďalej. Z hľadiska príčiny územnej mobility rozlišujeme dobrovoľnú a nútenu, alebo z iného zorného uhlu spontánnu a riadenú migráciu. Tu ale treba poznamenať, že podľa tohto kritéria je často veľmi ťažké zaradovať jednotlivé migračné formy do kategórií, lebo v rozhodnutiach migrantov sa miešajú subjektívne názory s vonkajším nátlakom (Falťanová 1995: 355, Illés 1997: 216, Cseresnyés 1996). Medzi motivačnými faktormi migrácií musíme z hľadiska tejto práce spomenúť činitele koreniace bezprostredne v industrializácii: hospodársku bezperspektívnosť periférnych regiónov a ničenie prírodného prostredia formou jeho „vyrabovania“. Ľudia žijúci v dotknutých regiónoch sa dostávajú do štátia vykorenenosťi a vytvára sa u nich pocit „nadbytočnosti“ (Cseresnyés 1996). Tradičné teórie zaviedli dichotómie jednosmerných tokov z juhu na sever, z východu na západ, z periférií do centier, ako aj rozdelenie krajín na emigračné a imigračné (Vašečka 2009: 13).

Douglas S. Massey a kol. v úvode svojho prehľadu a hodnotenia teórií medzinárodnej migrácie konštatuje, že „ešte stále sú slabé tie teoretické základy, pomocou ktorých by sme mohli porozumieť hybným silám migrácie“ (Douglas a kol. 2012: 7)¹⁰. V prvej časti prehľadu sa venujú modelom, ktoré popisujú vznik medzinárodných migračných pohybov, a v ďalších statiach prinášajú hodnotenie teórií, ktoré sa snažia načrtnúť príčiny neustáleho prúdenia obyvateľstva (v čase i priestore) medzi jednotlivými štátmi. Napriek tomu, že migračné toky súvisiace s novohradskými kameňolomami boli v jednotlivých historických obdobiach skoro vždy interné – teda viac-menej nepresahovali hranice aktuálneho štátneho útvaru –, tento teoretický základ nám poslúži na zavedenie istého terminologického základu pri objasňovaní príčin pohybu osôb v geografickom priestore. Pre našu prácu sú zaujímavé tri zo štyroch základných teórií: neoklasická ekonómia migrácií, „nová ekonómia“ migrácií a duálna teória trhu práce. Samotní autori prehľadu priznávajú, že tieto teórie sa nevylučujú, ba skôr sa na rôznych úrovniach (jednotlivec, rodina a štát) dopĺňajú (Douglas a kol. 2012: 8).

III.1. Mikrouroveň migrácií

Za prvého svetovo uznávaného teoretika migrácií považujeme Ernesta Georga Ravensteina, ktorý položil základy teórie „push a pull faktorov“, teda činiteľov vyháňajúcich a pritáhujúcich (Ravenstein 1885: 167-227). „Push faktormi sa rozumejú najmä nepriaznivé ekonomicke pomery, nízka životná úroveň, narušené životné prostredie, etnické problémy, násilné konflikty, politická diskriminácia, rastúca hustota populácie v domovskej krajine; pull faktory sú napr. vyššie mzdy, lepšie životné podmienky, vyhliadky dobrého zamestnania, blízkosť zvolenej destinácie, dobré skúsenosti iných migrantov, väčšia individuálna a politická sloboda, či bezpečnejšia situácia v hostiteľskej krajine“ (Divinský 2005, in Popper a kol. 2006).

Teória migrácií bola v neoklasickej ekonómii vypracovaná na interpretáciu vandrovania pracovnej sily súvisiaceho s hospodárskym vývinom. Podľa Michaela P. Todaroa vznikla interná i externá migrácia na základe rozdielov ponuky pracovnej sily a dopytu po pracovnej sile. Intenzitu a smer agregovaného procesu pohybu pracovnej sily určuje totiž nerovnomerné rozloženie pôdy, práce, ekonomickeho kapitálu a prírodných zdrojov v priestore (Hárs 1992: 123-137). V štátoch resp. regiónoch, v ktorých je

---

¹⁰ Maďarský preklad štúdie: Massey, S. D. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaoui, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E.: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. In: *Population and Development Review. Volume 19, Number 3, September 1993, 431–466.*

v porovnaní s prítomným ekonomickým kapitálom vysoká ponuka pracovnej sily, sú trhové mzdy nízke a opačne. Pracovná sila preto prúdi z regiónov s nízkymi mzdami tam, kde sa ponúka vyššia mzda. V dôsledku tohto pohybu sa v regiónoch s nízkym potenciálom ekonomickejho kapitálu znižuje ponuka pracovnej sily a zvyšujú sa mzdy, kým v regiónoch disponujúcich vysokým kapitálom však ponuka pracovnej sily narastá a klesajú mzdy. Paralelne s pohybom ekonomickejho kapitálu sa do chudobnejších regiónov dostáva aj ľudský kapitál – vzdelanejšia pracovná sila: robotníci so špeciálnymi vedomosťami a manažérskou vrstvou (Massey a kol. 2012: 8-9, Todaro 1976). OECD definovala ľudský kapitál ako „vedomosti, zručnosti, schopnosti a ďalšie charakteristiky jedinca, ktoré sú relevantné pre ekonomickú aktivitu“ (Heath 1998, in Dobeš 2003: 11). Pravdepodobnosť vzniku migračného pohybu zvyšujú tie vlastnosti ľudského kapitálu (napríklad vzdelanost', jazykové vedomosti), ktoré sú lepšie platené a ktoré vedú s väčšou pravdepodobnosťou k získaniu zamestnania (Massey a kol. 2012: 10). Základným motivačným faktorom migrácií podľa tejto teórie je rozdiel v ponúkaných mzdách v jednotlivých regiónoch. Model teda vychádza z individuálnych rozhodnutí zakladajúcich sa na snahe jednotlivca maximalizovať svoje príjmy. Racionálne konajúci jednotlivec sa rozhodne podľa tohto modelu pre migráciu preto, lebo po urobení výpočtov zistí, že medzi individuálnymi výdavkami a príjmami vzniká pre neho čistý profit. O smere pohybu sa teda ľudia rozhodujú na základe toho, kde očakávajú najväčšie príjmy. Predtým sa však, ako sa dopracujú k ziskom na novom pracovisku, musia odhadlať aj na isté investície, ktoré súvisia s cestovaním do nového prostredia, so životnými nákladmi vznikajúcimi počas hľadania práce, s osvojením si nového jazyka a vzorov novej kultúry v prijímajúcom prostredí. Patria sem aj „psychologické náklady“ vyplývajúce z potreby prispôsobenia sa k podmienkam nového pracovného trhu, z prerušenia resp. modifikácie spoločenských vzťahov s vysielajúcim prostredím a vybudovaním nových kontaktov v prijímajúcom milieu. Potenciálni migranti teda robia odhady ohľadom očakávaných výdavkov a očakávaných príjmov v prijímajúcom prostredí, a vyberú sa tým smerom, kde sa dá v istom časovom horizonte očakávať najväčší „čistý výnos“ (Massey a kol. 2012: 8-10, Todaro 1976, Borjas 1987). Ide o akýsi „homeostatický model“, v rámci ktorého migrácia z dlhodobého hľadiska prináša zisk tak pre zdrojový, ako aj pre cielový región, dokonca aj pre migranta (Öncü 1990, in Hárs 1992: 123-137).

„Nová ekonómia“ 80-tych a 90-tych rokov 20. storočia, zastúpená napríklad J. Edwardom Taylorom a Odedom Starkom, v mnohom spochybnila hypotézy a závery neoklasickej teórie. Základom ich prístupu je, že rozhodnutia o migrácii podľa nich

neprijímajú izolovaní jednotlivci, ale rodiny resp. domácnosti, teda skupiny ľudí fungujúce ako výrobné a spotrebné jednotky konajúce spoločne, ktoré sa nesnažia len o maximalizáciu príjmov, ale aj o minimalizáciu rizík formou zmierňovania dôsledkov prípadného neúspechu. Kým niektorí členovia rodiny sú obrazne povedané pripútaní k miestnemu hospodárstvu, ďalší sú schopní sa zapojiť do pracovnej migrácie. Tieto dve formy sa nevylučujú, sú skôr v komplementárnom vzťahu. Potenciál znižovania rizík spočívajúci v migráciách využívajú predovšetkým chudobnejšie rodiny žijúce v periférnych regiónoch, lebo vo vyspelých spoločnostiach sa príjmové riziko domácností zmierňuje formou súkromných poistení alebo vládnych programov (napr. poistenie polnohospodárskych plodín, poistenie v nezamestnanosti atď.) a nové investičné potreby jednotlivých rodín sa pokrývajú formou dostupných – najčastejšie bankových – úverov. Tieto vymoženosti sa v jednotlivých regiónoch vyvíjajú aj v čase. Teória J. E. Taylora a O. Starka vychádza z predpokladu, že sa domácnosti nesnažia iba o to, aby si zvyšovali svoj príjem v absolútnej hodnote. Snažia sa ho zvyšovať aj relatívne, aby si tým znížili svoju relatívnu depriváciu¹¹ voči domácnostiam, s ktorými sa porovnávajú. Mzdové rozdiely medzi jednotlivými regiónmi a štátmi nie sú preto dostatočnou príčinou migračných pohybov (Massey a kol. 2012: 11-14, Stark 1991, Taylor 1986, Stark – Taylor 1989).

Interpersonálnymi vzťahmi vytvorená sieť má v procese migrácie dôležitú úlohu. „Sieťovo orientované“ teórie používajú pojem „reťazovej migrácie“. V udržiavaní za sebou nasledujúcich migračných vĺn majú jednotlivci, domácnosti, alebo migrujúce skupiny, ktoré sú vzájomne prepojené, rozhodujúcu úlohu. Migračné siete totiž „vedia niečo také“, čo nie je schopné zabezpečiť žiadna iná inštitúcia (ani trh, ani štát). Sieťou vytvorený „migračný ochranný obal“ vie (zdanlivo) bezplatne zvyšovať dôveru, napomáha zúžitkovaniu informácií – ich šírením, interpretáciou alebo filtrovaním, vie znižovať výdavky a riziko nevyhnutne vznikajúce počas migrácií, vie ošetriť migranta v prípadoch keď sa v dôsledku kultúrneho šoku zneistí (Sík 2012: 136-137, Drbohlav a kol. 2010: 137). Vo vytváraní týchto sietí majú kľúčovú úlohu rodiny. Rodiny v týchto teóriách vystupujú: 1. ako sebazáhovné, spoločné hospodárske jednotky, 2. ako jednotky pestovania spoločenských vzťahov, 3. ako geograficky roztrúsené spoločenské jednotky, 4. ako jednotky migrácií. Rodiny teda migrujú spoločne, alebo pošlú do prijímajúcej oblasti niekoľkých členov s tým očakávaním, že ostatní ich budú nasledovať (Hárs 1992: 123-137).

¹¹ Deprivácia = utrpenie z nedostatku (zmyslových, citových, sociálnych a pod.) podnetov pre činnosť určitého druhu.

III.2. Makroúroveň migrácií

Tak neoklasická teória ľudského kapitálu, ako aj nová ekonómia migrácií sú modelmi prijímania migračných rozhodnutí na mikroúrovni. Teória Michaela J. Pioreho, nazývaná teóriou duálneho trhu práce však upriamuje pozornosť na potrebu pracovnej sily moderných industriálnych spoločností, pričom nepopiera mikroekonomicke modely. Podľa neho sa imigrácia nedá vysvetliť čisto vyháňajúcimi silami (push faktormi), fungujúcimi v zdrojových krajinách resp. regiónoch, vysvetľujú ho skôr pritahujúce sily (pull faktory) vznikajúce v cieľových regiónoch. Dopyt po práci imigrantov vychádza podľa neho zo štyroch základných charakteristík industriálnych spoločností a ich hospodárstiev:

a, Štrukturálna inflácia – „Zárobky neodzrkadlujú iba pomer medzi dopytom a ponukou, ale určujú aj status, prestíž a spoločenské hodnotenie viažuce sa k danému pracovnému zaradeniu, ku ktorému sa vyplatené mzdy viažu“ (Massey 2012: 15). Ľudia majú vo všeobecnosti pocit, že ich zárobky by mali odzrkadľovať ich status. Práve preto sa však mzdová ponuka jednotlivých zamestnávateľov nemôže vyvíjať voľne a v súlade s ponukou pracovnej sily. Ak zamestnávatelia hľadajú zamestnancov na obsadenie pracovných pozícii, nachádzajúcich sa na najnižších priečkach hierarchie zamestnaní, nemôžu použiť nástroj zvyšovania príjmov, lebo tým by sa narušil spoločensky determinovaný vzťah medzi statusom a protisužbou. Ak by na najnižších stupňoch hierarchie došlo k zvýšeniu miezd, vynútilo by to zvýšenie miezd aj na ostatných priečkach platovej stupnice. Získavanie pracovnej sily v čase jej nedostatku formou zvyšovania miezd je príliš drahým riešením spôsobiacim aj rozklad, preto sa zamestnávatelia snažia nájsť v týchto obdobiah lacnejšie a jednoduchšie riešenie, ktorým je „importovanie“ migrujúcich robotníkov.

b, Motivačné problémy – zamestnaneckú hierarchiu môžeme analyzovať aj z hľadiska motivácií zamestnancov. Musíme vychádzať z toho, že ľudia nepracujú len preto, aby si získali daný zárobok, snažia sa aj naakumulovať nejaké prostriedky a potrebujú si udržať aj získaný spoločenský status. Lenže najnižšie priečky zamestnaneckých hierarchií neposkytujú ich obsadzovateľom dostatočný status, o zachovanie resp. reprodukcii ktorej by sa malo zmysel z ich hľadiska snažiť. Mobilitné kanály, ktoré by viedli k vzostupnej vertikálnej sociálnej mobilite – teda k opusteniu daného nežiadaneho statusu – sú v týchto prípadoch veľmi zriedkavé. Zamestnávateľ preto potrebuje takých pracovníkov, ktorým je daná pracovná činnosť nízkej úrovne iba nástrojom získavania zárobku, ktorí nekalkulujú pri obsadzovaní daných pracovných pozícii s faktormi statusu a prestíže. V prvej etape migračného obdobia pracovných

migrantov uspokojí aj „veľmi málo“. Väčšina týchto migrantov je „zámerne zárobkovo činná“. Znamená to, že sa snaží získať lepší zárobok s konkrétnym zámerom, napríklad s cieľom stavby domu, obstarania nejakého produktu atď. Rozdiely životnej úrovne zdrojového a cieľového regiónu však často vytvárajú situáciu, v ktorej sa domácej komunite aj relatívne nízke príjmy získavané v inom regióne javia ako veľkorysé.

c, Hospodársky dualizmus – rozdvojenie trhu pracovnej sily v industrializovaných spoločnostiach vyplýva z duality ekonomickej kapitálu a práce. Kým kapitál je nemenným činiteľom výroby, pracovná sila je jej premenlivou zložkou – môže byť prepustená ak klesá dopyt po produktoch. Kým dôsledky „nezamestnanosti“ kapitálu znáša jeho majiteľ, dôsledky nezamestnanosti pracovnej sily znáša pracovník. Preto sa zamestnávatelia na uspokojovanie stabilného dopytu zariadení stálymi zamestnancami, ale na vybavenie premenlivej časti dopytu iba dočasnými, teda sezónnymi robotníkmi. V „kapitálovu intenzívnom“ prvotnom sektore pracujú zamestnanci, ktorí sú patrične vzdelaní, používajú najlepšie zariadenia a náradia a majú stály pracovný pomer. Nimi vykonávané práce sú komplikované, k dobrému výkonu potrebujú nielen vhodné poznatky, ale aj bohaté skúsenosti, ich osvojením si vytvárajú „ľudský kapitál špecifický pre daný podnik“. Pracovníci primárneho sektoru sú náchylní k vytváraniu odborárskej zväzov, cez ktoré si vedia úspešne uplatňovať svoje požiadavky. V „pracovne intenzívnom“ druhotnom sektore pracujú zamestnanci na dočasných pracovných pozíciah, ktoré nevyžadujú špeciálne vedomosti, môžu byť preto prepustení v hociktorom momente. Pre sekundárny sektor sú charakteristické nízke mzdy, neisté podmienky, veľká miera fluktuácie a absencia možností vzostupnej sociálnej mobility.

d, Demografické znaky ponuky pracovnej sily – faktory opísané v predošlých bodoch udržujú neustály dopyt po takých marginálnych zamestnancoch, ktorí sú ochotní pracovať aj za nepriaznivých a instabilných podmienok, za nízke mzdy a pri minimálnych možnostiach sociálnej mobility. V minulosti sa tento dopyt často obrácal na dve masy: na ženy a na tínedžerov. Obe skupiny boli z hľadiska svojho spoločenského postavenia náchylné k tomu, aby obsadzovali takéto pracovné miesta. Do tejto marginálnej skupiny pracovníkov patria aj imigranti, ktorí sú z celej takto vymedzenej skupiny najpružnejší, hlavne z geografického hľadiska (Massey 2012: 15, Piore 1979, Hárs 1992: 123-137). Často sa však stretávame s javom, že „imigrácia prebieha paralelne s rastom nezamestnanosti. Imigranti sú totiž v dôsledku členitosti trhu práce iba čiastočne konkurentmi domácich, skôr ich dopĺňajú. Domácu pracovnú silu nezamestnávajú preto, lebo budú nemá zodpovedajúce vzdelanie, alebo má prehnane vysoké požiadavky“

(Cseresnyés 1996). V prípade domáceho obyvateľstva badáme „malú ochotu k intenzívnejšej sociálnej a priestorovej mobilite (vyšej flexibilite)“ (Drbohlav a kol. 2010: 110).

IV. Sociálna mobilita

Sociálnou mobilitou nazývame zmenu spoločenskej pozície jednotlivca alebo rodiny, respektíve ich pohyb medzi spoločenskými vrstvami alebo triedami. Na základe ekonomicko-existečnej a mocenskej pozície sú totiž jednotlivci (a skupiny) situovaní vo viacdimentzionálnom spoločenskom priestore. Ľudia sa do spoločenských vrstiev najčastejšie zaraďujú na základe svojho zamestnania a vytvárajú tak socioprofesné skupiny. K zmenám spoločenskej stratifikácie dochádza najčastejšie v súvislosti so zmenami hospodárskej, alebo spoločenskej či politickej štruktúry (Harcsa 1997: 225-226).

Do okruhu sociálnej mobility patria pohyby v hierarchii zamestnaní, zmena zárobkov, pohyb medzi výhodným a nevýhodným bydliskom, ako aj pozíciami individuálneho ohodnotenia a prestíže. Čím otvorennejšia je spoločnosť, tým menšie sú rozdiely medzi mobilitnými možnosťami jednotlivcov a rodín pochádzajúcich z rôznych vrstiev a tým viac sa spoločnosť približuje k „rovnosti mobilitných šancí“ (Andorka 2006: 233-235, Keller 2012: 182-183, Harcsa 1997: 229). Ak nedochádza k spoločenskej mobilite, hovoríme o spoločenskej reprodukcii resp. o reprodukcii spoločenských rozdielov (Róbert 2001: 84, Bourdieu 2008). Typologicky rozlišujeme sociálnu mobilitu vertikálnu (vzostupnú a zostupnú) a horizontálnu (prechod z jednej sociálnej skupiny do druhej bez zmeny celkového statusu napr. z pozície vodiča do pozície opravára auta). Z generačného hľadiska poznáme inter- a intrageneračnú mobilitu. Kým v prípade intergeneračnej sociálnej mobility sa spoločenské postavenie jednotlivca zmení v porovnaní so svojimi rodičmi, pri intrageneračnej (alebo kariérovej) mobilite jednotlivec prestupuje na inú spoločenskú pozíciu počas svojej profesnej životnej cesty (napr. z roľníka sa stáva priemyselný pomocný robotník). Spoločenská pozícia jednotlivca sa môže zmeniť aj prostredníctvom uzavretia manželstva, v týchto prípadoch hovoríme o sobášnej sociálnej mobilite. Takýto sobáš znamená pre jedného z partnerov buď vzostup alebo pokles (Andorka 2006: 234-235, Keller 2012: 182, Sorokin 1998a: 23). Péter Róbert upozorňuje aj na objektívne a subjektívne aspekty sociálnej mobility, pričom subjektívnu mobilitu (vnímanie vlastnej mobility alebo immobility) považuje čiastočne za politickú atitúdu, ktorá je súčasťou vyhodnocovania vlastnej a celkovej spoločenskej situácie (Róbert 1999: 73-86).

Za prvé dôležitú zastávku výskumu sociálnej mobility považujeme dielo Pitirima A. Sorokina, vydané v roku 1927 pod názvom *Social Mobility*. Prvá veľká generácia sociológov venujúcich sa téme však začala pracovať až v 50-tych rokoch 20. storočia. Definícia sociálnej mobility úzko súvisí aj od vymedzenia spoločenských pozícii (vrstiev), predovšetkým od ich počtu. Medzinárodná komparatívna analýza dlhé roky pracovala iba so zjednodušenou schémou mobility. Najčastejšie sledovali iba prechody medzi troma veľkými mnohonásobne agregovanými spoločenskými kategóriami, medzi zamestnaniami venujúcimi sa duševnej práci, fyzickej práci a poľnohospodárskej práci (Ganzeboom – Treiman – Ultee 1998: 285-287)¹². Ďalšia generácia bádateľov, zastúpená napríklad Donaldom J. Treimanom, však zistila, že aj komplexnejšia hierarchia zamestnaní je vo všetkých moderných spoločnostiach približne rovnaká, je teda porovnateľná. Pre našu tému je zaujímavá hlavne jeho koncepcia prestíže jednotlivých zamestnaní, ktorá stavia na štyroch základných postulátoch:

- a, spoločenská delba práce vzniká – dokonca v podobnej forme – v spoločnostiach dôsledkom akejsi nevyhnutnosti
- b, diferenciácia znamená bezpodmienečne aj stratifikáciu – špecializácia pracovných úloh vytvára pri disponovaní s ohraničeným množstvom dostupných zdrojov rozdiely, čo sa stáva základom stratifikácie, k týmto zdrojom patria odborné vedomosti, rešpekt a statky
- c, získaním kontroly nad ohraničeným množstvom dostupných zdrojov vzniká moc, čo vytvára možnosť získania špeciálnych prívilégií
- d, moc a prívilégiá sú vo všetkých spoločnostiach vysoko vážené – s nimi súvisiace zamestnania sú vysoko hodnotené (Treiman 1998b: 111)¹³.

Spoločenská delba práce vychádza predovšetkým z požiadavky efektivity, čím sa preferuje špecializácia. Za týmto procesom stojia dva základné činitele: 1. potreba špeciálnych individuálnych vlastností (okrem fyzických aj psychických: napr. vytrvalosť, inteligencia), 2. potreba dlhodobej prípravy na plnenie pracovných úloh (formou učenia sa a kontinuálnej praxe). Jednotlivci disponujúci špeciálnymi vedomosťami sa dostávajú do výhodnej pozície, ved' si za svoju prácu môžu vyžiadať vyššie finančné ohodnotenie. Získaním kontroly nad ohraničeným množstvom zdrojov si privilegované skupiny maximalizujú svoj zisk, často aj formou zmeny politického systému s cieľom zabezpečenia

¹² Maďarský preklad štúdie Ganzeboom, H. B. G. – Treiman, D. J. – Ultee, W. C.: Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. In: *Annual Review of Sociology*, 1991, vol. 17, 277-302.

¹³ Maďarský preklad úryvku z knihy Treiman, D. J.: *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York, Academic Press, 1977, 5-22.

špeciálnych práv a výsad (Treiman 1998b: 119-123). Jednou z ústredných tém výskumu mobility je zmena úlohy askripcie¹⁴ a výkonu v procese dosahovania spoločenského statusu (Blau – Duncan 1967, in Róbert 2001: 57). Zmena vzťahu týchto dvoch faktorov priamo súvisí s historickým a politickým vývojom spoločnosti. Výskumy Donalda J. Treimana poukázali na fakt, že vývojom spoločnosti a rozmachom industrializácie klesá vplyv pôvodu (napr. zamestnania otca) a rastie vplyv výkonu (napr. dosiahnutie nejakého vzdelania) na sociálnu stratifikáciu a na možnosti dosiahnutia istého statusu. Vplyv pôvodu má zostupnú tendenciu tak z hľadiska historického, ako aj osobného času. Vplyv výkonu však v historickom čase rastie a zvyšujúcim sa vekom sledovaného indivídua klesá (Treiman 1998a: 86-110)¹⁵. „Podstatnú úlohu zohráva v teórii súvisiacej so spoločenskou a kultúrnou reprodukciou pojem kultúrneho kapitálu. Podľa Bourdieuho je najdôležitejším priestorom tohto procesu školský systém, ktorý však neznižuje spoločenské rozdiely medzi ľuďmi pochádzajúcimi z rodín s odlišným spoločenským a kultúrnym pozadím, ale ich reprodukuje, dokonca legitimuje tieto nerovnosti¹⁶“ (Róbert 2001: 85). Jeho dvoma dimenziami sociálneho priestoru („životného štýlu“) – ekonomickým a kultúrnym kapitálom – disponuje aj „vysielajúca“ rodina. Z pohľadu generácie potomkov tieto dimenzie fungujú už ako kultúrne a ekonomicke (hmotné) zdroje získavania statusu. Prepojenie konceptu získavania statusu a teórie kultúrneho kapitálu pomôže pri interpretácii procesov intergeneračnej mobility, prípadne reprodukcie (Róbert 2001: 86 a 105, Bourdieu 1998: 19-20).

Pitirim A. Sorokin vymedzuje ako hlavné „kanály vertikálnej mobility“¹⁷ („spoločenskej cirkulácie“), cez ktoré sa umožňuje pohyb smerom hore a dole medzi spoločenskými vrstvami, nasledovné inštitúcie: armáda, cirkev a škola, politické, hospodárske a odborné organizácie. V politickom živote zohrávajú úlohu takéhoto spoločenského „výťahu“ rôzne úrovne politických formácií od miestnych organizácií strán až po vládne záujmové skupiny. Tento proces nie je chaotický. V každej spoločnosti existujú isté mechanizmy, ktoré na seba nadväzujúce sociálne zmeny kontrolujú. „Mobilitné kanály“ fungujú v istom zmysle aj ako filter, ktorý „preoseje a roztrúsi jednotlivcov na rôzne miesta v rámci spoločnosti“. Cieľom takejto kontroly je, aby ľudí

¹⁴ Askripcia = dosiahnutie vyššieho spoločenského postavenia na základe príslušnosti k privilegovaným vrstvám alebo skupinám.

¹⁵ Maďarský preklad štúdie Treiman, D. J.: *Industrialization and Social Stratification*. In: Laumann E. O. (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. New York, The Bobbs-Merrill Company, Inc., 1970, 207-234.

¹⁶ Porov. Bourdieu 2008. O teórii Pierra Bourdieuho viď podrobnejšie v predošej podkapitole.

¹⁷ Kanály vertikálnej sociálnej mobility nazýva P. A. Sorokin obrazne aj „štrbinami“, „schodiskami“ alebo „výťahmi“ (Sorokin 1998a: 12).

zadeliť do spoločenských pozícií podľa ich schopností (Sorokin 1998a: 12-19, Sorokin 1998b: 26)¹⁸. Thomas G. Fox a S. M. Miller vykázali súvislosť medzi úrovňou stability politických štruktúr a intenzitou intergeneračnej mobility a Walter D. Connor tvrdil, že socialistické štátne zriadenie napomáha sociálnej mobilite (Fox-Miller 1965 a Connor 1979, in Ganzeboom – Treiman – Ultee 1998: 287). Veľké historické zmeny (ako napr. v 20. storočí svetové vojny, extenzívna industrializácia, kolektivizácia) však ovplyvnili život a mobilitné možnosti jednotlivých generácií v odlišnej miere. Pozitívne epochálne vplyvy sú silnejšie, ak je generácia bližšie k začiatku svojej profesnej kariéry, kým negatívne historické vplyvy pôsobia veľmi nepriaznivo hlavne na generáciu, ktorá je v danom čase práve v aktívnom veku. Z hľadiska našej práce bude zaujímavé sledovať tri zo štyroch charakteristických mobilitných trás zdôrazňovaných Rudolfom Andorkom¹⁹: 1. mobilitu z polnohospodárstva do nepolnohospodárskej sféry 2. mobilitu zo sféry fyzickej práce do sféry duševnej práce 3. mobilitu žien statusu hmotne zaopatruванého do hospodársky aktívneho statusu²⁰ (Andorka 1982, in Róbert 2001: 62). Ak máme k dispozícii celú profesnú históriu jednotlivca, môžeme na jej analýzu aplikovať prístup „event history“ (história udalostí), kde sa dá dosledovať celý proces získania statusu. Sledovanú kariéru tak môžeme rozdeliť na menšie epizódy a sledovať vplyv pôvodu a výkonu na intrageneračnú mobilitu v rôznych historických períodoch (Petersen 1988, in Róbert 2001: 59).

Kým veľká časť výskumov sociálnej mobility sa zamerala hlavne na deskripciu, niektoré analýzy sa venovali aj zisťovaniu jej príčin a dôsledkov. Medzi najčastejšími príčinami sociálnej mobility uvádza dvojica Seymour Martin Lipset a Hans L. Zetterberg: 1. Ponuku voľných statusov – hlavne v súvislosti s industrializáciou narastá počet úradníckych, znaleckých a riadiacich funkcií a klesá počet pozícií pre manuálnych robotníkov, 2. Cirkuláciu funkcií – zapríčinuje „cirkulačnú mobilitu“, ktorá závisí predovšetkým od miery mobilitnej otvorenosti danej spoločnosti (Lipset – Zetterberg 1998: 56)²¹. Vychádzali ďalej z predpokladu, že členovia socioprofesných skupín, ktorí majú totožné alebo podobné zamestnanie, zdieľajú aj spoločné hodnotové orientácie, normy, zvyky, povery a v niektorých prípadoch aj spoločné pocity. Príjem jednotlivcov patriacich

¹⁸ Maďarské preklady VIII. a IX. kapitoly knihy P. A. Sorokin: *Social and Cultural Mobility*. New York, The Free Press, 1964, strany 164-181 a 182-211.

¹⁹ Procesy interpretuje v podmienkach historických zmien v Maďarsku, sú však platné aj na pomery Slovenska.

²⁰ V práci sa nedotkneme 4. základnej formy: mobility z kategórie remeselníkov a maloobchodníkov do iných socioprofesných skupín.

²¹ Maďarský preklad štúdie Lipset, S. M. – Zetterberg, H. L.: A Theory of Social Mobility. In: Tumin M. M. (ed.): *Readings on Social Stratification*. New Jersey, Prentice-Hall, Inc., 1970, 435-454.

do socioprofesných skupín s nižšou prestížou (napr. manuálnych robotníkov s vysokými platmi) je však často na rovnakej úrovni, ako zárobky zamestnancov „s bielymi goliermi“ (napríklad nižších úradníkov tej istej firmy). Ľudia s rovnako vysokými príjmami sa v dôsledku nasledovania vzorov rozličných spoločenských vrstiev (resp. tried) správajú často odlišne – majú odlišný životný štýl a dokonca aj iné politické preferencie. „Spotrebiteľskú triedu“ podľa tohto prístupu tvoria jednotlivci, ktorých životný štýl má približne rovnakú prestíž. Mobilita z jednej socioprofesnej vrstvy do druhej preto nesúvisí ihneď a priamo aj so zaradením sa do novej spoločenskej vrstvy. O vzostupe do vyšej vrstvy môžeme hovoriť len vtedy, ak sa účastníci mobility prispôsobia k podmienkam novej vrstvy, teda sa dostanú do dôverného vzťahu s tými jednotlivcami, ktorí už disponujú „kritériami“ vyšej vrstvy. Pozície v mocenskej hierarchii sú vo viacerých prípadoch – aspoň čiastočne – „nezávislé od iných tried“. Vedúci robotníckej odborovej organizácie má sice nízky socioprofesný status, ale disponuje značným politickým vplyvom. Politické aktivity jednotlivca jednoznačne zvyšujú jeho mobilitné možnosti na poli mocenskej i sociálnej mobility (Lipset – Zetterberg 1998: 50-54).

Všeobecným sprievodným javom industrializácie je v každej modernej industriálnej spoločnosti širokospektrálna spoločenská mobilita, ktorá je mnohokrát sprevádzaná aj migráciou, vedľ v týchto krajinách nachádza veľká časť populácie prácu mimo svojho rodiska. V „západnom svete“ 20. storočia bol mohutný posun v smere nárastu zamestnancov v obchodnej sfére, vo sfére služieb, rástol počet priemyselných a štátnych úradníkov, kým na druhej strane pomer rurálneho obyvateľstva klesal v dovtedy nevídanej miere, čo umožňovala mechanizácia priemyselnej výroby a zavádzanie nových výrobných technológií. Trojica autorov S. M. Lipset – R. Bendix – H. L. Zetterberg načrtla trendy súvisiace s mobilitou nasledovne: 1. počet voľných statusov v jednotlivých spoločenských vrstvách sa neustále mení, 2. sprievodným javom vzostupnej mobility je pokles fertility, 3. prestíž jednotlivých spoločenských pozícii sa rýchlo mení – môže teda vzniknúť aj taká forma mobility, v ktorej jednotlivec zostáva na tom istom pracovisku v tom istom zaradení, napriek tomu sa zmení jeho spoločenská pozícia, 4. v moderných spoločnostiach existuje len malé množstvo dedených pozícii, 5. väčšina obmedzení, ktoré predtým stáli v ceste vzostupnej mobility (napr. cechový systém), zanikla (Lipset – Bendix – Zetterberg 1998: 72, 77-78; Treiman 1998a: 93).

V. Kolektívne identity

Kolektívna identita sa dá veľmi schematicky definovať ako „pocit alebo vedomie príslušnosti jednotlivca k určitej skupine“ (Marušiak – Ferencová 2005: 8). Najviac teoretických prác sa zameriavalo na definovanie etnickej identity, pri výklade všeobecnejšieho pojmu kolektívnej identity budeme teda vychádzať z nich, lebo sme presvedčení, že väčšina týchto záverov platí aj pri analýze iných foriem skupinových identít.

Esencialistické teórie – napríklad Juliana V. Bromleja – narábali s etnickou identitou ako s „pevnou vlastnosťou jednotlivcov“, teda relatívne staticky. Vychádzali z postulátu, že etnické celky (etnossy) sú izolovanými jednotkami disponujúcimi homogénnou kultúrou, ktorých fungovanie je založené na objektívnych kultúrnych odlišnostiach. Nebrali do úvahy ich interakcie s inoetnickým prostredím (Bromlej 1976, Ferencová 2005: 34-37, Keményfi 2002: 378). Predstavitelia tohto prístupu boli presvedčení, že „existuje »jeden jasný, autentický súbor vlastností, ktoré všetci členovia národa zdieľajú a ktoré sa v čase nemenia«“ (Woodward 1997: 11, in Fındor 2005: 45). Z hľadiska našej práce je tento primordialistický koncept zaujímavý do tej miery, že sa voči nemu vyprofilovali a definovali modernejšie konštruktivistické koncepty, ktoré presadzujú dynamický, relačný a procesuálny prístup vo výskume identít, a chápú etnickú identitu v súlade s argumentmi Frederika Bartha ako „konštruovanú a dohodnutú“. „Etnická skupina je forma sociálnej organizácie založená na sebaidentifikácii a identifikácii iných... Vznik a pretrvávanie etnických skupín nie je dôsledkom absencie vzájomných kontaktov, ale je založené na vzájomnom kontakte... Vnímanie odlišnosti vzniká práve pri vzájomnej interakcii. Základným princípom, na ktorom sú etnické klasifikácie založené je rozlišovanie seba od iných, členov skupiny od cudzincov“ (Barth 1969: 9-15, in Ferencová 2005: 35-36). Empirická rozmanitosť kultúry má kontinuálny charakter. Kultúry prechádzajú plynulo jedna do druhej, preto ich spoznávame ako neustále prúdiace, protirečivé a inkohorentné. Etnické kontakty a hranice vznikli vo väčšine plurálnych spoločností medzi blízkymi a známymi „ostatnými“. Najčastejšie spájajú alebo oddelujú jednotlivcov žijúcich v tom istom spoločenskom systéme. Pre výskum identít sú dôležité procesy vyznačovania a udržiavania týchto hraníc a nie ohraničený kultúrny materiál, teda príslušníkmi etnickej skupiny „subjektívne“ vyselektované a zdôrazňované kultúrne črty a nie suma kultúrnych črt. Nemožno preto hovoriť o objektívne existujúcich kultúrnych jednotkách. Etnicita je sociálnou usporiadanosťou kultúrnych odlišností, ktorá tvorí „relatívnu diskontinuitu v procese prúdenia“ kultúry, a nie je akýmsi „hmlistým prejavom

kultúry“. Výber odlišujúcich čŕt je kontextuálnym a príležitostným procesom, nie však náhodným. Odlišné formy adaptácie v prírodnom a spoločenskom prostredí zaručujú úspešné spolužitie skupín disponujúcich odlišnými kultúrnymi danosťami (Barth 1969: 9-15, in Ferencová 2005: 31, 35-36; Barth 1996: 3-25, Findor 2005: 47). Thomas Hylland Eriksen upozorňuje na fakt, že nie každá kategória ľudí so „zdieľanou kultúrou“ sa dá zároveň považovať za „etnickú skupinu“: „Človek môže s určitou skupinou zdieľať jazyk, s niektorými jej členmi – a s niektorými ďalšími – náboženstvo, a s úplne inou kategóriou osôb zase totožnú ekonomickú stratégiju... etnicita je aspektom vzťahu, nie kultúrnym vlastníctvom určitej skupiny“ (Eriksen 2012: 68). Keďže sa kritériá vytvárajúce etnicitu líšia, a často je veľmi ťažké vytýciť hranicu medzi etnickými a inými skupinami, ako napríklad spoločenskými triedami resp. vrstvami, niektorí antropológovia požadujú, aby „bol etnický status obmedzený na skupiny, ktoré zreteľne pretrvávajú v čase a majú jasnejšiu kultúrnu identitu založenú na fiktívnom príbuzenstve“ (Eriksen 2012: 69).

Konštruktivizmus počíta aj s aktívnou účasťou jednotlivca na vytváraní identity. Vníma ho ako aktéra, ktorý prijíma rozhodnutie, že bude seba alebo svoju skupinu symbolicky prezentovať ako nositeľa istej kultúrnej identity. Etnicitu vníma ako sociálny konštrukt charakteristický len pre časovo vymedziteľnú historickú epochu (Keményfi 2002: 377). Michaela Ferencová, vychádzajúc z teoretických prác Rogersa Brubakera, tvrdí, že je „korektniešie hovoriť o identifikácii ako o procese, než o identite ako stálej a nemennej vlastnosti jednotlivcov“, ľudia sa teda identifikujú vždy pod vplyvom aktuálnych „každodenných udalostí, skúseností a interakcií“ (Brubaker – Cooper 2000, Ferencová 2005: 41). Dynamický prístup chápe identitu procesuálne, koncepty späť s identitou vníma predovšetkým ako výsledky sociálnej, komunikačnej resp. diskurzívnej praxe. Predstavovanie sa vníma ako najčastejšiu situáciu identifikácie, pričom vychádza zo zistenia, že svoju totožnosť prezentujú tak individuálni, ako aj kolektívni aktéri (ako v našom prípade firmy, etnické skupiny, socioprofesné skupiny alebo politické strany), tak v priamych zoči-voči interakciách ako aj v asynchronnych, „časopriestorovo rozpojených“ interakciách (ako napríklad cez písané spomienky, firemné monografie a časopisy) (Kusá 2005: 14-15). Pripisovanie identity je spôsob „akým predstavujúci sa subjekt potenciálnym interakčným partnerom poskytuje: a) orientáciu v sociálnom priestore, existujúcich hraniciach, type záväzkov, rol a pravidel... b) podnety – mobilizáciu k súčinnosti, k solidarite, obeti v prospech celku c) legitimovanie nárokov na určité sociálne statky d) informáciu o nich samých“ (Kusá 2005: 17). Sociológ interakčnej perspektívy Carl J. Couch definuje podmienky vzniku solidárnej väzby a kolektívnej identity nasledovne: 1)

konštrukcia solidárnej minulosti (práca s históriou je legitimačná...) 2) plány spoločnej budúcnosti... 3) označovanie sa za ľudí z jednej kolektivity 4) ...pevný solidárny vzťah“ (Couch 1989: 138-140, in Kusá 2005: 19). Inštrumentalistická perspektíva Abnera Cohena považuje etnicitu (etnickú solidaritu) za „nástroj konkurenčného boja o obmedzené zdroje“, ktorý je orámovaný „ideológiou zdieľanej kultúry, zdieľaného pôvodu a metaforického príbuzenstva“ (Cohen 1981, Eriksen 2012: 83, 96). Frederik Barth – s úmyslom odlišiť sily, ktoré komplexne spolupôsobia v procese identifikácie – navrhoval rozlišovať medzi troma úrovňami identifikácie: 1. Mikrouroveň – na tejto úrovni sa modelujú procesy získavania skúseností a vzniku identity, dôraz sa tu kladie predovšetkým na interpersonálne interakcie, teda na proces situovania sa jednotlivca „v komplikovanom kontexte vzťahov, potrieb, hodnôt a ideí“, 2. Mezoúroveň – analyzuje procesy, ktoré vytvárajú komunitu a vedia ju zmobilizovať. „Je to úroveň podnikavých jednotlivcov, vodcov a rétoriky; vznikajú tu stereotypy“ 3. Makrouroveň – je úrovňou štátnej politiky, ktorá formuluje a uplatňuje ideológie. „Kontrolovanie a manipulácia verejných informácií a diskurzu je veľmi dôležitou súčasťou činnosti všetkých režimov“ (Barth 1996: 3-25).

Jednotlivci a skupiny „v určitých situáciách zaraďujú seba do určitých, im známych kategórií. Dôležitosť jednotlivých kategórií identifikácie sa v priebehu času môže meniť. Niektoré kategórie môžu po určitom čase stratiť prioritu či dokonca zaniknúť, iné môžu vzniknúť alebo získať dôležitejšie miesto v hierarchii. Inštitúcie, či už lokálne, štátne alebo nadnárodné, majú výrazný podiel na zavádzaní určitých kategórií do verejného života, ako aj na ich reprodukcii. Každý štát či politický režim preferuje a zdôrazňuje určité kategórie. Vznikom a zánikom štátov, politických režimov alebo nadnárodných štruktúr sa môže výrazne zmeniť hierarchia kategórií“ (Marušiak – Ferencová 2005: 8). Otázka identít teda nie je iba záležitosťou každodenných interakcií, ale aj politickou otázkou. „Politickí aktivisti ju používajú pri presvedčovaní ľudí, aby chápali seba samých a svoje záujmy určitým spôsobom, aby spoznali, že sú v určitých ohľadoch »identickí« a odlišní od druhých a aby určitým spôsobom organizovali a zdôvodňovali kolektívne konanie“ (Brubaker – Cooper 2000: 4-5, in Kusá 2005: 14). V rámci politickej identity sa prvky vlastnej skúsenosti interpretujú ako „politicky relevantné“ (Marada 2003: 74, in Kusá 2005: 21).

T. H. Eriksen definuje všeobecné rysy politiky identít pomocou troch sociálnych (S) a piatich kognitívnych (K) faktorov:

S1. súťaž o nedostatkové zdroje (ekonomický blahobyt, politická alebo symbolická moc) – „boj o uchovanie či získanie hegemónie alebo rovnoprávnosti“

S2. modernizácia vyvoláva rozpor a spúšťa konflikt – „integrácia pôvodne samostatných skupín do zdieľaného ekonomickejho a politického systému zviditeľňuje nerovnosti“

S3. skupiny sa do značnej miery sebareprodukujú – „mnohé z toho, čo sa na lokálnej úrovni označuje ako etnicita, je v skutočnosti príbuzenstvom“

K1. kultúrna podobnosť zvítazí nad sociálnou rovnosťou – vlastná skupina sa vykresľuje ako homogénnia

K2. politika identít vyvoláva obrazy minulého utrpenia a nerovnosti

K3. politická symbolika a rétorika sa dovolávajú osobnej skúsenosti – na oslovenie skupiny sa využívajú mýty, kultúrne symboly a príbuzenská terminológia; rozdiely medzi osobnou skúsenosťou a dejinami skupiny sa zastierajú a bagatelizujú

K4. „domáci“ sú stavaní do kontrastu s „votrelcami“ – táto črta nie je síce univerzálna, ale využíva sa všade, kde to podmienky umožňujú

K5. sociálna komplexita danej spoločnosti je redukovaná na súbor jednoduchých kontrastov – cieľom je sústredovať pozornosť skupiny na jedného nepriateľa (Eriksen 2012: 259-261).

Dôležitou tému výskumu identít je aj výskum stereotypov ako „pripisovaných kategorických identít“, ktoré zohrávajú rozhodujúcu úlohu na budovaní hraníc medzi skupinami vymedzenými ako „my“ a „oni“ (Kusá 2005: 25). Stereotypy sú zovšeobecnenými, typizovanými a štandardizovanými predstavami o kultúrnej špecifickosti danej skupiny. „Poskytujú jednoduchý model pre zobrazenie zložito diferencovanej a rôznorodej »masy« a priraďujú obmedzené množstvo vlastností všetkým jej členom. Sú teda úzko spojené s identitou“. Stereotyp je názor spojený s presvedčením, ktorý je prenášaný k jednotlivcovi predovšetkým prostredníctvom rodiny – je teda „sprostredkovanou skúsenosťou“. Je emocionálne zaťažený, odporuje faktom reality (alebo s nimi súhlasí čiastočne), je stabilný a má skôr iracionálny charakter, preto je odolný voči logickým argumentom. Je dôležitým stavebným prvkom „podnetov k sociálnemu dianiu, štruktúry ideológií a politickej propagandy“ (Krekovičová 2005: 55-58). Stereotypy podľa Thomasa H. Eriksena: 1. pomáhajú jednotlivcom vytvoriť „prehľadnú mapu“ „neznesiteľne zložitého sociálneho vesmíru“, tým že im poskytujú jednoduché kritériá triedenia 2. legitimujú privilégiá a rozdiely na poli prístupu k zdrojom 3. sú klúčové pri vymedzovaní vlastnej skupiny, ktorá je často predstavovaná ako nadradená. Skutočné interetnické vzťahy prejavujúce sa v činoch a správaní sa však môžu značne lísiť od stereotypov, ktoré sa objavujú v každodenných komunikačných situáciách (Eriksen 2012: 53-54). „Stereotypy, ako aj komplexnejšie viacvrstvové obrazy (images), predstavujú

osobité projekcie skúseností, ktoré tvoria súčasť kolektívnej/sociálnej pamäti“. Tvoria „dôležitú zložku analýzy politického diania predovšetkým, ale nielen v obdobiach politických a spoločenských zlomov“ (Krekovičová 2005: 55 a 63). Etnické stereotypy a predsudky sú prejavmi etnocentrizmu, teda hodnotenia životných javov „z hľadiska hodnôt a tradícii vlastnej skupiny, ktoré sa považujú za najvyššie, a preto sú meradlom všetkých ostatných“. Autostereotypy (predstavy o vlastnom etniku) a heterostereotypy (predstavy o iných) sa navzájom podmieňujú (Botík 2007: 11-12).

VI. Kolektívna pamäť

S problematikou kolektívnych identít je úzko prepojená tak oblasť kolektívnej pamäti, ako aj „reflexie osobných histórií a (re)konštrukcie histórie skupín (národov)“ (Brubaker – Cooper 2000, Ferencová 2005: 41). „Pod memóriou v širšom zmysle slova môžeme rozumieť tú schopnosť živých organizmov resp. umelých systémov, že sú schopné reagovať na rôzne udalosti prostredníctvom uskladnenia resp. štrukturálnej modifikácie vznikajúcich informácií takým spôsobom, že nimi vyprodukované reakcie na neskôršie udalosti sú determinované aj skôr nadobudnutými zážitkami“. V užšom zmysle ide o schopnosť ľudí zachovať stopy istých udalostí z minulosti a prostredníctvom spomínania sa k nim vracať (Jedłowski 2008: 100). Prístup vedy k chápaniu memórie (pamäti) sa počas 20. storočia permanentne menil.

Základy súčasného konceptu „kolektívnej pamäti“ položil francúzsky filozof a sociológ Maurice Halbwachs. Pri vysvetľovaní vzťahu individuálnej a kolektívnej pamäti vychádzal zo zistenia, že aj najosobnejšie pocity majú svoj zdroj v sociálne presne definovaných prostrediach, a z nich vypožičané myšlienky a obrazy zakrývajú individuálne spomienky, ktoré vznikajú v procesoch komunikácie a interakcie. Ľudská pamäť nadobúda spoločenský rozmer už v okamihu výberu momentov, určených na uchovávanie. Spomienky musia byť totiž lokalizované v spoločenskom referenčnom rámci komunikovanej skutočnosti. Kognitívny a emocionálny rámec pamäti tvoria tie schémy, pomocou ktorých môže jednotlivec systematizovať, interpretovať a selektovať udalosti minulosti. Pamäť jednotlivca a skupiny sa líši v tom, že skupinová pamäť nemá žiadnu neurovú bázu, na jej miesto nastupuje kultúra – komplex vedomostí zaistujúcich identitu, ktorá sa objektivizuje v podobe symbolických foriem. Ide tu o medzigeneračné odovzdávanie spomienok usadených v mozgoch jednotlivcov (Halbwachs 2009: 63-64, Assmann 2001: 37, 81; Bloch 1996: 165, Jedłowski 2008: 101). „Takéto kontinuálne zdieľanie informácií je možné dosiahnuť len vtedy, keď sme dlhodobo súčasťou toho

istého spoločenstva. Len tak môžeme pochopiť, že spomienka môže byť v jednej chvíli zároveň rozpoznaná a rekonštruovaná“ (Halbwachs 2009: 61). Skupina vnukne jednotlivcovi myšlienky, úvahy i pocity, ktoré si však jednotlivec prisudzuje, čím sa dostáva do „súladu s okolím“. Väčšina sociálnych vplyvov mu ale preto zostáva skrytá. Humánna etológia vysvetľuje tento jav ako istú formu skupinovej synchronizácie. Priznáva, že jednotlivec disponuje „lokálnymi reprezentáciami“ (vlastnými myšlienkami), v rámci „humánneho behaviorálneho komplexu“ však počíta aj s tvorbou „spoločných konštruktov“. „Globálne myšlienky a globálne riadené akcie sú kontinuálne pod individuálnou, emocionálnou a racionálnou »lokálnou« analýzou, ktorej výsledky sa sústavne dostávajú späť na globálnu úroveň. Jednotlivec sa tak stáva producentom i trpiteľom sociálnej reality danej jeho skupinou“ (Csányi 2010: 72-73). „Prúd sociálneho myslenia“ sa odohráva v časopriestorovom rámci. Myšlienky, s ktorými sa jednotlivec stretáva v rôznych skupinách počas svojho života, vytvárajú v jeho individuálnom vedomí neopakovateľne usporiadaný sled. Sled týchto stavov sa mu javí ako jedinečný a prirodzene previazaný, čo vyvoláva dojem ich pevnej postupnosti v ktorej každý stav vychádza z predchádzajúceho (Halbwachs 2009: 70-79). Jazyk, vnímaný ako výsledok istej spoločenskej konvencie, je základným nástrojom verbálnej objektivizácie spomienok, pričom sa „naratívny diskurz“ jednoznačne odohráva v spoločenskom prostredí (Jedlowski 2008: 103). Konštruktivistický koncept memórie „interpretuje realitu minulosti ako sociálny konštrukt“ (Berger – Luckmann 1966, in Jedlowski 2008: 103).

Podľa Pierra Bourdiehu je habitus „už aj v dôsledku logiky svojho vzniku, sériou chronologicky usporiadaných štruktúr“. Skúsenosti sa usporadúvajú do systematického životného príbehu, v súlade s triednou pozíciou prežitou v rodinných štruktúrach. Individuálny životný príbeh je preto istou špecifikáciou kolektívnej histórie skupiny do ktorej aktér patrí (Bourdieu 2009: 235). Dráha popisuje sériu pozícii poľa, ktoré aktér zaujal počas svojho biodromálneho cyklu. Aktér vyberá z ponúkajúcich sa možností poľa v určitom momente, teda za „určitého stavu poľa definovaného určitým stavom možností a podľa viac alebo menej výsadného postavenia, ktoré v ňom dotyčný zaujíma a ktoré na základe dispozícií daných jeho sociálnym pôvodom rôzne hodnotí“ (Bourdieu 1998: 55). Životný príbeh sa dostal do centra pozornosti nielen etnológov, ale aj sociológov. Bežná reč popisuje „život ako cestu, trasu, dráhu, ktorá má svoje križovatky... alebo ako púť v zmysle... priamočiareho jednosmerného pohybu (»mobility«), ktorý má svoj začiatok (»vstup do života«), svoje etapy a svoj záver v zmysle konca a cieľa“. Život sa tu chápe ako chronologicky a logicky usporiadaný sled udalostí, ktoré tvoria akýsi „koherentný

a orientovaný celok“. Pre potreby našej práce je zaujímavý autobiografický príbeh skladajúci sa zo „sekvencií usporiadaných podľa zrozumiteľných vzťahov“. Jeho subjekt má záujem prijať postulát, že „život má zmysel“ a rozprávať svoj životný príbeh z tohto zorného uhlia, čím sa však stane „ideológom vlastného života“ a dopracuje sa k „biografickej ilúzii“. Jednotlivé životné udalosti sú tak behom rozprávania prepojené určitou logikou, zdôvodnením, a javia sa ako etapy nutného vývoja (Bourdieu 1998: 56-57). Pri prepájaní jednotlivých pozícií životnej dráhy zohráva dôležitú úlohu vlastné meno aktéra, ktoré Bourdieu vníma ako „inštitúciu stojacu mimo času a priestoru“, ktorá zaistuje „dotyčnému jednotlivcovi pri všetkých biologických a spoločenských zmenách a výkyvoch mennú stálosť, identitu“ (Bourdieu 1998: 60). Dráha sa teda v tomto ponímaní chápe ako „séria pozícií, postupne obsadzovaných jedným a tým istým aktérom (alebo jednou a tou istou skupinou) v priestore, ktorý sa sám taktiež utvára a mení... Biografické udalosti sa dajú definovať ako jednotlivé umiestnenia a presuny v sociálnom priestore, presnejšie povedané v rôznych postupných stavoch štruktúry rozdelenia rôznych druhov kapitálu, ktoré v dotyčnom poli hrajú rolu... Pochopiť dráhu (alebo sociálne starnutie, nezávislé na starnutí biologickom, ktoré nie sú nutne previazané) môžeme preto jedine vtedy, keď najprv zrekonštrujeme postupné stavy poľa“ (Bourdieu 1998: 62-63).

Kým osobná pamäť je vnútorná a autobiografická – sústredí sa na prežitý čas jednotlivca, sociálna pamäť je vonkajšia a historická – obsahuje prvky zaradené do sociálneho času. Do kolektívnej pamäti patria okrem konkrétnym jednotlivcom robené, videné, cítené alebo myslené „veci“, aj sprostredkovane informácie, tzv. vypožičaná pamäť. Deti majú napríklad prostredníctvom svojich starých alebo prarodičov – ktorí nie sú pohltení súčasной spoločnosťou – prístup k vzdialenejšej minulosti. Každý ideologický pokrok je preto spojený aj s krokom vzad, vedľa tátu forma odovzdávania vedomostí a spomienok prepája „najvnímavejšie mozgy s najskecenejšími nad hlavou generácie predstavujúcej zmeny v najväčšej miere“ (Bloch 1996: 36). Eviatar Zerubavel nazýva túto formu pamäti „sociobiografickou pamäťou“ a tvrdí, že vďaka nej sme schopní pociťovať hrdosť, smútok, alebo strach v súvislosti s takými udalosťami, ktoré prežila naša skupina predtým, ako sme sa stali jej členom (Zerubavel 1996, in Olick – Robbins 1999: 19-43). Neodovzdávajú sa len fakty, ale aj prúdy myslenia, skúsenosti, formy dávnejšieho životného štýlu. Jednotlivec si na druhej strane retrospektívne zasadzuje svoje spomienky do širšieho dobového kontextu. Tento rámec si v čase, kedy sa dané udalosti odohrávali, ani neuvedomoval, lebo bol prítomný v jeho živote len formou „rozptýlených detailov“. Spomienky sa menia aj počas dlhého procesu spomínania. Na jednej strane neustále

pribúdajú ďalšie spomienky a na druhej sa mení aj uhol pohľadu spomínajúceho. Pri konfrontácii so spomienkami ďalších svedkov sa časti príbehov premieňajú, zatemňujú, spochybňujú, či dokonca uvoľňujú miesto opačným názorom a charakteristikám (Halbwachs 2009: 94-119). Tradovaniu svedectiev o minulosti pokojná kontinuálnosť spoločenského života nepraje, jeho mechanizmy sa viažu skôr na historické kataklizmy (Bloch 1996: 57-58). Z faktografického hľadiska však nemožno brat' doslovne ani dobové svedectvá, musíme k nim pristupovať s dostatočne fundovanou pramennou kritikou. Medzi svedectvami totiž vôbec nie sú zriedkavé ani sebaklamy, preto musíme deklarovavať, že pojem úprimnosti je príliš široký. Veľa svedkov sa mili aj dobromyseľne (Bloch 1996: 61, 74). Musíme teda počítať s relatívnosťou objektivity svedectiev, lebo sa musí brat' ohľad aj na selekciu, interpretáciu a deformáciu spomienok (Burke 2001: 4)²². K šíreniu deformovaných svedectiev v komunite dochádza najčastejšie v tých prípadoch, ak sú tie v súlade so zaujatosťou verejnej mienky. Ide teda o „také zrkadlo, v ktorom si kolektívne vedomie môže pozrieť vlastné črty“ (Bloch 1996: 78). Albrecht Lehmann navrhoval v tejto súvislosti nahradíť pojem pravda/pravdivosť, pojmom zasadenosť/dotknutosť („Betroffenheit“), lebo „aj objektívne nepravdivá udalosť obsahuje pre narátora subjektívne danú pravdu“ (Lehmann 1983: 27, in Nosková 2007: 19).

Maurice Halbwachs a na neho nadväzujúci autori – Pierre Nora a Jan Assmann – definovali rozdiel medzi historickou pamäťou a kolektívou pamäťou nasledovne:

1. Historická pamäť (resp. história):

- je sled udalostí, na ktoré si národná história uchovala spomienku
- je jednotná, existuje len jedna – je akousi univerzálnou pamäťou
- história začína tam, kde končí tradícia a zaniká sociálna pamäť, keď nenachádzame okolo seba dostať svedkov, ktorí by disponovali spomienkami na konkrétnu udalosť – vypomáha si „dávnymi svedectvami, ktorých stopa pretrváva v oficiálnych textoch, v dobovej tlači a v memoároch súčasníkov“
- na prúd faktov uplatňuje navždy dané deliace princípy
- „člení beh stáročí na obdobia, podobne ako dramatik látku tragédie na dejstvá“, kým však v jednotlivých dejstvách drámy smerujú k rozdielnym cieľom tie isté postavy, v prípade histórie máme pocit, ako keby sa medzi jednotlivými obdobiami všetko zmenilo od zištných záujmov, cez smer úvah, po hodnotenie udalostí až k výhľadom do budúcnosti

---

²² Článok je maďarským prekladom statí publikácie: Burke, P.: *Varieties of Cultural History*. Cambridge, Polity Press, 1997.

- riadi sa potrebou „didaktickej schematizácie“ – udalosti redukuje na zdánlivu totožné pojmy
- obdobia „kedy sa život len opakuje sice v trošku iných formách, ale bez zásadných premien a zlomov či prevratov“ necháva bokom – história je „paletou zmien“
- skupiny vidí zvonka a zahŕňa dlhé obdobie (Halbwachs 2009: 123-134, 158, 183)
- je vždy iba relatívnu, problematicou a nedokonalou rekonštrukciou toho, čo už neexistuje – do stredobodu pozornosti sa dostáva historická diskontinuita
- vyžaduje si nestranný analytický a kritický diskurz a tým sprofanizuje minulosť (Nora 1999: 142-157)²³.

2. Kolektívna pamäť:

- je pamäťou od národa menej rozsiahlych skupín, ktoré sú ohraničené časovo i priestorovo
- existuje viac kolektívnych pamäťí paralelne – môžeme o nich uvažovať len v kontexte pluralizmu – jednotlivé pamäte ako keby súperili medzi sebou (Burke 2001: 15)
- „z minulosti si uchováva len to, čo je z neho stále živé alebo schopné žiť vo vedomí skupiny“ – siaha tam, kam siaha pamäť skupiny
- je „súvislým prúdom myslenia“ – nemá jasné deliace čiary, epochy majú len nepravidelné a neurčité hranice
- kolektívna pamäť je previazaná s identitou skupiny – skupina žije predovšetkým pre seba, snaží sa preto reprodukovať podstatu svojho myslenia – funkciou mnemotechniky je zaistenie nadväznosti a totožnosti (koherencie) predovšetkým pomocou dvoch funkčne ekvivalentných základných postupov kultúrnej reprodukcie: opakovania a interpretácie
- zmeny, ktoré sa v skupine stali, sa sami rozplynú v podobnostiach, skupina teda „podlieha ilúzii, keď verí, že podobnosti majú prevahu nad rozdielnosťami“ – je to ilúzia stability a rovnováhy v neustále sa meniacom svete
- skupinu vidí zvnútra a zahŕňa obdobie, ktoré nepresahuje priemernú dĺžku ľudského života (Halbwachs 2009: 123-134, 158, 183; Assmann 2001: 80)
- je vždy aktuálna a absolútна – je „prežívaním vzťahov viažúcich sa k večnej prítomnosti“ uprostred dialektiky neustáleho spomínania a zabúdania
- zapracovanie kolektívnej pamäti do histórie prinútila jednotlivé spoločenstvá k „redefinovaniu vlastnej identity“ (Nora 1999: 142-157).

---

²³ Článok je maďarským prekladom statí publikácie: Nora, P.: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In: *Les lieux de mémoire. I. La République*. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984.

Peter Burke spochybnil objektivitu historiografie a dospel k záveru, že nielen kolektívna pamäť, ale aj písané dejiny sú sociálnym konštruktom, dejiny preto chápe ako kolektívnu pamäť. Za problematické však považuje zjednodušené analógie medzi individuálnym a kolektívnym myslením (Burke 2001: 5-6). Andreas Huyssen tvrdí, že „premiestnenie dôrazu z histórie na pamäť nie je iba antihistorickým, relativistickým a subjektivistickým gestom, ale zároveň aj kritikou kompromitovaného teleologického konceptu histórie“ (Huyssen 1995, in Olick – Robbins 1999: 19-43).

Halbwachs vychádza z potreby skupín rozlišovať „rôzne časti svojho trvania“ a venuje sa aj súvislostiam medzi kolektívou pamäťou a časom. Tvrď, že spoločenský čas je veľmi relatívny, intervaly sa v ponímaní jednotlivých sociálnych jednotiek líšia. Do protikladu dáva delenie roku dedinských roľníkov s priemyselným a obchodným rokom, pričom poznamenáva, že aj v prípade rôznych priemyselných odvetví môže byť delenie odlišné. Ked' sa skupina transformuje, začína pre neho „nový čas“ a jeho pozornosť sa odvacia od minulosti (Halbwachs 2009: 162, 175-176). Pretrvajú však „stopy toho, čím bola pôvodne, tí, ktorí ju poznali v jej predošej podobe, môžu upriamiť pozornosť k tým starším rysom, ktoré im otvoria prístup do iného času a k inej minulosti“ (Halbwachs 2009: 180). Kolektívna pamäť je ale ukotvená aj v priestorovom rámci. Zóny, v ktorých je jeden pánom a druhý podriadeným, sú pre outsidera čistým priestorovým bodom, existujúcim bez konkrétneho spoločenského kontextu. Od vstupu do podniku môže však jeho zamestnanec pocíťovať tlak záväzkov, vyplývajúcich zo zmluvného vzťahu. Aj po ukončení konkrétneho vzťahu podriadenosti sa prekročením prahu dostáva jednotlivec do priestoru, kde sa uchováva spomienka tejto bývalej závislosti (Halbwachs 2009: 209-210).

Jan Assmann preberá Halbwachsovú definíciu minulosti ako sociálneho konštruktu: „Minulosť nevzniká prirodzeným rastom, je to kultúrny výtvor“ (Assmann 2001:46). Pri vysvetľovaní procesu spomínania upriamuje pozornosť na mnemotechniku, teda na techniku utvárania spoľahlivej pamäti umelými spôsobmi, ktorá však a priori počíta so selekciou spomienok. Minulosť vzniká plynutím času. Aby si človek mohol vytvoriť nejaký vzťah k minulosti, musia byť splnené podľa neho dve podmienky: „a, minulosť nemôže celkom zmiznúť, musí o nej existovať svedectvo b, toto svedectvo musí vyzkazovať charakteristickú diferenciu voči »dnešku«“. V pozadí vzniku druhej podmienky stojí teda zmena, „hlbší zlom kontinuity a tradície“. Kultúra spomínania sa zakladá na potrebe dodržania spoločenského záväzku: nezabudnúť na niečo, na čom sa skupina dohodla. Tieto komunity nazýva Pierre Nora „spoločenstvami pamäti“ (Assmann 2001: 31-34, Nora 1999: 142-157). Takéto „spoločenstvá osudu“ sa vytvárali aj prostredníctvom rôznych publikácií

(napr. románov, časopisov) (Olick – Robbins 1999: 19-43). Kolektívna pamäť je spätá so svojimi nositeľmi a nie je ľubovoľne prenosná, kto sa na nej podelí, dosvedčuje tým svoju náležitosť ku skupine. Vo figúrach spomínania sa prejavuje všeobecný postoj skupiny, jej esencia – tá si uchováva svoju minulosť z dvoch hľadísk: z hľadiska svojbytnosti a trvania. V kolektívnej pamäti zostáva z minulosti len to, čo môže spoločnosť v danej epoce zrekonštruovať príslušným referenčným rámcom. „Pamäť teda počína rekonštruktívne. Minulosť sa v nej neuchováva ako taká, ale je sústavne reorganizovaná premieňajúcimi sa referenčnými rámcami postupujúcej prítomnosti“ (Assmann 2001:42). Popri uchovávaní pamäti v individuálnom personálnom vedomí boli do procesu uchovávania pamäti zapájané už od staroveku aj vonkajšie, „umelé“ skladovacie miesta. J. Assmann preto rozlišuje dve základné formy kolektívneho spomínania, ktoré dopĺňa ďalšími dvoma formami pamäti:

1. Komunikatívna pamäť – zahŕňa spomienky, ktoré sa vzťahujú k nedávnej minulosti. Typickým príkladom je generačná pamäť, ktorá zaniká so svojimi nositeľmi, nešpecializovanými svedkami doby. Časovou štruktúrou komunikatívnej pamäti je „80-100 rokov, časový horizont 3-4 generácií, ktorý sa posúva spolu s prítomnosťou“. Bezprostredný skúsenostný horizont predstavuje predmet orálnej histórie. Ide tu o dve modality spomínania (bimodalita kolektívnej pamäti): a, modalita fundujúcej spomienky – vzťahuje sa k počiatkom, pracuje vždy s ustálenými objektivizáciami jazykovej i nejazykovej povahy b, modalita biografickej spomienky – viaže sa k vlastným skúsenostiam a ich rámcovým podmienkam, opiera sa vždy o spoločenskú interakciu.

2. Kultúrna pamäť – je náležitosťou inštitucionalizovanej mnemotechniky, jej nositeľmi sú špecialisti a časovo sa viaže na absolútну minulosť. Zameriava sa na fixné body v minulosti, minulosť sa tu zráža do symbolických figúr, ktoré vysvetľujú súčasnú situáciu: faktická história sa tu mení na mýtus. V spomienkových figúrach nájdeme aj črtu sakrality, ich sprítomnenie v spomienke má často charakter slávnosti, sviatku (Assmann 2001: 48-53).

3. Mimetická pamäť – je odovzdávaním praktických vedomostí minulosti
4. Materializovaná pamäť – je historiou obsiahnutou v predmetoch (Assmann 1992, in Olick – Robbins 1999: 19-43).

Claude Lévi-Strauss rozlišuje medzi chladnými a horúcimi spoločnosťami. Chladné si podľa neho vytvorili akúsi zvláštnu múdrost, ktorá vedie k zúfalému odolávaniu každej zmene ich štruktúry. Horúce sa vyznačujú „lačnou potrebou zmeny“ a historiu si osvojujú, aby z nej načerpali hnaciu silu svojho vývoja. Z tohto pohľadu časom diania je mýtická

doba, historická doba neprináša nič iného ako zotrvanie toho, čo sa už stalo. Fundujúce príbehy nadväznosti sú mýty, stavajú sa obvykle proti dejinám. Ide tu teda o transformáciu minulosti do fundujúcich dejín, tie sa môžu odohrávať v mýtickom čase (kozmické mýty) alebo v historickej dobe (historické mýty) (Assmann 2001: 63-77). Mýty tu chápeme v pozitívnom zmysle slova, ako „príbehy disponujúce symbolickým významom“. Tieto príbehy vo všeobecnosti tvorí stereotypným spôsobom ustálený sled udalostí. Mýtus ovenčí ľudí takými vlastnosťami, ktoré podľa objektívnych vedomostí nikdy neboli pre nich charakteristické. V procese mytogenézy teda badať istú niveláciu vlastností konkrétneho aktéra mýtu a stereotypu charakteristického pre daný typ hrdinu alebo zločinca (Burke 2001: 11). Assmann rozlišuje dve zdanlivo protikladné funkcie mytomotoriky: fundujúcu a kontraprezentnú. V prípade fundujúcej spomienky sa prítomné objavuje vo svetle dejín, ktoré ho ukazujú ako zmysluplné, nutné. Kontraprezentná spomienka vrhá na prítomnosť iné svetlo, relativizuje ju v kontraste ku krajšej minulosti. Tieto funkcie sa však nemusia navzájom vylučovať (Assmann 2001: 63-77). Fundujúca spomienka je akousi „výsadnou listinou“ spoločenských inštitúcií, ktorá ich legitimizuje. Patria sem aj mýty „zakladajúcich otcov“. V mýtoch zanikajú rozdiely medzi minulosťou a prítomnosťou, „neúmyselné dôsledky činností sa zmenia na vedomý cieľ, ako keby hlavným cieľom hrdinov minulosti bolo, aby zapríčinili súčasnosť, našu súčasnosť“ (Burke 2001: 17-18).

„V dobách vyhrotenej vnútropolitickej polarizácie... kedy sa ľudia musia rozhodnúť, akého poriadku sa chcú držať, dochádza k vytváraniu kánonu... Kto sa k nemu pripojí, sa zároveň obracia a priznáva k normatívnemu sebavymedzeniu, k identite... Kánon teda zároveň poskytuje motivačnú štruktúru, ktorá každému jednotlivcovi dovoľuje usilovať o pravdu, spravodlivosť, krásu, priamosť, pospolitosť... Čím vyššie požiadavky, a teda čím vážnejšia rezignácia na možnosť kolísania, tým nosnejšia musí byť motivačná štruktúra, ktorá kánon zakladá, a tým vyššia prémia, ktorou je takto opodstatnená rezignácia kompenzovaná“ (Assmann 2001: 110-111). Z kánonu ako neutrálneho nástroja orientácie sa postupne stáva stratégia prežitia pre kultúrnu identitu. Assmann teda vymedzuje „kánon ako princíp kolektívneho ustanovenia a upevnenia identity, ktorý zároveň poskytuje základňu individuálnej identity, ako médium individualizácie cez začlenenie do spoločnosti, médium sebarealizácie cez vstup do »normatívneho vedomia celej populácie« (Habermas). Kánon vytvára spojnicu medzi identitou »ja« a kolektívou identitou“ (Assmann 2001:112).

Hana Hlôšková upozorňuje na potrebu rozlišovania medzi dvoma existenčnými formami historického faktu, ktorý žije: „1/ ako faktický priebeh historickej udalosti alebo činu osobnosti, 2/ ako konštrukt – obraz, spracovanie tejto udalosti alebo činu osobnosti v pamäti, a to a/ ako naratív v historiografii a b/ ako naratív v kolektívnej a individuálnej neoficiálnej historickej pamäti“ (Hlôšková 2008: 15-16). Vo viacerých prípadoch nie je ľahké preukázať, že existujú rozdiely medzi obrazom minulosti danej skupiny a medzi (nenaratívnymi) záznamami zachovanými o jej minulosti (Burke 2001: 17). Pramene naratív o minulosti rozdeľujeme – v súlade so širšou klasifikáciou prameňov etnológie – na sprostredkované a nesprostredkované. Do kategórie sprostredkovaných zaradujeme pramene, ktoré existujú nezávisle od činnosti bádateľa: archívne materiály, publikované texty (napr. zbierky, periodiká), kroniky rôznych komunít, autobiografie, memoáre atď. Ide o rôzne formy „viditeľných znakov“ materializovanej pamäti. K nesprostredkovaným prameňom zaradujeme iba materiál z recentného terénneho výskumu zaznamenaný resp. „vyprodukovaný“ bádateľom, viažuci sa na „tradičnú pamäť“ (Hlôšková 2008: 18-19, Liszka 2006: 36-40, Nora 1999: 142-157). Naratívne pramene sa považujú za direktné, teda spoločnosťou zámerne generované. Historiografia však smeruje k tomu, aby uprednostňovala tie indirektné pramene, ktoré neboli vytvorené s jednoznačným cieľom informovania čitateľa, napr. tajné písomnosti, dôverné správy a listy. Ide o dokumenty, ktoré na ďalšie pokolenia zanechala daná historická epocha bez toho, že by sa počítalo s ich niekdajším verejným využitím v historiografii (Bloch 1996: 49, Nora 1999: 142-157). Metodológovia analýzy životných príbehov upozorňujú na „naratívne stratégie“ (Namer 1987, in Jedłowski 2008: 102) resp. „diskurzívne stratégie“ jednotlivca – odvíjajúce sa od ním v rôznych sociálnych skupinách zaujímaných pozícií –, ktorých obrys sa pred bádateľmi odkrývajú pri realizácii autobiografických rozhovorov a následnej analýze identít, spoločenských súvislostí, spotrebiteľských zvykov, životných štýlov atď. (Jedłowski 2008: 102).

Ústnu nesprostredkovanou komunikáciou sa v tradičných spoločenstvách odovzdávali aj poznatky o minulosti komunity, čím vznikali naratívy o minulosti. Konštruovanie obrazov minulosti štrukturovaných do príbehov bolo ovplyvňované aj širšími politicko-ekonomickými zmenami, ktoré sa odzrkadľovali aj na rekonštrukciách minulosti, ktoré mali vysoký ideologický a propagandistický potenciál. Každá nová mocenská elita si v rámci oficiálnej kultúry prispôsobovala „výklad minulosti v duchu svojich filozoficko-politickej konceptov a programov ako jeden z autoritatívnych a nespochybniateľných prejavov moci“. Dochádzalo tak k vzniku interpretácií

a reinterpretácií „podľa deklarovaných či spontánnych duchovných potrieb spoločenstva“ (Hlôšková 2008: 4-6). Minulosť nadobúda symbolický význam hlavne v obdobiach emancipácie spoločenstva, pričom sa „interpretuje ako: a/ významná b/ slávna c/ zmysluplná pre budúcnosť d/ špecifická len pre dané spoločenstvo e/ posvätná“ (Hlôšková 2008: 85).

Peter Burke rozlišuje sedem médií (foriem) sprostredkovania resp. tradovania kolektívnej pamäti. Ich spoločným menovateľom je „schematizácia“:

1. ústna tradícia – na konci 20. storočia sa rozplynula nádej, že je možné sa dopracovať k objektívnym údajom, dôraz sa kladie na symbolické aspekty naratívy
2. písané spomienky – „nie sú to už tak nevinné akty pamäti, ako skôr pokusy o presvedčenie, alebo o pretvorenie spomienok iných“ – sú vedomými reprezentáciami
3. obrazy: maľby, fotografie, iný obrazový alebo filmový materiál – patria sem aj pamätníky, náhrobníky, pamätné medaile, sochy atď.
4. činnosti – odovzdávanie vedomostí, ale aj ritualizované činnosti – rituály spomínania sa podieľajú na konštruovaní minulosti – prostredníctvom „komemoratívnych aktov“ účastníci akoby opäť prežívali minulosť²⁴
5. priestor – Burke sa opiera o koncept Halbwachsa – zmena spoločenského priestoru, napríklad štruktúry obce, môže ovplyvniť kolektívnu pamäť (Burke 2001: 7-9).

Pierre Nora nazýva objektivizované formy pamäti „miestami pamäti/pamätnými miestami“ (fr. *lieux d' mémoire*). Ich hlavnou existenčnou príčinou je snaha o zastavenie zabúdania a o zafixovanie aktuálneho stavu, pričom v procese spomínania vytvárajú „ilúziu večnosti“. Inštitucionalizáciou procesu objektivizácie pamäti nadobudlo systematické zhromažďovanie dokumentov minulosti v 20. storočí nevídane rozmery. Spoločenská pamäť sa natoľko rozšírila, že ju ani kolektívne, ani individuálne pamäte neboli schopné ďalej komplexne asimilovať. S vytvorením inštitucionálnej bázy však došlo aj k istému ohraňčeniu okruhu ľudí, ktorí sa k prameňom a prostredníctvom nich k stopám minulosti môžu dostať (Nora 1999: 142-157, Jedłowski 2008: 108).

V procesoch „národných obrodení“ európskych národov došlo podľa Erica Hobsbawma v 19. storočí k „vynájdeniu tradícii“, ktoré boli potrebné k legitimácii nových foriem národných štátov. Jeho dielo bolo dôležitou zastávkou v procese desakralizácie spomínania na minulosť. Takto vnímané národné tradície definovali ako „umelé výtvory slúžiace na zabezpečenie politickej moci“. K pamäti teda pristupoval zo strany

---

²⁴ Jedłowski 2008: 105.

voluntarizmu a považoval ju za aktívnu. Minulosť je podľa neho „najužitočnejším analytickým nástrojom na riešenie neustálej zmeny“ (Burke 2001: 14, Olick – Robbins 1999: 19-43). Národy sa na základe „mytologickej interpretácie dejín... stmeľovali a potvrdzovali svoju spolupatričnosť. Z tohto hľadiska mala národná mytológia neoddiskutoveľnú opodstatnenosť. Bola jednoducho súdobým javom a posilňovala emotívne väzby k danému spoločenstvu“ (Krekovič 2005: 5). Národné mýty „redukovali komplexnú minulosť“ s cieľom položenia základov „magickej jednoty komunity“. „Dejiny sa znázorňovali lineárne a teleologicky, ako priamočiaro a účelovo smerujúce k národnej emancipácii“ (Mannová 2005: 15 a 13). V takýchto prípadoch dochádza k „argumentatívnemu pripomínaniu minulosti“ s cieľom posilnenia opodstatnenosti hodnotovej orientácie i celkovej existencie skupiny. Minulosť však v spoločenskom diskurze zohráva inštrumentálnu úlohu nie izolované, ale v prepojení s aktuálnymi hospodárskymi a politickými faktormi (Jedlowski 2008: 106 a 109). V závislosti od týchto synchrónnych aspektov sa mení aj „hierarchia mýtov“ (Mannová 2005: 17). Popri národoch má práca s kolektívou pamäťou dôležitú úlohu aj v prípade politických strán, ktoré sa tiež snažia formovať obraz minulosti podľa svojich predstáv (Vásárhelyi 2007: 23). Ďalší koncept kolektívnej pamäti vychádzajúci pri výklade pojmu z potrieb a možnosti súčasnosti interpretuje selektívnosť pamäti v kontexte „kultúrneho relativizmu“. Uznáva totiž, že prístup k minulosti je možný jedine cez „kolektívne reprezentácie“ vlastnej kultúry, ktoré ju však v istom zmysle aj filtrujú (Burke 2001: 5-6, Olick – Robbins 1999: 19-43). Doplňkovým pojmom kolektívnej pamäti je „štrukturálna amnézia“ resp. „sociálna amnézia“, teda spoločenské zabúdanie. Jednotlivé kultúry pestujú rôzne vzťahy ku kolektívnej pamäti a k zabúdaniu. Súvisí to predovšetkým so zistením, že „dejiny píšu víťazi“. Kým oni si môžu dovoliť zabúdať, porazení nie sú schopní sa stotožniť s výsledkami, vracajú sa neustále k otázkam minulosti, zaujíma ich predovšetkým, prečo dopadli udalosti daným spôsobom. Základnými spoločenskými mechanizmami zabúdania sú: vylúčenie, zamlčanie a potlačenie. Prostredníctvom nich dochádza „k cenzurovaniu minulosti“, teda k „organizovanému zabúdaniu“. Hlavne v politike sa systematicky obchádza všetko, čo je z minulosti bolestivé, nepríjemné a zakalené. Ide tu o presný opak toho, čo sa rozumie pod spracovaním a prehodnotením minulosti. S amnéziou úzko súvisí aj amnesia, v rámci ktorej sa odohráva „oficiálne vymazanie spomienok konfliktov v záujme zabezpečenia spoločenskej kohézie“ (Burke 2001: 13, 16-18, Jedlowski 2008: 109). Keďže v hlavách bežných ľudí vládne v súvislosti s históriou nevedomosť a chaos, sú väčšinou bezbranný voči politickej manipulácii s historiou, ktorú však veľmi radi

využívajú účastníci politického verejného života (Vásárhelyi 2007: 16). Akonáhle despotické režimy 20. storočia porozumeli tomu, že „zeme a ľudia sa dajú podrobiť podmanením informácií a komunikácie, systematicky si zobrať pod svoju nadvládu pamäť” (Todorov 2003: 9). Mária Vásárhelyi prostredníctvom výskumu maďarských národných mýtov 20. storočia dospela k názoru, že „stotožňovanie sa s mýtmi je v podstate ideologickou otázkou. Nič iné to lepšie nedosvedčí než fakt, že rozloženie názorov je oveľa dôraznejšie diferencované na základe pravicovej-ľavicovej, resp. liberálnej-konzervatívnej orientácie respondenta, než na základe jeho školenosti alebo kultúrneho statusu. Medzi voličmi ľavice a liberálov nájdeme dvakrát také množstvo respondentov, ktorí neveria ani jednej z legiend, než medzi konzervatívnymi voličmi pravice” (Vásárhelyi 2007: 40).

Proces pretvárania minulosti nie je však bezbrehý. Michael Schudson uvádza 3 faktory, ktoré obmedzujú možnosti manipulácie: 1. štruktúra prístupnosti minulosti ponúka iba isté obrazy minulosti a iné pred nami zakrýva, 2. z hľadiska štruktúry osobného výberu sú niektoré minulosti nevyhnutné, s ďalšími sa však jednotlivec nemôže stotožniť, 3. štruktúra spoločenských konfliktov nám často bráni v tom, aby sme sa rozhodli, ktorú minulosť si chceme pamätať a ktorú nie (Schudson 1992, in Olick – Robbins 1999: 19-43). V 70-tych rokoch 20. storočia sa vo svetovej historiografii odohral tzv. „lingvistický obrat“ po zverejnení práce Haydona Whita pod názvom *Metahistory*. White predpokladal pri písaní historických naratív aj manipuláciu „s faktami vzhľadom na estetický účinok“ (White 1973, in Šuch 2000: 809). Teória histórie sa postupne obrátila k otázkam fungovania a úloh naratív. Chris Lorenz však upozornil na mylné paralely medzi literatúrou a históriou, veď historické naratívy odkazujú na referenčné body, ktoré sa nachádzajú mimo textu, teda nie sú čistou fikciou. Tieto nefiktívne naratívy si nárokujú aj istú relevanciu, veď vznikajú v procese intersubjektívnej činnosti a tvoria predmet verejnej diskusie. Nemôžu sa preto dostať do protirečenia s tvrdeniami, ktoré sú za ich hranicami považované za pravdivé, inak by sa ich legitimita spochybnila. Pravdivé fakty však môžu byť prerozprávané v rôznych platných naratívoch, ktorých relevancia nezávisí od množstva v nich obsiahnutých faktov, ale od toho, do akej miery reprezentuje daný naratív aktuálnu historickú, morálnu, identitnú atď. situáciu danej komunity (Lorenz 2000: 139-140)²⁵.

Dvojica autorov Jeffrey K. Olick a Joyce Robbins uvádza šest základných typov procesov súvisiacich s uchovávaním (U) alebo zmenou (Z) kolektívnej pamäti:

²⁵ Maďarský preklad štúdie: Lorenz, Ch.: Can Histories be True? Narrativism, Positivism, and the Metaphorical Turn. In: *History and Theory* 33 (1994), 309-329.

- U1. Inštrumentálne uchovávanie – aktéri sa úmyselne snažia uchovávať istú verziu minulosti napríklad v rámci ortodoxie
  - U2. Kultúrne uchovávanie – istý obraz minulosti sa zachováva preto, lebo si svoju platnosť uchová aj pre neskoršie kultúrne formácie
  - U3. Uchovávanie zo zotrvačnosti – istý obraz existuje kvôli prítomnosti zotrvačnej sily zvyku
- Z1. Inštrumentálna zmena – dochádza k úmyselnému pretvoreniu istej verzie minulosti v súlade s aktuálnymi príčinami
  - Z2. Kultúrna zmena – istá verzia minulosti už nie je kompatibilná s našou súčasной mienkou
  - Z3. Zmena zo zotrvačnosti – nositelia istých verzií minulosti vymrú, alebo sa už dostatočne nepamätajú na danú minulosť (Olick – Robbins 1999: 19-43).

VII. Etnotransformačné procesy

Jednotlivci alebo skupiny prichádzajú počas svojich migrácií často do inoetnického prostredia cieľovej oblasti. V prípade interpretácie skúmanej špecifickej minoritnej situácie musíme prihliadnuť aj na vytvorenie nástupníckych štátov po rozpade niekdajších multietnických a multikultúrnych impérií, v našom prípade Rakúsko-uhorskej monarchie, i na ďalšie zmeny štátnych hraníc v prvej polovici 20. storočia (Botík 1995: 432, Cseresnyés 1996). Etnickú identitu chápeme v súlade s konštruktivistickými koncepciami ako dynamický a procesuálny sociálny jav. Z hľadiska nášho výskumu je dôležité vymedziť predovšetkým pojmy súvisiace s jej exogénnymi zmenami, „ktoré sú výsledkom interakcie medzi rôznymi etnickými skupinami, čiže výsledkom etnických a kultúrnych kontaktov. V dôsledku dlhodobého účinkovania týchto kontaktov dochádza k transformácii a kvalitatívnym zmenám jednotlivých prvkov etnicity a etnickej identity. Preto sa tieto zmeny zvyknú označovať ako etnotransformačné procesy. Ich najčastejšou podobou sú adaptácie, akulturácia, asimilácia, etnocída a genocída“ (Botík 2007: 14). V prvom období po príchode migrantov do nového prostredia – ihneď po fáze „začiatocného kontaktu“ – sa odohráva proces akomodácie (prispôsobovania sa prírodnému prostrediu) a adaptácie (prispôsobovania sa v sociálnej a ekonomickej oblasti). Rozlišujeme dve základné formy etnoteritoriálneho zoskupenia migrujúcich skupín. Ide o „mikroetnické jednotky“: etnické enklávy (homogénne sídelné celky) a etnické diasropy (disperzný spôsob usídlenia) (Botík 1995: 433). Vzniknutá diaspora alebo enkláva si osvojí jazyk majority a jeho základné normy správania. V adaptačnej fáze vstupujú minoritné skupiny do bezprostredného

a dlhotrvajúceho kontaktu so svojim novým okolím. Tento proces nazývame akulturáciou. V tejto etape spolužitia s inoetnickým prostredím badať dve protirečivé tendencie: uchovávanie prvkov pôvodnej kultúry a postupné vyrovnávanie sa s majoritnou spoločnosťou. Kultúra minorít sa preto vyznačuje v tejto fáze synkretickým charakterom. Zastúpené sú v nej „reálne trojakej proveniencie: kultúra materského etnika, kultúra vytvorená príslušníkmi minority v podmienkach novej domoviny, kultúra obklopujúceho majoritného národa, prípadne aj ďalších etník, s ktorými príslušníci minority spojili svoje osudy“ (Botík 1995: 438). Komplexný model akulturácie zdôrazňuje fakt, že v prípade akulturácie je popri vlastnej snahe migrantov dôležitá aj pripravenosť majority na inakosť. V procese integrácie jednotlivca možno rozlišovať úroveň makrointegrácie (zahŕňajúcu politickú lojalitu, účasť na ekonomike, alebo zvládnutie jazyka) a úroveň mikrointegrácie (vytváranie a udržiavanie sociálnych väzieb jednotlivcov a skupín migrantov s majoritnou populáciou). Intenzita akulturácie je okrem dĺžky pobytu v hostiteľskej krajine závislá aj od kultúrnej dištancie, teda stupňa blízkosti dvoch stretávajúcich sa kultúr (Popper a kol. 2006). Výsledkom dlhotrvajúcej akulturácie, vlastne jej krajným prípadom, je kultúrna nivelizácia a splnenie s okolitým etnickým prostredím, teda úplná asimilácia. Voči asimilácii je odolná najčastejšie iba prvá generácia migrantov, ktorá ešte nemôže „uniknúť spod vplyvu zdedenej kultúry“ a nemôže si „v plnom rozsahu osvojiť ani kultúru majoritnej spoločnosti novej domoviny“ (Botík 1995: 438). Jednotlivé spôsoby obživy resp. zamestnania vplývajú na asimilačný proces rozdielne. Kým roľníci sú odolnejší, robotníci majú „neporovnatelné pestrejšiu škálu kontaktov v inoetnickom prostredí a každý stupeň zvýšenej kvalifikácie možno chápať zároveň aj ako ďalší stupienok v procese asimilácie“ (Botík 1973: 504). Dlhotrvajúci pobyt v inom štáte si vyžaduje „zmenu pôvodnej štátnej príslušnosti a jej nahradenie príslušnosťou k inému štátному útvaru, dochádza k tzv. naturalizácii“ (Botík 1973: 501). Naturalizáciou sa ešte viac zintenzívňujú konvergenčné procesy s obklopujúcim etnickým spoločenstvom. Integračnú a naturalizačnú politiku – teda politiku štátneho občianstva – chápeme ako podoblasti migračnej politiky (Drbohlav 2010: 69). Charakteristickou črtou menšinových skupín je v procese jazykovej asimilácie znalosť viacerých jazykov, ktorá sa v za sebou idúcich generáciách mení od adaptačnej etapy po úplnú asimiláciu po líniu monolingvismus – bilingvismus resp. v našom prípade multilingvismus – monolingvismus, kde možno sledovať postupné zabúdanie pôvodného jazyka a jeho nahradenie jazykom majority. V etnickej zmiešaných lokálnych komunitách si však druhý jazyk neosvojuje iba skupina imigrantov, ale aj majorita, ktorá potrebuje so svojim okolím tiež komunikovať.

K jazykovej asimilácii prispievajú aj majoritné ustanovizne ako školský systém a systém osvetových zariadení, tlač a ostatné masovokomunikačné prostriedky. Postupným porušovaním princípu endogamnosti – teda aj cestou vzniku početných etnicky zmiešaných manželstiev – dochádza až k úplnej etnickej asimilácii, o ktorej možno hovoriť len po zmene etnického povedomia asimilovanej skupiny (Botík 2007: 16). „V závislosti od kompaktnosti či disperznosti usídlenia minority, od jej začlenenia do agrárneho alebo urbánneho prostredia, od stupňa uchovávania či porušovania etnickej endogamie pri výbere manželských partnerov, ako aj od pôsobenia ďalších činiteľov, naznačené procesy sa mohli udiat v priebehu dvoch-troch generácií“ v industrializovanom mestskom prostredí a v priebehu siedmych-ôsmych alebo viacerých desiatok generácií v rurálnom prostredí (Botík 2007: 15). Kultúrne zmeny vo všeobecnosti postupujú od kultúry imigrantov, cez etnickú subkultúru k participácii na obklopujúcej majoritnej kultúre (Posern-Zieliński 1982: 53, in Botík 2007: 15).

B. MIGRÁCIE A KOLEKTÍVNE IDENTITY ROBOTNÍKOV NOVOHRADSKÉHO KAMEŇOPRIEMYSLU V 20. STOROČÍ

I. MIGRÁCIE SÚVISIACE S NOVOHRADSKÝMI KAMEŇOLOMAMI

I.1. Prehľad tradičných oblastí kamenárstva na Slovensku

Prírodné prostredie určovalo základný rámec spôsobu života človeka zasadeneho do neho. Kameň sa najčastejšie vyskytoval v hornatom prostredí, kde boli ekologické podmienky poľnohospodárskej produkcie značne oklieštené. Ťažba a spracovávanie kameňa patria v kultúrnej histórii ľudstva k najstarším technológiám, má preto v regiónoch s takýmito prírodnými danosťami často viacstoročnú história (Hanzl 2007: 348, Juhász 1991: 620). „Kameň sa nezriedka ťažil v ekonomickej málo rozvinutých, hospodársky relatívne jednostranne orientovaných regiónoch. Úzka ponuka pracovných príležitostí limitovala výber budúceho povolania zvlášť u detí z chudobnejších kamenárskych (a iných dedinských) rodín“ (Hanzl a kol. 2003: 111). Preto sa potomkovia kamenárov stávali často pokračovateľmi rodinnej socioprofesnej tradície. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* definuje kamenárstvo ako „remeslo zaoberajúce sa spracúvaním rozličných druhov kameňa tesaním, brúsením, hladením, rytím, prípadne i maľovaním a osadzovaním pre stavebné, cestárske, dlaždičské a sochárske účely“ (Paličková-Pátková 1995: 226). *Národopisná*

encyklopedie Čech, Moravy a Slezska rozlišuje medzi „kamenárstvom“ (tam: *kamenictví*), ako ťažbou a opracovaním kameňa do požadovaného tvaru hlavne k stavebným účelom a „kameňosochárstvom“ (tam: *kamenosochářství*), ako sochárskemu figurálnym opracovaním kameňa. „Kamenárstvom“ sa v užšom zmysle nazývalo remeselné opracovanie kameňa na rozdiel od dobývania kameňa, teda „lámačstva“. Takéto delenie však bolo aplikovateľné iba v prostredí mestských špecializovaných dielní, nie však vo väčších vidieckych lomoch priemyselného rozmeru (Hanzl 2007: 347).

Kamenárska výroba sa realizovala na Slovensku za posledné storočia v rôznych organizačných formách, uskutočňovala sa ako cechové remeslo, ako doplnkové zamestnanie resp. domácka výroba roľníkov, ako manufaktúrna výroba, aj ako kameňopriemysel zamestnávajúci robotníkov resp. „kameňorolníkov“. „Keďže ťažba kameňa patrila medzi malé regálne práva, spracúvanie kameňa na akékoľvek výrobky sa mohlo uskutočňovať len so súhlasom zemepána“ (Pranda 1981: 162). Za povolenie ťažiť a spracúvať kamenný materiál sa zemepánom odvádzali „robotové alebo peňažné dávky, prípadne sa odvádzala časť výťažku“ (Pranda 1964: 565). Rozvoj ťažby kameňa priamo súvisel s budovaním železničnej siete od polovice 19. storočia. V nových kameňolomoch sa už presadzoval priemyselný spôsob ťažby a v období prvej Československej republiky sa ťažisko kameňopriemyslu presunulo do veľkolomov (Hanzl 2007: 347-349). Po roku 1948 sa ťažba – a s ním aj spracovanie – kameňa stala monopolom štátu.

Slovenská etnografia sa od 60-tych rokov 20. storočia venovala predovšetkým výskumu organizácie a spôsobu kamenárskej výroby, názvoslovia nástrojov, výrobkov (hlavne náhrobníkov, žarnovov a mlynských kameňov, stavebných článkov) a ich distribúcie. Viacerí autori zistňovali aj inoetnický pôvod špeciálnych kamenárskych vedomostí v skúmaných regiónoch.

V ľudovom kamenárstve sa formou domáckej výroby spracúval najmä ľahšie opracovateľný pieskovec, ktorý však bol relatívne trvácy. Vedomosti v rámci tejto formy kamenárskej výroby – ako doplnkového zamestnania roľníkov „prechádzali z generácie na generáciu, často v jednej rodine“ (Stano 1969: 285). Úroveň ľudového kamenárstva „najviac ovplyvnili talianski kamenári, ktorých feudáli pozývali nielen na výstavbu svojich hradov, zámkov, palácov a kaštieľov, ale aj kostolov a od prvej polovice 19. storočia, v rámci postupne sa rozvíjajúceho kapitalizmu, aj na stavbu pevných ciest, mostov, neskôr železníc, tunelov, nadjazdov atď... Keďže väčšina talianskych kamenárov sa na Slovensku natrvalo usadila a nakoniec splynula so slovenským ľudom, čo dokumentuje rozšírenie priezvisiek typu Figuli, Koloredi, Lombardini, Krabelli, Ricotti, Viscoti, Olerini atď. vo

všetkých významnejších strediskách kamenárskej výroby”, ovplyvnili tak technickú a technologickú, ako aj ornamentálnu stránku opracovania kameňa (Pranda 1981: 162).

Remeselné kamenárstvo bolo „organizačne i výrobne spojené s murárstvom“, kamenári a murári vytvárali spoločné cechy. V západoslovenskom stredisku ľudového kamenárstva, v obci Dobrá Voda, sa vyrábali okrem náhrobníkov aj žľaby a válovy, v menšej miere žarnovy a mlynské kamene i stavebný kameň (kvádre, stĺpy, schody, prahy, preklady) a príležitostne aj plastiky religiózneho charakteru (Pranda 1981: 160 a 164, Kahounová 1962: 40). Tradície kamenárstva v obci siahajú podľa informátorov až k stavbe miestneho hradu, kedy boli do obce pozvaní cudzí remeselníci. „Dobrovodskí kamenári boli súčasťou cechovej organizácie so sídlom v Chtelnici, ktorá predstavovala organizáciu oblastnú, združujúcu okrem kamenárov a murárov tiež rad ďalších remesiel pomerne rôznorodého charakteru... uvedená úľava sa odzrkadlila na dĺžke učebnej doby: u učña platiaceho trvala 3, u neplatiaceho 4 roky. V prvom a druhom roku pomáhal učeň pri »postavení medze«... V treťom roku robil už »grunštán« - základ pre náhrobníky“ (Kahounová 1962: 34 a 36). Koncom 19. storočia tu naraz pracovalo 24 kamenárov, ktorí svojimi produktmi zásobovali najmä vidiecke obyvateľstvo okolia Trnavy. Ema Kahounová popísala vo svojej štúdii tak výrobný proces, ako aj nástroje i výrobky dobrovodských majstrov (Kahounová 1962: 33-43).

Hlavnými kamenárskymi strediskami stredného Pohronia boli Nová Baňa, Hliník nad Hronom a Žiar nad Hronom. Špecializovali sa na výrobu šrotovacích a mlynských kameňov, ktorej korene siahajú do 12.-14. storočia a súvisia pravdepodobne s rudným baníctvom v blízkych slobodných kráľovských mestách (Pranda 1964: 562). „Pôvodne ľudová, domácka výroba začala v druhej tretine 19. storočia prerastať do remeselnno-manufaktúrneho podnikania. V Novej Bani túto formu predstavovali mešťania-podnikatelia (*kamenárski páni*)“ (Pranda 1981: 164). Tunajšia výroba sa zakladala na kolektívnom benefíciu, „na práve slobodných kráľovských mešťanov voľne otvárať a využívať všetky kameňolomy nachádzajúce sa v mestskom chotári“ (Pranda 1967: 303). Každý občan mesta sa teda mohol zúčastniť na výrobe mlynských kameňov; mohol si otvoriť kameňolom a vyrábať v ňom všetky kamenárske výrobky“ (Pranda 1964: 566). Kamenárski páni si formou ročných kontraktov najímali kamenárov. V Hliníku bola situácia odlišná. Čažbou a odbytom mlynských kameňov sa zaoberala jednak komorské panstvo v Žarnovici remeselnno-manufaktúrnou formou, a na druhej strane aj miestni gazdovia formou podomáckej výroby vo vlastnej rézii. Títo obyvatelia si lomy otvárali na vlastných pozemkoch, o čom svedčí aj pomenovanie jednotlivých baní podľa pôvodných

majiteľov. Od roku 1880 však začali vznikať v oboch obciach verejné účastinárske spoločnosti (Hlinická továreň na mlynské kamene založená v roku 1880 a Novobanská továreň na mlynské kamene založená v roku 1893). V daných obciach teda vznikla z domáckych individuálnych výrobcov, majetných roľníkov a z miestnej inteligencie vrstva podnikateľov (Pranda 1964: 570). Prostredníctvom priekupníkov sa tunajšie produkty pomocou furmanov a pltníkov, a neskôr aj železničnej prepravy, odosielali do všetkých častí Rakúsko-Uhorska. Po jeho rozpade stratili miestne kamenárske výrobky možnosti odbytu. Popri spomínaných hlavných produktoch miestnych kameňolomov sa „vyrábal aj rôznym spôsobom upravovaný stavebný kameň, ktorý sa do skončenia prvej svetovej vojny exportoval prevažne do Budapešti, po roku 1918 sa používal najmä na stavbu ciest, mostov a tunelov... oblastný charakter si podržala iba výroba kamenných náhrobníkov a krízov s reliéfnym korpusom a tvorba figurálnych plastík a reliéfov s náboženskou tematikou z 18. až 20. storočia“ (Pranda 1964: 566, Pranda 1981: 164-165). Po znárodnení nástupcov týchto spoločností prešli pohronské lomy do národného podniku Bazaltové kameňolomy v Lučenci a hrubá kamenárska výroba tu nadobudla priemyselný rozmer.

Centrom výroby kamenných náhrobných pomníkov bola v Honte obec Brhlovce z okresu Levice, známa aj špecifickými skalnými obydliami. V 70-tych rokoch 18. storočia postavil v Horných Brhlovciach šľachtic Anton Körmendy kaštieľ, na ktorom „kamenárske práce previedli talianski kamenárski majstri. Syn talianskeho kamenára Donadelliho po skončení prac na kaštieli usadil sa v Brhlovciach a začal sa zaoberať výrobou náhrobných pomníkov z miestneho sivého pieskovca. Brhlovskí muži zúčastnili sa už na prácach pri výstavbe kaštela, bez pomocných robotníkov nezaobišli sa ani talianski kamenári pri odborných prácach na kaštieli, a tak Brhlovčania mali bezprostrednú možnosť sledovať a osvojiť si poznatky kamenárskeho remesla“ (Stano 1969: 291). Miestni kamenárski majstri zamestnávali 3-4 pomocníkov, ktorí sa venovali odborným prácам, a 2-3 robotníkov, ktorí im pomáhali v bani pri dobývaní kameňa. Kamenárstvo však bolo v obci len sezónnym zamestnaním trvajúcim od marca do začiatku novembra, každý brhlovský kamenár mal aj svoje gazdovstvo. Okrem náhrobníkov vyrábali aj kamenné brány a v menšej miere aj váľovy, žľaby, schody, dosky pod obloky, míľníky, stavebné kvádre atď. (Stano 1969: 300-305). Priemyselnú úroveň dosiahli v Honte a Tekove výrobné strediská Krupina a Levice (Pranda 1981: 165).

Najcharakteristickejšími výrobkami novohradského ľudového kamenárstva boli náhrobníky zdobené bohatou reliéfnou polichrómovanou ornamentálnou výzdobou,

ktorých v sortimente kamenárov z Horného a Dolného Tisovníka, Madačky, Nedelíšť, Šuly a Červeňan dopĺňali zárubne, napájadlá, brúsy a osličky (Pranda 1981: 165, Pranda 1970: 34-40, Kušnierová-Šmelková 1998: 22-25, Šmelková-Kušnierová 2001:181-188). V posledných dvoch desaťročiach 19. storočia začali v okolí Fiľakova – hlavne v obci Konrádovce a na pustatinách Radzoviec (Mačkaluk a Šiatoroš), ale aj v ďalších dedinách ako Veľké Dravce, Bulhary i nedalekých obciach juhozápadného Gemera ako Čamovce, Hajnáčka, Gemerský Jablonec atď. – vznikať kameňolomy priemyselného rozmeru. Kamenári – presnejšie povedané robotníci kameňopriemyslu – tu vyrábali predovšetkým dlažobné kocky rôznych rozmerov a obrubníky. Z tunajšieho čadiča a andezitu vyrábali pre svojich príbuzných aj náhrobníky a v mimoriadnych prípadoch aj napájadlá. V kamenárskych robotníckych kolóniach sa na prelome 19. a 20. storočia usadili vandrovní robotníci pochádzajúci hlavne z rôznych kamenárskych centier Maďarska, Rumunska, Talianska a Poľska (Agócs 2011: 167-198, Agócs 2013: 87-100). Na výrobu kamennej galantérie blokov a obkladačiek z miestneho mramora rôznych farieb sa zameriavalо stredisko v Tuhári (Pranda 1981: 168).

V oravskom kamenárstve rozoznáva Adam Pranda dva okruhy: Oravský Biely Potok a obce z okolia Dolného Kubína (hlavne Medzibrodie, Bziny, Medzihradné a Pucov). Kamenári Oravského Bieleho Potoka vyrábali mlynské kamene, brúsy, osličky, náhrobníky, prícestné kríže a stípy s figurálnymi plastikami a reliéfmi od prvej polovice 18. storočia. Obce z okolia Dolného Kubína sa preslávili výrobou mlynských kameňov, dlaždíc, bahríkov na stavanie valcovitých pecí, kamenných tabuľ na stoly a zotrvačníkové kolesá na studne. Na prelome 19. a 20. storočia prenikajú aj do týchto stredísk kamenárstva podnikateľské formy výroby. Brúsky a osličky sa exportovali do skončenia prvej svetovej vojny do súčasného Maďarska, na územia južných Slovanov i do bývalej Haliče (Pranda 1981: 166-167). Kamenárska výroba sa „sústredovala v jednotlivých domoch. Majitelia »baní« - sami kamenári – robili v lete v »bani« a v zime z iných domov chodili k nim robiť pomocníci – »sichníci«“ (Povala-Prikryl 1968: 111). Výrobky vozil jeden z kamenárov na pltiach dolu Váhom do Komárna, ale ich židovskí priečupníci rozvážali aj na vozoch i vlakom (Povala-Prikryl 1968: 112-115). V Oravskom Bielom Potoku zamestnával jeden podnikateľ aj talianskych robotníkov, ktorí pracovali v regióne pri stavbe železníc (Langer 1965: 88). Z autobiografie Pavly Cebocli sa bližšie dozvedáme o príchode talianskych resp. slovinských kamenárov do regiónu koncom 19. storočia. Jej otec bol kamenárskym majstrom: „s pláčom mi hovoril, že jeho domov je v Prímorí, v Bergoni pri Gorici. Jeho rodina mala starobylý kamenný poschodový dom a krásnu záhradu, víno, orechy, figy...

Rozhneval sa s otcom, a tak sa rozlúčil s matkou a odišiel. Zapisal sa, že sa viac domov nevráti. Nikdy nikomu domov ani nenapísal. Najprv šiel za prácou do Talianska. Potom staval tunely cez celé Tirolsko a prišiel až na Slovensko. Napokon sa usadil v Kubíne... v Kubíne ho inak nevolali, len Talian. Meno mal talianske i hovoril po taliansky, bol však Slovinec“ (Ceboci 2005: 16 a 45).

Z východných regiónov tradíciami kamenárstva vynikal Spiš. V obciach Spišské Vlachy a Spišské Podhradie sa travertín spracúval od 13. storočia. Špeciálne vedomosti do regiónu priniesli talianski kamenári (Stano 1969:287, Pranda 1981: 168). V Gánovciach sa Giuseppe Migliorini, pochádzajúci z okolia Milána, usadil na prelome 19. a 20. storočia. Otvoril si travertínový kameňolom, „odkiaľ dodával materiál na stavbu Košicko-bohumínskej železnice, tunely, mosty, viaceré domy v Poprade a z tohto kameňa postavili aj Vyšné Hágy²⁶“. Ďalšími kamenárskymi strediskami miestneho významu boli na východnom Slovensku Zemplínske Hámre a Petrovce, v ktorých sa kamenári venovali výrobe žarnovov, brúsok, osličiek a napájadiel (Pranda 1981: 168-169). Kameňolomy obce Svätuše vznikli pravdepodobne koncom 18. storočia. Od posledných desaťročí 19. storočia sa v nich vyrábal dlažobný kameň a štrky. Lomy sa sice nachádzali na území panstva Majláthovcov, teda v nich sa však venovali nájomníci, medzi nimi často židovskí podnikatelia – napr. Ármin Reichmann (Debrecen), Zsigmond Führer (Nyíregyháza) a Izidor Aczél (Kráľovský Chlmec). Miestne bane rozšíril gróf Majláth v roku 1910 na priemyselný závod, vybudoval drvíč i priemyselnú železničku. Kameňolom prestal fungovať v roku 1919 po príchode československých vojsk do obce a bol maďarským štátom znova otvorený až v roku 1938. Po druhej svetovej vojne došlo k jeho zoštátneniu. Vedúci i odborníci boli dovezení z okolia Fiľákova (z Hajnáčky, Biskupíc a Konrádoviec) v rokoch 1949-1951. Vedomosti týchto novohradských kamenárov boli „kombináciou remeselných skúseností viacerých nácií... v bazaltových lomoch Konrádoviec a Biskupíc sa remeslo naučili od nemeckých, talianskych, francúzskych a poľských majstrov“ (Fügedi-Viga 1994: 132 a 135). Bolo medzi nimi aj viac komunistov, ktorí sa po roku 1948 dostali do administratívnych vedúcich funkcií a angažovali sa aj na poli zakladania JRD. Mali úplne inú mentalitu než miestni roľníci, čo sa prejavovalo aj pri zavádzaní novôt, ako napríklad na pití piva, čomu sa roľníci v prvých rokoch po objavení v krčmách vyhýbali. Výroba a osadzovanie náhrobných kameňov z tvrdého miestneho andezitu boli v 50-tých

---

²⁶ <http://zivot.azet.sk/clanok/4872/kto-kupi-raritu.html> - prístup: 15. 12. 2013

rokoch 20. storočia v obci už všeobecným javom, predtým si však náhrobníky dali vyrábať len tí obyvatelia obce, ktorých známi pracovali v lome (Fügedi-Viga 1994: 134 a 136).

I.2. Ťažba a príprava kameňov používaných pri stavbe ciest

„Vyhľadávanie, geologický prieskum a nasledujúca ťažba nerastných surovín a zvlášť stavebných, ktoré sa realizujú povrchným spôsobom v lomoch, patria medzi rozsiahle činnosti v prírodnom prostredí... Stavebný kameň predstavuje surovinu na výrobu lomového kameňa, drveného kameniva a na hrubú kamenársku výrobu. Lomový kameň a drvené kamenivo sú základnou stavebnou surovinou pre cestné, železničné, vodné, pozemné a priemyselné stavby. Hrubá kamenárská výroba zahŕňa výrobu dlažobného kameňa, obrubníkov a všetkých druhov hrubo opracovaných stavebných prvkov z kameňa“ (Čellár – Ďurove – Slavkovský 2007: 13-14). V Európe sa v podstate do novoveku používali a udržiavalí cestné komunikácie, ktoré boli vybudované ešte za čias Rímskeho impéria. Vynález dvoch nových typov ciest sa viaže k menám Francúza Trésagueta (1775) a Škota J. L. MacAdama (1822). „Makadámové“ cesty sa budovali nanášaním dvoch-troch vrstiev hrubej kamennej drte, ktoré v začiatkoch stláčala len premávka a od 18. storočia už aj cestné valce. Technológia pokrývania ciest kresanými dlažobnými kockami sa zavádzala až v 19. storočí – najprv sa používali kocky väčších, neskôr aj menších rozmerov. V Uhorsku sa tieto procesy rozbehli tiež v prvej polovici 19. storočia. Potom, ako sa začali používať dlažobné kocky, vzrástli aj nároky na kvalitu používanej kamennej drte a do popredia sa dostali hlavne vulkanické horniny. Kameň sa hojne využíval aj pri výstavbe železničnej siete. Dĺžka uhorských železníc vzrástla medzi rokmi 1848 a 1867 zo 178 km na 2.160 km, a v dôsledku kapitalistického rozvoja v období dualizmu to bolo už 17.000 km. Najväčší význam pri uvedenom využití nadobudli andezity, dacity a bazalty, ktoré sa v lomoch Uhorska ťažili vo veľkom množstve. Bazalt sa začal intenzívnejšie využívať po prijatí cestného zákona uhorským snemom v roku 1890. Tento zákon odštartoval výstavbu ciest vo zvýšenom tempe, ako aj ich pravidelnú údržbu. S tým súvisel i vznik kameňolomov priemyselných rozmerov (Hála 1995: 16-33). Závody kameňopriemyslu mali v prvých rokoch 20. storočia už „charakter regulárneho továrenského priemyslu... Kameňolom už nie je ďalej »jamou vo vrchu«, do ktorej, ak to slúžny nariadi, chodí obyvateľstvo obce lámať trocha kameňa, ale je normálnym priemyselným závodom so strojmi, modernými prepravnými prostriedkami, robotníckymi domami a dielňami. Zamestnávateľ je tiež povinný zabezpečiť všetky ustanovizne pre blahobyt aj v kamenárskych kolóniach: je povinný postarať sa o robotníkov v prípade úrazu alebo

choroby, zabezpečiť ich deťom výučbu takisto ako majiteľ železiarní alebo uhoľných baní vo svojich kolóniach... Robotníci kameňopriemyslu sú ale u nás väčšinou bežnými obyvateľmi dedín, väčšina má vo svojich dedinách aj malé hospodárstvo, na ktorom hospodári jeho manželka, v tejto práci jej však, ak treba, pomáha, preto do vzdialených regiónov neodídce pracovať. Ak kameňolom, v ktorom pracuje, prestane fungovať, tak je naraz celé obyvateľstvo regiónu vystavené biede“ (Glasner 1905: I-II).

Na prelome 19. a 20. storočia vznikalo veľa nových lomov a lomy miestneho významu sa tiež rozširovali. Vždy po ukončení svetovej vojny mali kameňolomy kľúčovú úlohu pri obnove cestnej siete dotknutých území a ich ďalší vývoj bol ovplyvnený aj rozvojom motorizmu (Hála 1995: 16-33). Situáciu od celoplošnej konjunktúry kameňolomov po ich znárodenie načrtol časopis Kameň nasledovne: „Málo krajín je obdarovaných takým prírodným bohatstvom – čo do kameňa, ako je Slovensko. Všetky čiastky Slovenska vlastnia kamene rôzneho zafarbenia, tvrdosti, druhu a sú k používaniu na rôzne druhy výroby... Tým, že kameň nachodí sa celým Slovenskom, boli dané možnosti podnikania v tomto sektore, či už súkromníkom alebo štátnym podnikom. Vo väčšine boli to súkromníci čo spracovávali kameň a takto vzniklo na Slovensku cca. 150 majiteľov-lomov, okrem toho vlastní niekoľko lomov ČSD, štátne lesy, stavebné úrady a pod. Prvé znárodenie obišlo tento sektor, lebo ani jeden lom nemal podmienky k znárodeniu, keďže to boli malé podniky... Po známych februárových udalostiach 1948 prišlo rozšírenie znárodenia, zasiahlo už i kameňolomy. Z týchto na Slovensku nachádzajúcich sa, ktoré boli v rukách súkromníkov, alebo podnikov, bolo Slovenskému kameňopriemyslu, n. p. pričlenené 102, ktoré nachádzajú sa od Vranova – Čirča až po Malacky, Štúrovo, Lučenec, teda takmer po celom Slovensku... Slovenský kameňopriemysel spravuje 56% kameňopriemyslu, zbytok, t. j. 44% vlastnia ČSSZ, ČSD, ŠSÚ, mestá atď.“ (K 1949/1 s. 1). Väčšina lomov v správe národných podnikov pozastavila svoju činnosť v osemdesiatych rokoch 20. storočia, a len niektoré boli po roku 1989, teda po zmene ekonomickejho systému, opäť otvorené. Do popredia sa medzičasom dostali moderné povrchy ciest, ako betón a asfalt. Dlažobné kocky sa používajú v súčasnosti predovšetkým na obnovu už existujúcich dláždených ciest a chodníkov v historických častiach miest a obcí (Hála 1995: 16-33).

I.3. Prehľad dejín novohradských kameňolomov priemyselného rozmeru z okolia Fiľakova

V poslednej tretine 19. storočia s rozvojom stavebníctva a výstavby cestných i mestských komunikácií s pevným podkladom, či železničných tratí nadobudol nebývalý význam stavebný kameň. Z tohto hľadiska sa stal Novohrad kľúčovou oblasťou Uhorska – a neskôr aj Československa a Slovenska. Bolo to predovšetkým kvôli bohatému výskytu bazaltu (čadiča) na jeho území, ale ťažili sa tu aj iné druhy kameňov. Ferenc Schafarzik, jeden z priekopníkov technickej geológie, hydrogeológie a seizmológie v Uhorsku, napočítal v roku 1904 v 105 obciach historického Novohradu 152 väčších-menších kameňolomov. V nich sa v tom čase ťažil hlavne andezit, bazalt (čadič), pieskovec a vápenec. V niektorých obciach bolo 3 až 6 lomov (6 – Somosújfalu, 5 – Lőrinci, Romhány, 4 - Muľa, Salgótarján, 3 – Bulhary, Fiľakovo, Radzovce, Buják, Felsőpetény, Nézsa²⁷). Boli obce, v ktorých lomy existovali už „odnepamäti“, ako napríklad Radzovce a Lazy pri Trebeľovciach (bazalt), Trenč a Csengerháza (pyroxén-andezit), Mašková (ryolitový tuf). V iných vznikali koncom 18. storočia a v prvej polovici 19. storočia ako Dolná Strehová, Brusník, Príboj a Muľa (pyroxén-andezit), či Romhány (vápenec). Najväčšia časť kameňolomov však na sledovanom území vznikla v rokoch 1860 až 1895. Zakladateľmi a majiteľmi týchto baní boli bud' miestni podnikatelia (napr. vo Fiľakove otvoril čadičový lom nazývaný „Villemkő“ šľachtic Lajos Stephani v roku 1895), alebo obec (napr. lom na amfibol-andezit otvorila obec Ábelová v roku 1860), cirkev (napr. v dedine Kosd otvorilo biskupstvo z Vácu vápencový lom v roku 1852) alebo akciové spoločnosti (napr. v Bulharoch vlastnila čadičový lom akciová spoločnosť Žulové bane v Poieni – maď. *Kissebesi Gránitkőbányák Részvénytársaság*). Využitie kameňa vyprodukovaného v novohradských lomoch bolo na prelome 19. a 20. storočia tiež rôznorodé. Najčastejšie sa andezit využíval formou drtí do základov stavieb, pri stavbe ciest a železníc, alebo pri stavbe pivníc, domov a mostov (Muľa, Dolná Strehová, Nógrádbercel), kresali sa však z neho aj kilometrovníky (Becske, Romhány). Z bazaltu sa vyrábali predovšetkým kocky na dláždenie ulíc (Veľké Dravce, Bulhary, Mačacia, Konrádovce, Somoskő), kým vápenec sa používal hlavne na vypaľovanie vápna (Tuhár, Divín, Ružiná, Nézsa, Buják). Najčastejšie sa pieskovec používal na stavbu domov a mostov (Bánk, Romhány, Karancsberény, Salgótarján) (Schafarzik 1904: 176-196). V druhej polovici 19. storočia sa

²⁷ Obce, ktoré sa nachádzajú na území dnešného Maďarska, uvádzam výlučne pod ich maďarským názvom, a obce nachádzajúce sa na území Slovenska výlučne pod ich slovenským názvom bez ohľadu na to, či majú pomenovanie aj v druhom jazyku.

rozvíjalo v Novohrade aj ľudové kamenárstvo, vyrábali sa stípy, pamätné dosky či brúsne kamene (Felsőpetény), a v obciach Tisovníckej doliny a v príľahlých oblastiach aj náhrobníky, kríže, tabule, zárubne, napájadlá a osličky (Horný a Dolný Tisovník, Šuľa, Červeňany, Nedelište, Madačka, Suché Brezovo, Veľký Lom, Senné) (Pranda 1981: 160-169, Kušnierová-Šmelková 1998: 22-25, Šmelková-Kušnierová 2001: 181-188). Systematickú ťažbu mramoru pri Tuhári začala firma Baťa až v roku 1937. Ťažili tam mramorové bloky, ktoré rezali, leštili a používali na obklady a dlažby (Gaál b. r.).

Používanie bazaltu ako materiálu na dláždenie ciest navrhol v Uhorsku József Szabó už v roku 1863, ale na tento účel sa začal používať až koncom 19. storočia. Kvalitný čadič sa v Uhorsku dočkal v troch regiónoch v Zadunajsku, v Sedmohradsku a na rozhraní žúp Gemer-Malohont a Novohrad. Najdôležitejším trhom novohradského čadiča bolo vtedajšie hlavné mesto Uhorska, Budapešť, ktorého ulice boli do konca 19. storočia dláždené hlavne trachyтом a čiastočne žulou. Mesto sa však v tomto období začalo meniť na metropolu, premávka dennodenne rástla a radikálne sa začali meniť aj dopravné prostriedky. Od prelomu storočí začala narastať v meste aj tranzitná preprava nákladov, čo prinutilo vtedajší magistrát, aby sa hľadali nové dlažobné materiály. V súťažiach kvality dosahoval novohradský čadič veľmi dobré výsledky. Kým sa žulové kocky pod dopravou zaoblovali, na skúšku položené čadičové kocky sa opotrebovali rovnomerne a aj po čiastočnom zodratí udržali rovnú plochu. Ich minimálna životnosť sa odhadovala už vtedy na 30 rokov, náklady na ich udržiavanie boli 6 až 7-krát nižšie, ako v prípade ostatných dlažobných materiálov a po úplnom opotrebovaní mohli byť recyklované formou kamenných drtí. Dalo sa preto predpokladať ešte aj v roku 1913, že - napriek nárastu automobilovej dopravy v Budapešti – expanzia *umelých dlažobných materiálov* nebude ohrozovať fungovanie bazaltových baní, lebo tie nemali šancu *v predvídateľnom čase dosiahnuť výhody čadiča*. Hlavné mesto potrebovalo ročne na postupné vydláždenie svojich ulíc 2 milióny kusov dlažobných kociek (Budapest... 1913: 1-2, 5).

Menšie lomy miestneho významu už fungovali na rôznych lokalitách Uhorska²⁸ aj skôr, ale prvý bazaltový kameňolom priemyselných rozmerov otvoril v krajinе Alfonz Janssen v roku 1878 v chotári obce Somoskő a o dva roky začala pracovať aj baňa Mačacia. Táto oblasť s rozlohou 12 km² sa stala kolískou uhorskej ťažby čadiča, postupne tu vyrástlo až 20 lomov (Hála 1995: 19). O päť rokov vznikli kameňolomy na čadič aj o

²⁸ V Novohradskej župe: Lazy, Trebeľovce, Uderiná, Podrečany, Radzovce – baňa Maza (Schafarzik 1904: 176-196).

niekoľko kilometrov na sever. Novohradské bazaltové lomy sa teda zoskupovali v severnej časti salgótarjánskej priemyselnej oblasti a v okolí Fiľakova.

V severnej časti salgótarjánskej priemyselnej oblasti súvisel rozvoj ťažby čadiča priamo s dolovaním uhlia, kvôli ktorému došlo k vybudovaniu železničnej trate Budapešť – Salgótarján v roku 1867. Kameňolomy využívali v podstate spoločnú infraštruktúru s uhoľnými baňami. Ako sme sa o tom už zmienili, prvú baňu otvoril holandský veľkostatkár A. Janssen pri obci Somoskő na vrchu Nyerges-hegy v roku 1878. Na odporučenie majiteľa týchto baní sa čadič začal používať na dláždenie ulíc Budapešti. Tento tvrdý kameň mohli obyvatelia hlavného mesta prvýkrát vidieť na ulici Bécsi utca v roku 1893 (Hála 1995: 19). Okolo roku 1900 sa v lome ťažilo 1000 m³ čadiča ročne, ale pred rokom 1945 bola baňa už opustená. Opäť bol lom otvorený v roku 1951, ale v roku 1962 sa definitívne zavrel. Niekoľko baní v posledných rokoch 19. storočia otvorili aj v katastri Salgótarjánu (Baglyas-kő, Kis-Salgó, Pécs-kő). Po prvej svetovej vojne vzniklo na okraji lávového pokrovu planiny Medveš viac väčších či menších baní (napr. Magyarbánya, Eresztvényi-bánya, Kis-bánya, Közép-bánya). Mali charakteristickú skladbu vrstiev. Pod 5 až 10 metrov hrubou skrývkou tvorenou hlinami a ílmi²⁹ sa v nich nachádzala 10 až 15 metrov hrubá tufová vrstva, ktorá poskytovala kameň použiteľný pri stavbe domov. Až pod ňou sa nachádzala vrstva kvalitného čadiča, ktorého pevnosť v tlaku ukazovala jedny z najlepších hodnôt na svete. V týchto baniach však od začiatku absentoval systematický prieskum, majitelia sa nevenovali otázkam stavu lomov, zamerali sa výlučne na rýchly zisk. Akonáhle sa kvalita čadiča v jednej bani začala zhoršovať, otvorili o niečo ďalej novú (Schafarzik 1904: 192, Karancsi – Prakfalvi – Gaál 2007: 275-276, Gajzágó 1962: 211-213). Ťažba čadiča prešla veľkým vývojom. Do konca druhej svetovej vojny sa diery pre výbušninu navrtávali ručne, neskôr pneumatickými a elektrickými kladivami. K odstrelom sa používal čierny pušný prach a paxit. Ostatné postupy ťažby a kresania sa však vykonávali ručne. Kamenári pracovali v provizórnych barakoch bez vykurovania a elektriny. Bane pri obci Somoskő vyprodukovali v roku 1950 14.030 ton kresaného kameňa, 181.560 ton drveného kameňa a 42.530 ton lomového tufového kameňa, ale v roku 1960 to už boli iba nasledujúce hodnoty: 7.092 ton – 94.074 ton – 33.320 ton. Ich najhodnotnejšími výrobkami boli kocky v rozmeroch 18x18x18 cm („celé kocky“) a 18x18x14 cm („trojštvrťové kocky“). Kým v 30-tych rokoch 20. storočia tvorili tieto kocky 80% celej produkcie, o tridsať rokov neskôr sa tento pomer otočil

²⁹ Skrývka je tu oveľa hrubšia ako v prípade bazaltových lomov v Zadunajske, kvôli čomu sa ťažba stávala postupom času neefektívnu (Gajzágó 1962: 213).

v prospech drtí rôznej veľkosti a lomového kameňa. 80% tvarovaného kameňa sa použilo pri dláždení budapeštianskych ulíc, 50% drveného kameňa pri výstavbe a opravách ciest Nógrádskej župy a 70% lomového kameňa pri prácach vodohospodárskeho podniku a správy ciest. Tunajšie lomy zamestnávali 200 až 400 robotníkov (Gajzágó 1962: 210-216). Čažba čadiča sa po zatvorení uhoľných baní, s ktorými využívali ich majitelia totožné infraštruktúru, stala nehospodárnoch. Po znížení dopytu a viacerých zásahoch orgánov ochrany prírody ukončili všetky lomy v okolí Salgótarjánu svoju činnosť do polovice 80-tých rokov 20. storočia.

V samotnom Fiľakove fungovali na prelome 19. a 20. storočia tri kameňolomy. V lokalite Villemkő otvoril lom miestny statkár Lajos Stephani v roku 1895, v ktorom sa v prvých rokoch vytážilo ročne 1200 m³ kameňa. V tom istom roku začal čažiť v lome pri lokalite Sárkánycsapás Ferenc Csukay s podobnými ročnými výsledkami. Kým tieto lomy sa nachádzali na východ a na severovýchod od mestečka, samospráva otvorila baňu na juhozápad od metsa, v lokalite Haraszti. Tento lom neskôr pravdepodobne získala akciová spoločnosť Žulové bane v Poieni (maď. *Kissebesi Gránitkőbányák Rt.*) Tradícia čažby bazaltu sa v chotári mesta zachovala s menšími prestávkami až do súčasnosti. V okolí Fiľakova vznikli koncom 19. storočia tri kamenárske robotnícke kolónie: Mačkaluk a Šiatoroš ako pustatiny obce Radzovce, a najväčšia kolónia regiónu v Konrádovciach.

I.3.1. Čadičový kameňolom a robotnícka kolónia Mačkaluk

Čadičový lom na planine Medveša na pustatine Mačkaluk otvoril v roku 1880 holandský veľkostatkár Alfonz Janssen, bývajúci v tom čase v obci Somosújfalu (v súčasnosti MR). Kameňolom Mačkaluk (alebo Mačacia) bol dlhé desaťročia najväčším lomom planiny a pracoval najdlhšie zo všetkých, až do roku 2003. V prvých rokoch 20. storočia tu pracovalo 50 kamenárov a 100 pomocných sôl, vyprodukované dlažobné kocky a makadam používali pri výstavbe a rekonštrukcii ciest v mestách: Budapešť, Miskolc, Debrecen, Mezőtúr, Salgótarján, Rimavská Sobota a Košice (Schafarzik 1904: 193). V roku 1905 získal baňu spolu s celým panstvom Janssena za relatívne nízku cenu Géza Krepuska, uznávaný ušný lekár, zakladateľ modernej maďarskej otológie a vysokoškolský pedagóg z Budapešti. Na ochranu svojho majetku a celej dediny vybavil, aby obec dostala vlastnú žandársku stráž. Pre jej potreby zakúpil aj budovu. V nasledujúcich rokoch sprevádzal po svojich baniach najznámejších odborníkov uhorskej mineralógie a geológie. Čadičový lom považoval za akési „zlaté vajce“, od ktorého očakával celkový rozkvet svojho majetku (Pándy 2012: 83-84 a 267). V rokoch 1906-1910 dodávali do Budapešti

kameň takej vysokej kvality, že hlavné mesto pravidelne využívalo klauzulu zmluvy o dodávaní dlažobného kameňa, podľa ktorej mohla doobjednať o 30% viac kameňa, než bolo pôvodne dojednané. V tom čase však bola kapacita lomu ešte malá a počet zamestnancov nízky. Prevoz produktov k železničnej stanici na vozoch bol veľmi nákladný. Ako jediná možnosť na riešenie situácie sa už v roku 1908 javilo dobudovanie 17 rokov nevyužívanej úzkorozchodnej železničky. V blízkosti lomu sa do tohto času nahromadilo 50.000 vagónov lomového odpadu. Obrovská halda bránila v ďalšom rozširovaní banského dvora. V roku 1907 vyrabilo 45 robotníkov kameňolomu celkom 205.819 kusov dlažobného kameňa rôznej formy a veľkosti, ale spoločnosť mala v tom čase iba „primitívny drvič kameňa“ pri železničnej stanici obce, ktorý bol poháňaný parným strojom. Okrem hlavného mesta Uhorska dodávali kameň aj do väčších miest na vidieku, ba aj do Viedne. Napriek tomu mohol byť podľa zistenia expertov – v danom období a za daných podmienok – lom v rámci panstva Krepusku výnosný jedine v kombinácii s poľnohospodárskou výrobou (Pándy 2012: 268-269). Majiteľ mimoriadne dbal na to, aby všetky zazmluvnené dodávky boli včas splnené, lebo obchodné nepríjemnosti mohli negatívne ovplyvniť aj jeho úspešnú lekársku kariéru. Krepuska ponúkol magistrátu Budapešti svoj kameňolom na predaj v roku 1912, k tranzakcii však nedošlo. V roku 1919 sa jeho rodinný podnik premenil pomocou Maďarskej štátnej centrálnej sporiteľne (maď. *Magyar Országos Központi Takarékpénztár*, v skratke *MOKTÁR*) na akciovú spoločnosť Šomošské bazaltové bane a.s. (maď. *Somoskői Bazaltbánya Rt.*). Polovička akcií (900 kusov) zostala v rukách Krepusku, ktorý sa stal predsedom spoločnosti. Primárnym cieľom firmy zostało podnikanie na poli kameňopriemyslu, ale sekundárne sa začali venovať aj otváraniu uhoľných baní. Keďže kameňolom zamestnával v čase trvania Maďarskej republiky rád viac než 20 robotníkov, v marci roku 1919 bol komunistami „socializovaný“, teda zobraň do spoločného majetku (Schafarzik 1904: 192, Molnár-Szomszéd 1970: 48, Pándy 2012: 114 a 274-275).

Po vytýčení hraníc podľa trianonskej mierovej zmluvy mala spoločnosť problémy s t'ažbou, lebo sa tak lom ako aj samotná obec Somoskőújfalu dostali do Československa. Trianonská hranica sa tiahla južne od železničnej stanice obce Somoskőújfalu, „čím sa však podarilo z Maďarska »amputovať« všetky bazaltové lomy, uhoľné polia, ktoré sa tiahli pod pohorím Medves i horia, čím železiarne stratili svoje »palivá« a Budapešť dlažobný kameň“ (Pándy 2012: 127). V kameňolome sa výroba celkom zastavila. Z výročných správ spoločnosti vieme, že výdavky súviseli v týchto rokoch hlavne so strážením lomu a s menšími investíciami do rozvoja. Krepuska sa

s danou situáciou nevedel zmierit'. V boji o vrátenie svojho majetku a kameňolomu našiel spojenca v osobe Jenő B. Liptayho, riaditeľa *Rimavsko-muránskej železiarskej spoločnosti*, ktorý bol do funkcie menovaný majiteľmi spoločnosti vyslovene s cieľom znovunadobudnutia uhoľných baní na okolí Salgótarjánu. Keďže Lipthay vedel dobre po francúzsky a anglicky, a do celého procesu sa aktívne zapojil aj Krepuska, stali sa „externými pomocníkmi“ komisie menovanej na riešenie hraničného sporu medzi Československom a Maďarskom, ktoré vzhľadom k nezhodám požiadali Spoločnosť národov o arbitrážne rozhodnutie. Krepuska argumentoval tým, že práve tunajšie bazaltové lomy sú jediným vhodným zdrojom na vydláždenie hlavného mesta Maďarska (čadič z Badacsonyu nie) a produkty, ktorých výrobné náklady zaťažujú podnikateľa vo valutách sú ľažko speňažiteľné (Bacsá 2002: 226, 239, Pándy 2012: 276). Ako argument využili aj výsledky sčítania ľudu z roku 1910, podľa ktorého boli obce Somoskő a Somoskőújfalu „čisto maďarské“, čo podľa nich protirečilo základnému národnostnému princípu trianonskej zmluvy. Spor rozhodla Rada Spoločnosti národov na svojej schôdzi 23. apríla 1923 v Ženeve v prospech Maďarska s tou podmienkou, že sa o veciach železničnej stanice a kameňolomu musia dohodnúť medzi sebou dva dotknuté štáty. Obec bola slávnostne vrátená Maďarsku 15. februára 1924, lom ale zostal v Československu. Celej záležitosť veľmi pomohla jedna šťastná náhoda. Podľa spomienok syna Liptayho anglický lord – člen rozhraničovacej komisie – počas návštevy Maďarska vážne ochorel na zápal príušných žliaz, z ktorého ho profesor Krepuska úspešne vyliečil na svojej budapeštianskej klinike. Podľa rodinnej mytológie Liptayovcov, sa prvýkrát stretli v Budapešti pred operáciou. Lord videl, že Krepuska je veľmi smutný, tak sa ho spýtal, čo má na srdci a on mu vysvetlil situáciu s odčleneným kameňolomom a s obcou, v ktorej nežije „azda ani jeden“ Slovák. Vďačný lord mu pomohol, hľavne keď sa od Liptayho dopočul, že pod medvešským bazaltom je aj kvalitné uhlie, ktoré je klúčové pre fungovanie železiarne v Salgótarjáne. Autor monografie o rodine Krepuskovcov hodnotí príhodu, ako „vítazstvo vytrvalej a silnej väle i náhody..., v rámci ktorej mohla byť zdolaná vojenská stratégia zbraňou vedy a znalosti. Meno Krepuska je dodnes ovenčené medzi obyvateľmi obcí Somoskőújfalu a Somoskő legendou“ (Pándy 2012: 128-132). Otázka kameňolomu sa vyriešila v súlade s rozhodnutím Spoločnosti národov podpísaním medzištátnej dohody medzi Maďarským kráľovstvom a Československou republikou, na základe ktorej mohla maďarská firma v bani ďalej ľažiť a čadič využávať každý deň s výnimkou nediel' a sviatkov cez hranice. „Exportovať“ svoje produkty do Maďarska mohla bez cla, ale do tretích krajín iba po preclení, preto musela v osade vzniknúť aj colnica. Majiteľ sa zaviazal

zamestnávať v lome nadľalej okolité obyvateľstvo bez ohľadu na národnosť robotníkov, ale v bani mohli pracovať aj občania Maďarska, ktorí chodili do lomu cez hranice so špeciálnymi preukazmi³⁰. V ďalšom roku bola vybudovaná úzkorozchodná železnica medzi baňou Mačacia a lomom Jakaba Hoffbauera v Eresztvényi, ktorý bol už od roku 1912 prepojený so železničnou stanicou v Somoskőújfalu (Szepessy 2010: 296-298). Práve tu vybudovala spoločnosť v roku 1927 jeden z najväčších drvičov kameňa v strednej Európe. Kapacita drviča dosahovala začiatkom 60-tych rokov 20. stor. 80 ton za hodinu (Gajzágó 1962: 213). Takto predĺžená železnička s rozchodom 760 mm mala dĺžku 8,8 km, z toho na území Československa približne 2 km a viedla zo severu na juh do Maďarska. Popri nej sa nachádzali 4 lomy smerom na východ a lom Gizela na západ. Do opäťovného uvedenia lomu do práce, hlavne do vybavenia a do náradia, investovala spoločnosť 750 miliónov korún. V lome číslo tri bola vybudovaná zvážnica. Na výsledkoch firmy sa začal odrážať pozitívny vplyv železničky. V roku 1927 zaviedli v lomoch pneumatické kladivá, ktoré fungovali na stlačený vzduch. Riaditeľstvo spoločnosti sa rozhodlo zdvojnásobiť základné imanie firmy. Kým MOKTÁR vlastnilo po zásahu 15.360 akcií, Krepuska už len 3.600. Investície priniesli mimoriadne veľké zisky. Vyčerpalo sa obrovské množstvo zásob na ložisku – odhadom 2 milióny ton drveného kameniva a 50 tisíc ton dlažobného kameňa. V roku 1928 vyexpedovali 17.000 vagónov drveného kameňa. Tento vynikajúci výsledok sa im už nikdy nepodarilo zopakovať. V roku 1930 spoločnosť otvorila ďalší lom na území Maďarska. Na odlišenie od Mačkaluku ho nazvali Maďarskou baňou (mad. *Magyar-bánya*). Od roku 1931 však bol už citelný vplyv svetovej hospodárskej krízy a počet zamestnancov sa z roka na rok znižoval. Keďže najväčší odberatelia z Maďarska: štát, štátne železnice a municípiá sa dostali do „katastrofálnej“ finančnej situácie, kapacity lomov boli využité len na 10% (Pándy 2012: 276-280). V čase krízy sa zamestnanci kameňolomu niekoľkokrát pustili do štrajku. Najväčší štrajk sa konal v roku 1933, keď kamenári žiadali 25%-né zvýšenie miezd. Na znak svojho odporu odmontovali koľajnice a cestu zahatali veľkými balvanmi. Zaujímavostou bolo, že majitelia museli dovestť štrajkokazov z Maďarska pod ochranou maďarských policajtov (žandárov s kohútimi perami za klobúkom) a tridsiatich československých policajtov. Nakoniec sa robotníkom podarilo dosiahnuť 20%-né zvýšenie miezd (Ivanics 1996: 92). Géza Krepuska mal tiež finančné problémy, preto dal v roku 1935 prepísať svoje majetky na synov. Postupne strácal aj svoje akcie v spoločnosti. V júni roku 1935 mal už iba 300 akcií, kým MOKTÁR

³⁰ MNL NML XI. S 7. II. számú jegyzőkönyv: Felvétetett a Somoskőtől északra fekvő bazaltbánya tárgyában, Prága, 1924. február 9.

vlastnilo 18.600 kusov. Firma bola až do roku 1938 stratová, konjunktúru priniesli až vojnové roky, kedy sa začali opravovať cestné i železničné trasy vojenských transférov. Po roku 1945 kameňolom a kolónie Mačkaluk figurovali len v inventúrnych zoznamoch spoločnosti, ďalšie dobývanie a exportovanie už maďarskej firme nebolo dovolené. Kontakt medzi firmou a Gézom Krepuskom sa prerušil po 42 rokoch v roku 1948, kedy bola spoločnosť v Maďarsku zoštátnená. Kameň sa v lome Magyar-bánya doloval do roku 1962, a úzkorozchodná železnička fungovala po skončení dobývania ešte jeden rok (Pándy 2012: 281-284).

V rokoch 1949-1950 ťažil v Mačkaluku maďarský štátnej podnik združujúci kameňolomy, ktorý v tom období fungoval pod názvom Kameňopriemysel národný podnik (maď. *Kőbányaipari nemzeti vállalat*) so sídlom v Budapešti. V júni roku 1951 bola na ložisko uvalená národná správa a bolo pridelené národnému podniku Slovenské bazaltové kameňolomy so sídlom v Lučenci. „*Podľa zápisnice spísanej dňa 1. júna 1955 na MNV v Radzovciach bola majetková podstata národnej správy prevzatá do operatívnej správy štátnych majetkov*“³¹. Keďže však lom zo slovenskej strany neboli sprístupnený, v nasledujúcich rokoch sa tu neťažilo. Osada sa koncom 50-tych rokov začala vyľudňovať. Príjazdová cesta sa začala stavať až v rokoch 1960-1961, ale aj nadálej sa dobývalo len sporadicky, podľa požiadaviek na stavebný kameň v blízkom okolí. V roku 1968 tu začalo ťažiť MNV Radzovce, ale pre konflikty so Slovenským priemyslom kameňa (so sídlom v Leviciach) sa práce onedlho zastavili. V rokoch 1994-2003 ťažila v lome Mačacia firma Kameň-bag z Lučenca, ktorej hlavným výrobným programom zostali produkty hrubej kamenárskej výroby – dlažobné kocky a obrubníky vyrábané ručne s použitím pneumatického náradia, na export do Nemecka a Rakúska (Pavílek 1999: 57-63). V r. 2003 bola ťažba z dôvodu ochrany prírody zakázaná a CHKO Cerová vrchovina tu vybudovala náučný chodník (Karancsi – Prakfalvi – Gaál 2007: 283-284). Na mieste niekdajšej osady dnes nájdeme iba ruiny budov zarastené krovím.

Podľa autora obecnej monografie I. Ivanicsa bola kamenárska kolónia Mačkaluk založená v roku 1895 (Ivanics 1996: 84). Bola dlho odrezaná od okolitých obcí. Administratívne patrila v období Rakúsko-uhorskej monarchie k obci Somoskő (MR). Z monografie venovanej životu a dielu Gézu Krepusku (a jeho rodine) sa dozvedávame, že sa Krepuska v roku 1908 snažil zlepšiť životné podmienky svojich robotníkov. „Postavil im

³¹ Reg. OcÚ ŠB. Korešpondencia medzi Oblastným likvidátorom v Bratislave a národným podnikom Stredoslovenský kameňopriemysel z roku 1961 a list Bohuslava Jelínka, riaditeľa národného podnika Slovenské bazaltové kameňolomy v Lučenci z roku 1955.

dva obytné domy pre 12 rodín, ku ktorým patrili záhrady vhodné na obrábanie, a dostatok miesta na chov zvierat, postavené boli 500 metrov od bane, na mieste chránenom od severných vetrov, pri zdravej a dobrej studni“ (Pándy 2012: 269). Keď po doriešení hraničného sporu, a prevedení potrebných investícií začal kameňolom vynášať, majitelia rozšírili aj počet robotníckych domov. Vidno to aj na ich celkovej hodnote. Kým hodnota obytných budov osady bola v roku 1926 88.000 pengő, o rok ich hodnota stúpla na 247.310 pengő. Keďže sa ich hodnota skoro strojnásobila, môžeme počítať s tým, že sa aj počet domov resp. bytov strojnásobil (Pándy 2012: 279). V roku 1930 – v dobe sčítania ľudu – tvorilo kolóniu Mačkaluk 21 obytných budov. V 18 bytových domoch bývali zamestnanci lomu, v dvoch členovia finančnej stráže Colného úradu v Mačkaluku a v jednom dvaja obchodníci a jeden krčmár osady. Ďalšie údaje o kolónii pochádzajú zo začiatku roka 1950, kedy boli budovy kolónie rozptýlené na ploche približne 200 x 400 m. Osadu tvorilo 18 budov, z toho dve budovy finančnej stráže (colnica), stanica Sboru národnej bezpečnosti (SNB), jedna budova pre kantínu a obchod, škola, kancelária kameňolomu a 12 obytných budov so 48 bytovými jednotkami (Karancsi-Prakfalvi-Gaál 2010: 285). Iné pramene spomínajú v roku 1949 aj ďalšie budovy: tri nocľahárne, kultúrny dom, kováčsku dielňu, tri sklady výbušnín a strážny dom (Pavílek 1999: 57-63). Podľa niektorých informátorov bývalo v Mačkaluku v čase jeho najväčšieho rozkvetu 52 rodín³². Po zrušení železničky, po druhej svetovej vojne, bola budova strojovne adaptovaná na účely kultúrneho domu. Zoštátnené kameňolomy disponovali na druhej strane štátnych hraníc v roku 1960 v kolónii Eresztvény 41, v kolónii Magyar-bánya 11 a v obci Somoskőújfalu 9 robotníckymi bytmi (Gajzágó 1962: 215).

I.3.2. Andezitový kameňolom a robotnícka kolónia Šiatoroš

Andezitový kameňolom v Šiatoroši vznikol podľa niektorých autorov v 60-tych rokoch 19. storočia³³, ďalšie publikácie však uvádzajú, že ho otvoril budapeštiansky podnikateľ József Braun v roku 1878. Ťažobný priestor sa nachádzal 4,4 km na juh od Radzoviec bezprostredne pri železničnej trati (Schafarzik 1904: 189). Z ústneho podania informátora zo Šiatorskej Bukovinky vieme, že v kolónii sa oslavovalo 100. výročie otvorenia lomu v roku 1967³⁴, vedenie podniku teda malo informáciu o tom, že lom bol otvorený v roku 1867. Zachoval sa päťdesiatbodový pracovný poriadok lomu z roku 1897,

³² (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, m)

³³ Podľa monografie obce Radzovce otvoril kameňolom Sámuel Winter v roku 1866 (Ivanics 1996: 83); podľa iných začal však fungovať už v roku 1860 (Eliáš 1957: 3).

³⁴ (M, 1937 Šiatorská Bukovinka – Šiitorská Bukovinka, s)

vydaný majiteľom Braunom. Dokument zadeľuje pracovníkov kameňolomu do šiestich skupín: kamenári, lámači, ich pomocníci, strelmajstri, kováči, kolári a povozníci³⁵. Kameňolom v Šiatoroši bol v roku 1922 zoštátnený a fungoval ďalej pod názvom Štátnej kamenolom v Šátoroši (Ivanics 1996: 83). O jeho fungovaní v podmienkach medzivojnového Československa nás informuje Odpoveď ministra verejných prác na interpeláciu poslancov Poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia republiky Československej v Prahe o štátom kameňolome v Šiatoroši z roku 1932 v nasledovnom znení: „*Státní kamenolom v Šátoroši byl bývalou uherskou správou zanechán ve velmi zanedbaném stavu a nepracovalo se v něm až asi do r. 1923, kdy byl provoz znova zahájen a vyráběl se jen štěrk, a to v malém množství jen ručně. V následujících letech opatřila správa státních silnic pro lom některá nejnutnější strojní zařízení a roku 1925 byl po stabilní úpravě tohoto zařízení provoz lomu obnoven ve větším měřítku a započalo se též s opracováváním kamene, t. j. s výrobou dlažebního kamene, obrubníků a pod. Malé kostky se však tehdy ještě nevyráběly. S touto intensivnější prací v lomu bylo spojeno též čištění velmi zanedbaného lomu a odkrývání skály, které zejména muselo být prováděno ve větším rozsahu a kterým bylo celoročně zaměstnáváno asi 60 dělníků. Skála takto odkrytá postačí pro výrobu asi na 10 let a bylo další odkrývání roku 1931 zastaveno. S výrobou malých kostek se započalo asi roku 1927 a to jen ve velmi malém měřítku, poněvadž intensivnější jejich výroba by byla vyžadovala nových nákladných strojních investic, jejichž hospodárné využití přiměřeně velkým odbytem nebylo však zaručeno. Tomu nasvědčovaly velké zásoby kostek sousedních korlátských lomů, které mají velké kompletní strojní zařízení pro jejich výrobu. Výroba štěrku musí být rovněž přizpůsobena odbytu a není možná tvořiti zbytečně velké zásoby, jednak z nedostatku peněz, jednak proto, že by po utvoření zásob muselo dojít k úplnému zastavení práce v lomu. V červenci t. r. byla lomu zadána dodávka asi 500. 000 kusů drobných kostek, což umožnilo zaměstnávat asi o 56 dělníků více po dobu 3 měsíců. Celoroční zaměstnávání všech dosavadních dělníků by vyžadovalo větší odbyte vyrobeného materiálu, který však při stálém větším omezování silničních i jiných prací není zaručen*³⁶“. Z interpelácie poslancov sa dozvedáme, že v regióne sa šírili informácie o

³⁵ Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Lučenec (ďalej ŠABB-PLC), Magistrát mesta Lučenec 1815-1922, Inv.č. 154, šk. 44, Sp. 1899 (1236), (1336) a (1244). Braun József építési vállalat. A sátorosi kőbányák munkarendje. 1897. november. Skoro totožný pracovný poriadok vydal Braun aj pre robotníkov svojej bane vo Veľkých Dravciach – ten sa v archíve zachoval len zlomkovito.

³⁶ Poslanecká snemovna parlamentu České republiky – Společná česko-slovenská digitální parlamentná knihovna, Praha (ďalej: PSP ČR), Národní shromáždění republiky Československé - Poslanecká sněmovna, 1933, Praha. III. volební období. 8. zasedání. Odpověď ministra veřejných prác na interpelaci poslanců V. Polívky, I. Hrušovského a druhů, o státním kamenolomu v Šátoroši (tisk 1752/VII) z 30. listopadu 1932 – http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t2221_01.htm, prístup: 30. 3. 2014

úplnom zastavení výroby v lome. Keďže v lome sa ťažil veľmi kvalitný kameň, ktorý sa často dodával aj pre Korlátske bazaltové lomy a. s. na ďalší predaj, vznikli podozrenia, že bol „*aj v úradných kruhoch záujem na stálej a živej prosperite maďarskožidovského podniku korlátských bazaltových lomov*“. V poslednej chvíli sa zastavenie lomu podarilo úradom oddialiť tým, že bola štátному kameňolomu zadaná objednávka na 13.000 m³ štrku k výstavbe cestných komunikácií, ale ani takáto objednávka nevedela v danom období zabezpečiť prácu robotníkom lomu na celé leto³⁷.

O osude lomu v rokoch druhej svetovej vojny vieme pomerne málo. Z podnikového časopisu Kameň sa dozvedáme, že pracujúci závodu Šiatoroš boli v roku 1952 „*najmladšími príslušníkmi zväzku Slovenských bazaltových kameňolomov n. p. Kameňolom v Šiatoroši po oslobodení až v roku 1947 prevzaly do prenájmu Československé štátne železnice, n. p.* Je isté, že ani vtedy lom nevypadal tak, ako lom vypadať má. Jednak sa v lome už od roku 1938 sústavne neodkryvalo, jednak počas prechodu frontu nemecké vojská veľmi poškodili do lomu vedúcu vlečku, a aj to malé množstvo náradia a materiálu, čo maďarská správa lomu nestačila odviesť, rozhádzali a zničili, takže s novozriadením lomu už aj ČSD n. p. maly značné ťažkosti. Teraz, ked prechádza lom pod vedenie Slovenských bazaltových kameňolomov n. p., je tiež dost v úbohom stave. Robotníctvo a najviac odborníci, vidiac nechut' vedúcich ČSD n. p. k lomu, sa ešte v jeseni roku 1951 na 70% rozložilo, čo lepšie zariadenie, ako svoj majetok správa ČSD n. p. odviezla a závod sa musí znova zariadiť... Počas prác na skryvkách boli nasadení aj takí robotníci, ktorí ešte na skalnej stene nepracovali, a bolo treba starším robotníkom mnoho ostrážitosti, dávať pozor nie len na svoj, ale aj na ich život... Taktiež aj naši strojníci, skoro v rekordnom čase previedli generálnu opravu drvíčov a parného stroja. Touto cestou d'akujeme aj súdruhom kováčom zo základného závodu Konrádovce, ktorí nám včas prišli na pomoc, vďačne poradili a previedli hodnotnú prácu na oprave železnych vozíkov na odvoz štrku“ (K 1952/2-3 s. 5). Od roku 1974 lom prevádzkoval Slovenský priemysel kameňa n. p. Levice a od 90-tych rokov 20. storočia Novohradský priemysel kameňa z Lučenca (Karancsi – Prakfalvi – Gaál 2010: 283). Kým v polovičke 50-tych rokov 20. storočia pracovalo v lome 100 až 110 robotníkov, postupnou mechanizáciou sa počet zamestnancov do začiatku 90-tych rokov znížil na polovičku³⁸. „Z bývalého kameňolomu, ktorý bol zrušený r. 1995, sa zachoval drvíč kameňa, zvyšky

³⁷ PSP ČR, Národní shromáždění republiky Československé - Poslanecká sněmovna 1933, Praha. Interpelácia poslancov V. Polívku, I. Hrušovského a druhov ministru verejných prác o štátnom kameňolomu v Šátoroši. 26. dubna 1932. http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t1752_02.htm, prístup: 30. 3. 2014

³⁸ (M, 1937 Šiatorská Bukovinka – Šiitorská Bukovinka, s)

kamenných múrov dielne, triedičky kameňa a sociálne budovy... Za päť rokov sa úplne zachovalé stavby zmenili na ruinu a aspoň tie by bolo potrebné pre budúcnosť zachovať“ (Reško 2010: 13).

O výstavbe robotníckej kolónie v Šiatoroši vieme pomerne málo. V pracovnom poriadku z roku 1897 sa s jej existenciou už počíta. Vedľa poschodového robotníckeho domu boli postavené aj úradnícke budovy riaditeľstva, vo dvore ktorých sa pravdepodobne v druhej polovici 20. storočia vybudovala aj spoločná jedáleň, bola obnovená kolkáreň s malou strieškou a vybetónovaná tanečná plocha. Za dvorom spomínaných stavieb tiekol potok Belina, na ktorom sa v lete pomocou hrádze vytváralo malé kúpalisko pre zamestnancov lomu. Dno potoka bolo v dĺžke niekoľkých metrov vydláždené kameňom. V súčasnosti je spustošená poschodová budova kolónie obývaná hlavne príslušníkmi marginalizovaných rómskych komunit³⁹.

I.3.3. Čadičové kameňolomy a robotnícke kolónie v obci Konrádovce

Prvú čadičovú baňu otvoril v obci budapeštiansky podnikateľ Nátán Roheim v roku 1896 na majetku Lajosa Stephaního a jeho manželky Fanni Rósa. Zmluva, podpísaná ešte koncom roku 1895, nám objasňuje podmienky, za ktorých sa podnikateľ mohol pustiť do práce. Prenájom územia na spomínanú činnosť mal začať 1. januárom 1896 a mal trvať 20 rokov s tým, že podnikateľ mohol po prvom alebo po druhom roku činnosti odstúpiť od najomnej zmluvy, ak by bol zistil, že „skaly“ nie sú vhodné na rozbehnutie kameňolomu. Podpísaním dokumentu dostal Roheim právo aj na to, aby vybudoval na vlastné trovy potrebné vozové cesty, železničky, dom so záhradou pre seba a robotnícke byty podľa svojho uváženia, ale iba po predchádzajúcim schválení statkárom. Ak by po dvadsiatich rokoch podnikateľ zmluvu nepredlžil, Stephaniovci by mohli odkúpiť ním postavené budovy za 75% ich pôvodnej hodnoty. Keby toto svoje právo neboli využili, podnikateľ mohol svoje investície do jedného roka odstaňovať, ak by tak napokon neučinil, tie by prešli bezplatne do rúk majiteľov pozemkov. Podľa VI. bodu zmluvy na trh musel Roheim uviesť produkty svojho lomu pod názvom resp. ochrannou značkou „korláti bazalt“ (čadič z Konrádoviec). Stephan si na druhej strane vyhradzoval právo na to, aby mohol potreby svojich panstiev vo Fiľakove, v Čakanovciach, Šávoli a Konrádovciach pokryť z kameňolomu otvoreného pre neho⁴⁰. Roheim dal v novembri roku 1896 svoj kameň vyšetriť do mechanického laboratória Kráľovskej vysokej školy technickej. Skúšky lomu

³⁹ (Ž, 1947 Šiatorská Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

⁴⁰ Celý text pôvodnej zmluvy uvádza (Kalmár 1908: 42-48).

priniesli veľmi lichotivé výsledky – bod lomu tunajšieho čadiča bol $3204,9 \text{ kg/m}^2$ (kameň z bane A. Janssena z obce Somosújfalu mal bod lomu $2237,7 \text{ kg/m}^2$). Aby sa tento materiál mohol používať pri úprave budapeštianskych ciest, musel sa podrobiť úradnej skúške. Prvá skúšobná dlažba bola z konrádovského čadiča položená v roku 1897 na budapeštianskej okružnej ceste Váci-körút, pred kostolom sv. Štefana. Do súťaže kvality, v ktorej bola ako etalon použitá žula z Mauthausenu (Rakúsko), sa zapojilo 20 čadičových lomov. V nej Kondrádovce obstáli s mimoriadnym výsledkom spolu s bazaltom z Veľkých Draviec, Somoskőújfalu (dnes Maďarsko) a Alsó-Rákos (dnes Racoș, župa Brașov v Rumunsku). Ako najtvrdší sa javil bazalt z Veľkých Draviec, v porovnaní s ostatnými troma baňami mal však dve nevýhody. Mal veľmi jemnú zrnitosť, teda kocky sa po čase stávali šmykľavými, a veľmi ľahko sa štiepil, jeho opracovávanie bolo preto komplikovanejšie a finančne náročnejšie. Po týchto štyroch čadičových druhoch nasledovali v rebríčku kvality kamene z Badacsonyu a z vrchu Medves (dnešné Maďarsko). Ďalší súboj vyhral Roheimov bazalt proti trachytu z obce Bogdány. Kým sa z neho vyhotovená dlažba musela po uplynutí 18 mesiacov vymeniť, kocky z Konrádoviec slúžili ďalej bez toho, aby boli potrebné opravy (Kalmár 1908: 8-13, Budapest... 1913: 1, 5).

V r. 1900 založil N. Roheim akciovú spoločnosť Korlátska čadičová baňa (mad'. *Korláti bazaltbánya részvénytársaság*), ktorá prevzala jeho kameňolomy fungujúce dovtedy v obciach Konrádovce, Bulhary, Šávoľ, Čakanovce, Fiľakovo, Šíd, Belina a Zagyvaróna (dnešné Maďarsko). Okrem prevádzkovania baní sa spoločnosť podujala aj na predaj ich produktov, a na zapájanie sa do výstavby cestných komunikácií. Zo stanov spoločnosti sa dozvedáme zároveň aj to, že preberajú od pôvodného majiteľa v Konrádovciach už aj úzkorozchodnú železničku s koľajnicami, rušňami a vozňami, všetky zariadenia a nástroje, i kamenný odpad vyprodukovaný dovtedy v jednotlivých baniach⁴¹. Väčšina pozemkov v Konrádovciach, na ktorých fungovali kameňolomy, patrila v tom čase synovi Lajosa Stephanihu, Ervinovi, ktorý so spoločnosťou podpísal v roku 1908 zmluvu o predkupnom práve, ktorá bola platná len do konca nasledujúceho roka a v nej zakotvené výhody zostali spoločnosťou nevyužité. Nehnuteľnosti predal akciovej spoločnosti Ervin Stephani až vo februári roku 1913⁴².

⁴¹ MNL OL f. PMKB Z 36. 103 d. 57. sz. a Z 36. 114 d. 102. sz. Részvényjegyzési ív – Korláti bazaltbánya részvénytársaság 1900. 5. 20., A Korláti Bazaltbánya r.t. alapszabályai 1918.

⁴² Celý text zmluvy uzavretej medzi Ervinom Stephanim a spoločnosťou Korláti Bazaltbánya rt., Budapest zo dňa 16. 4. 1908 o predkupnom práve spoločnosti (Kalmár 1908: 49-51), informácie o predaji nehnuteľností dňa 21. 2. 1913 (Budapest... 1913: 13).

Budapeštianska mestská rada začala po roku 1910 rozmýšľať o kúpe vlastného kameňolomu. V predošлом roku sa totiž prvýkrát začali vážnejšie zvyšovať ceny dlažobných kociek. Napriek obrovskému dopytu, ktorý vznikol v dôsledku investícií rozbiehajúcich sa po celom Uhorsku, sa nové kameňolomy neotvárali, ba z pohľadu výroby opracovaného kameňa sa produktivita existujúcich baní znižovala. Vedenie mesta si preto muselo uvedomiť, že nebudú vedieť pokryť svoje potreby. S otvorením lomov okolo mesta sa nemohlo počítať a vzdialenejšie spoločnosti sa venovali radšej vybavovaniu vidieckych objednávok, lebo v ich prípade nemuseli dodržiavať prísne zmluvné podmienky vzťahujúce sa na kvalitu opracovania odovzdaného kameňa. Preto mesto vyslalo do regiónov expertov, ktorí prišli k záveru, že potreby hlavného mesta by vedeli najlepšie pokryť práve Konrádovce, lebo bane v Somoskőújfalu, Badacsonyu a na vrchu Medves mali relatívne nízku produktivitu (boli by tam potrebné vysoké ďalšie investície) a baňa Alsó-Rákos bola od Budapešti veľmi vzdialená, náklady na prepravu by boli teda príliš vysoké. Konrádovské bazaltové lomy boli v tom čase najväčšie a najlepšie zariadené v celom Uhorsku a boli relatívne blízko k Budapešti. Vlastníkmi akciovéj spoločnosti boli v roku 1913 už József Braun a Henrik Reinisch⁴³ - práve oni vystupujú v lokálnej kolektívnej pamäti ako zakladatelia kameňolomov v Konrádovciach. Na N. Roheima si miestni kronikári nespomínali⁴⁴. 680 kusov akcií – ktoré mali pri ich registrácii v roku 1900 spoločnú hodnotu 340.000 korún – ponúkali magistrátu hlavného mesta na predaj za 1.950.000 korún. Trhová hodnota spoločnosti teda za 13 rokov jej existencie vzrástla na šesťnásobok. K odkúpeniu však napriek tomu, že poverení experti dali magistrátu rozsiahle odporučenie, nedošlo aj keď vlastníci pustili z predajnej ceny 100.000 korún. Autor článku o plánovanej transakcii kritizoval v baníckom časopise *A bánya* aj kvalitu konrádovského bazaltu (Budapest... 1913: 3-5, A bánya 1913: 6). Všetky akcie spoločnosti kúpila od dvojice majiteľov – Reinischa a Brauna – Peštianska uhorská obchodná banka (mad'. *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*) v roku 1917. Jej vedenie si už vtedy uvedomilo, že po ukončení prvej svetovej vojny bude v súvislosti s nezastaviteľným rozvojom motorizmu potrebná obnova štátnej cestnej siete. Výstavba ciest totiž počas vojny nepokračovala a existujúce cesty boli značne zdemolované vojenskými dopravnými prostriedkami, ktoré mali najčastejšie železné obruče (Jenei 1977: 584). Banka v tom istom roku získala

⁴³ Spoločnosť odkúpili od N. Roheima pravdepodobne v r. 1911, lebo stanovy akciovéj spoločnosti z r. 1918 vychádzajú súčasne zo stanov z r. 1900, ale v ich závere je poznámka, že nahradzujú stanovy z r. 1911. Tlačené stanovy A Korláti Bazaltbánya r.t. alapszabályai, 1918. MNL OL f. PMKB Z 36. 114 d. 102. sz.

⁴⁴ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 1.: „Neskôršie v roku 1890 – 1895 na tomto kraji chodili kamenári od spoločnosti Reimiss a Braun a hľadali vhodné miesta na otvorenie kamenolomu. Táto spomenutá spoločnosť mala svoj kamenolom v Šiatoroši“.

väčšinový podiel aj v akciovnej spoločnosti Žulové bane v Poieni (maď. *Kissebesi gránitkőbányák r. t.* – obec Poieni, župa Cluj v dnešnom Rumunsku). Ich zlúčením založila akciový syndikát pod názvom Poiensky a korlátsky akciový syndikát (maď. *Kissebesi és Korláti részvényszöndikátus*). Syndikát mal vymedzenú dĺžku svojej činnosti do piatich rokov od podpisu poslednej mierovej zmluvy medzi Rakúsko-Uhorskou monarchiou a jeho nepriateľmi. Spoločným generálnym riaditeľom sa stal Antal Glasner, riaditeľ spoločnosti v Poieni, ktorý v nasledujúcich rokoch vydal trojzväzkovú príručku kamenárskeho priemyslu⁴⁵. Pamätná kniha však uvádza, že „*nová správa kamenolomu nemala dostatočný kapitál na ďalšie práce, preto začalo s vyrubovaním lesov a drevo sa odpredávalo. Až roku 1922 začalo sa znova pokračovať prácou v kamenolome*⁴⁶“.

V Bulharoch vlastnila jednu z troch lomov tiež akciová spoločnosť Žulové bane v Poieni, podľa dostupných prameňov však v obci samostatnú robotnícku kolóniu nezaložili. Daná informácia je pre nás zaujímavá hlavne z hľadiska mapovania súvislostí medzi jednotlivými obcami v kontexte vlastníckych vzťahov kameňolomov. Už začiatkom 20. storočia tu produkovali ročne 500.000 kusov dlažobných kociek, ktoré sa používali pri dláždení ulice Váci utca v Budapešti, ďalej ulíc Lučenca a Satu Mare v dnešnom Rumunsku (Schafarzik 1904: 178-188). Práve tu v roku 1905 použili prvýkrát v Uhorsku stroj na štiepanie malých dlažobných kociek. Používali dvanásť strojov s parným pohonom vyrobených v továrnach akciovnej spoločnosti Zlievareň a strojáreň Ganz a spol. v Budapešti (maď. *Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt.*) (Hála 1995: 23). Čadič z Bulhár mal vrstvovitý charakter. Doloval sa najčastejšie zo 7-15 cm hrubých vrstiev. Hrubšie vrstvy boli vhodné na výrobu celých a polovičných kociek. Tie sa používali na dláždenie ulíc predovšetkým v Budapešti, ale aj vo vidieckych mestách, ako Nádudvar (do roku 1905 15 km chodníkov), Püspökladány (30 km chodníkov), Gödöllő (15.000 m²) a Lučenec. Dôležitým výrobkom lomov v obci Bulhary boli malé kocky, ktoré mali rozmer 7 až 9 x 7 až 9 cm a kónický tvar. Vrstvovitosť tamojšieho bazaltu totiž spôsobila, že ich vedeli vyrábať v priateľnejšej cene, hlavne po zavedení strojovej výroby, v dôsledku ktorej sa aj malé kocky stali tvarovo pravidnejšími (Glasner 1905: 22-29). V kameňolome boli už pred rokom 1910 vybudované potrebné dielne a robotnícke byty, ktoré mohli byť skôr robotníckymi ubytovňami (Gyulai 1910: 19).

Po trianonskej dohode sa Maďarsko dostalo do núdzovej situácie. Väčšina hornatých oblastí bývalého Uhorska bola totiž odčlenená, dostali ich nástupnícke

⁴⁵ MNL OL f. PMKB Z 36. 103 d. 57. sz. Syndikáusi határozmanyok 1918. 1. 2., Glasner 1922-1925.

⁴⁶ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 2.

štáty Československo a Rumunsko, čím prišlo o svoje niekdajšie najproduktívnejšie kameňolomy. Československej republike pripadli lomy patriace do tzv. „fil'akovskej čadičovej oblasti“ – Konrádovce, Hajnáčka, Bulhary, Radzovce, Mačacia; a kameňolomy v obciach Medzibodrožia – Streda nad Bodrogom a Svätuše. V roku 1922 bola situácia už taká vážna, že sa ňou zaoberal aj maďarský parlament. Kameňolomy, ktoré zostali v Maďarsku, vedeli pokryť iba tretinu potrieb štátnych železníc, Budapešti a väčších miest. Lomy súčasne boli k dispozícii – väčšinou v rukách súkromného kapitálu, ale nemali postačujúce vybavenie k tomu, aby vedeli zvyšovať produkciu dlažobného kameňa. Investovať do svojich lomov sa im za daných okolností tiež neoplatilo. Keď Československo zakázalo v roku 1922 export čadiča do Maďarska, dlažobné práce Alžbetinho mostu sa v Budapešti museli na dva mesiace prerušiť, vedľa kocky k dláždeniu ulíc maďarského hlavného mesta sa ešte stále dovážali z Konrádoviec (Nemzetgyűlés irományai 1923: 38, Nemzetgyűlés naplója 1923: 262). Sídlo spoločnosti, ktorá prevádzkovala kameňolom v Konrádovciach, sa v tomto období presunulo z Budapešti do Ružomberka. Problémy sa vyriešili tak, že sa syndikát v roku 1923 pretransformoval na spoločnú akciovú spoločnosť pod názvom Zastúpenie baní v Poieni a Konrádovciach a.s. (maď. *Kissebesi és Korláti Kőbányák Képviselete Részvénytársaság*). V stanovách sa predmet jej činnosti vymedzil nasledovne: „*predaj produktov kameňolomov, ktoré sú vlastníctvom firiem: klužských Žulových baní v Poieni a. s. a ružomberskej a.s. Konrádovská čadičová baňa, na území Maďarska, ďalej vykonávanie dozoru a kontrolnej činnosti v prípade všetkých stavebných a dlažobných prác, na ktoré sa tieto dve firmy v Maďarsku podujali... ďalej vykonávanie rôznorodých prác pri výstavbe ciest, regulácií riek, zabezpečovanie ich brehov, výstavbe kanalizácií a dláždení...*⁴⁷“. Majiteľom kameňolomov však nadálej zostala budapeštianska banka. Rozsiahlejšia výstavba ciest sa ale v Maďarsku rozbehla až v rokoch 1926-1927 vďaka pôžičke poskytnutej Spoločnosťou národov (Jenei 1977: 584). Hľadali sa preto nové trhy aj v Československu. V roku 1935 sa vedeniu firmy podarilo s pomocou krupinského kameňolomu zorganizovať šesť spoločností vyrábajúcich dlažobný kameň na Slovensku do kartelu, čím vedeli ovplyvniť cenu svojich produktov⁴⁸. Riaditeľom kameňolomu bol v medzivojniovom období Flórián Kuffler, o ktorom sa vyslaný kontrolór banky zmienil v roku 1937 takto: „*je energický a pritom jeho spôsob vedenia závodu zodpovedá tamojším politickým podmienkam, bol by*

⁴⁷ MNL OL f. PMKB Z 36. 103 d. 57. sz. Kissebesi és Korláti Kőbányák Képviselete Részvénytársaság, Budapest. Alapszabályok. 1923.10. 22.

⁴⁸ MNL OL f. PMKB Z 36. X 7920. 23628. sz. felvétel. Jelentés a Kissebesi és korláti kőbányák képviselete r.t. felszámolás alatt, 1939. évi zárószámadásairól. 1940. 10. 8.

tážko nahraditeľný“. Ústredná kancelária kameňolomu fungovala v Lučenci, kde sa pokladničný denník viedol v češtine, čo spôsobilo kontrolórrom budapeštianskej banky – ktorej vedenie po stratových rokoch závodu počas hospodárskej krízy rozmýšľalo o predaji bane – nemalé komplikácie⁴⁹. V roku 1940 došlo k zlikvidovaniu spojenej akciovnej spoločnosti z dôvodu predaja bane v Kiszebesi (Poieni) a dôvodu pričlenenia Konrádoviec k Maďarsku po prvej viedenskej arbitráži⁵⁰. Počas druhej svetovej vojny bol kameňolom prekvalifikovaný na vojenský závod, napriek tomu však mal neustále problémy kvôli nedostatku železničných vagónov⁵¹. Pre zamestnancov však bolo v tăžkých vojnových rokoch obrovskou pomocou, že dostávali „*mimoriadne prídeley múky pre pracujúcich. Boli pridelované aj iné potraviny cukor, mast' a slanina*⁵²“. Po vojne boli konrádovské lomy znárodené a začlenené do národného podniku kameňopriemyslu⁵³.

S výstavbou robotníckych kolónií sa v Konrádovciach počítalo už pri podpisovaní zmluvy medzi majiteľmi pozemkov (Stephaniovcam) a zakladateľom kameňolomu Nátánom Roheimom koncom roka 1895. Ich výstavba sa začala v rokoch 1898-1900. Neďaleko obce vznikli postupne tri kolónie: Horná, Dolná a Nová. V roku 1908 bolo v kolóniach 22 robotníckych domov so 140 izbami – z nich bolo posledných šesť postavených v rokoch 1906-1908⁵⁴. V Dolnej kolónii sa do roku 1913 vybudovali sklady, dielne, úradnícke byty, kancelárie, kantína i robotnícke domy. Zo 66 kamenných budov pokrytých škridlami obývali banskí robotníci 30. Pomedzi jednotlivé kolónie boli vystavané pece na pečenie chleba. Istou novinkou pri budovaní kolónií bolo vybudovanie vodovodu dlhého 2.000 metrov s ôsmimi tlakovými pumpami. Tie boli zásobované troma studňami, z ktorých sa voda zbierala do dvoch bazénov nad kolóniou (Budapest... 1913: 10-11).

Kocky vyrobené v Konrádovciach sa na prelome 19. a 20. storočia používali na dláždenie ulíc veľkých miest Uhorska ako Budapešť, Miškovec, Oradea a Arad v Rumunsku, Vršac a Novi Sad v Srbsku (Schafarzik 1904: 184). V medzivojniovom období boli najväčšími odberateľmi Československé štátne dráhy, štátne úrady v Senici, Ružomberku, Rimavskej Sobote, Košiciach, Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici, Čadci,

⁴⁹ MNL OL f. PMKB Z 36. 114 d. 102. sz. Czágán Lipót jelentése a Korláti Bazaltbánya rt. üzemvitelével kapcsolatos ellenőrzésről, 1937. 1. 5.

⁵⁰ MNL OL f. PMKB Z 36. X 7920. 23628. sz. felvétel. Jelentés a Kiszebesi és korláti kóbányák képviselete r.t. felszámolás alatt, 1939. évi zárószámadásairól. 1940. 10. 8.

⁵¹ MNL OL f. PMKB Z 36. 187 d.

⁵² Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 38-39.

⁵³ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, nečíslovaná strana.

⁵⁴ Kalmár 1908: 18, 33 – presný prehľad robotníckych domov aj s ich celkovými rozmermi uvádzajú inventárnom súpise z r. 1907 na stranách 54-62.

Žiline a kocky sa exportovali aj za hranice ČSR do Budapešti a mesta Moara v Rumunsku. Konrádovským kameňom sa vydláždilo hlavné námestie Trnavy i nádvorie Bratislavského hradu, ba tamojší kameň sa neskôr vyvážal aj do Nemecka, Švajčiarska či Egypta⁵⁵. Priemerná ročná výroba kamenárskych výrobkov sa počas prvého päťročného plánu (1949-1953) pohybovala v závode nasledovne: štrky a drte granulované – 120.000 ton, kameň lomový a štetový – 30.000 ton, dlažobné kocky – 100.000-110.000 m²⁵⁶. Ťažba bazaltu bola v obci prerušená v roku 1999 (Czene 2004).

I.3.4. Obdobie existencie národných podnikov kameňopriemyslu

Národný podnik Slovenský kameňopriemysel so sídlom v Liptovskom Mikuláši vznikol v druhej etape znárodňovania na základe vyhlášky ministra priemyslu zo dňa 29. 7. 1948 a mal celoslovenskú pôsobnosť (K 1949/2 s. 3, Breznická 2007: 65). Do podniku bolo pričlenených 102 lomov, ktoré boli roztrúsené po celom Slovensku. „*Tieto lomy vlastnili cca 25 majiteľov. Každý z týchto majiteľov platil iné mzdy, dával rôzne výhody, ale mali aj rôzne ceny výrobkov... Tento babylon prebral národný podnik*“ (K 1949/1, s. 7). V druhom polroku 1950 vytvorili z národného podniku Slovenský kameňopriemysel dvojkrajové národné podniky. Ich výrobné programy boli podmienené výskytom vhodnej suroviny nasledovne: pre Andezitové kameňolomy so sídlom v Leviciach (zriadené pre Bratislavský a Nitriansky kraj) bola charakteristická ťažba onyx-aragonitového kameňa, pre Východoslovenské kameňolomy so sídlom v Prešove (pre Košický a Prešovský kraj) ťažba travertínu a pre Slovenské bazaltové kameňolomy v Lučenci (pre Banskobystrický a Žilinský kraj) ťažba mramorov a tvrdých materiálov využívaných pri dláždení ulíc (Breznická 2007: 64-65). Národné podniky komunikovali a spolupracovali ako „*sesterské závody*“ (K 1952/7 s. 7-8). Podľa produkcie sa v rámci národných podnikov rozložovalo medzi výrobňami na drvené a ťažené kamenivo a medzi prevádzkami hrubej a ušľachtenej kamenárskej výroby (Breznická 2007: 66).

Národný podnik Slovenské bazaltové kameňolomy so sídlom v Lučenci (v skratke SBK) „*mal tri stupne riadenia, so zreteľom na veľkosť, výrobnú kapacitu, územnú rozlohu a na materiálne zdroje podniku: 1. stupeň: podnikové riaditeľstvo, 2. stupeň: závod, 3. stupeň: výrobňa (lom štrkovisko, pieskovisko, vápenka, dielňa)*“ (Beňadiková 2007: 70). Priemyselná činnosť podniku patrila do sektoru Ministerstva stavebníctva v Prahe s Povereníctvom stavebníctva v Bratislave, do odvetvia výroba stavebných hmôt a odboru

⁵⁵ MNL OL f. PMKB Z 36. 114 d. 102. sz. a Z 36. 103 d. 57. sz., Czene 2004.

⁵⁶ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, nečíslovaná strana.

ťažba a spracovanie prírodného kameňa. SBK bol „*v celoštátnom meradle čo do počtu prevodzovní, lomov, zamestnancov, výšky hrubej hodnoty výroby, vyrábaných druhov výrobkov a pod. najväčším podnikom výrob stavebných hmôt v ČSR... V našich lomoch tăžíme a spracovávame horniny a materiály 17 druhov, na 26 druhov-sortimentov výrobkov a 105 podsorimentov*“ (1955/15 s. 2). Do SBK patrilo v roku 1952 týchto 18 závodov: Konrádovce, Hajnáčka, Hodejov, Šiatoroš, Tuhár, Detva, Sv. Kríž n/Hronom, Banská Bystrica, Krupina, Kral'ovany, Horná Štubňa, Dubná Skala, Rajec, Ladce, Párnica, Malužiná, Bešeňová, Varín (K 1952/4-5 s. 3). Podnik zanikol v roku 1960 „*v sívislosti s celoštátnou reorganizáciou politickej a štátnej správy a bol pričlenený k n. p. Slovenské kameňolomy a štrkopiesky Žilina, neskôr patril pod Slovenský priemysel kameňa n. p. Levice*“ (Beňadiková 2007: 70).

I.4. Typologické vymedzenie migrácií súvisiacich s novohradskými kameňolomami a ich motivačné pozadie

Typologizovať migračné toky zamestnancov novohradského kameňopriemyslu je veľmi ťažké, lebo v práci sa venujeme pomerne dlhému historickému obdobiu, ktorý trval od 60-tych rokov 19. storočia do konca 50-tych rokov 20. storočia (vo výnimočných prípadoch aj s presahom do ďalších desaťročí). Možné je skôr načrtiť charakteristické tendencie, než zadeľiť sledované javy do čistých typov. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že migrácie smerujúce do kamenárskych robotníckych kolónií Novohradu i cesty zamestnancov novohradských kameňolomov vedúce do iných regiónov sa odohrávali v skúmanom období predovšetkým na úrovni interných migrácií, teda medzi hranicami aktuálnych štátnych útvarov. Výnimku tvorili iba počiatočné príchody odborníkov, ktorých rodiská boli na území Talianska (a vo výnimočných prípadoch i Nemecka) v období existencie Rakúsko-Uhorska, a odchody niektorých zamestnancov – hlavne robotníkov lomov žijúcich na Podmedveši a v blízkych obciach Gemera – do Francúzska v medzivojnovom období. Kým v prvotnom období fungovania novohradských lomov priemyselného rozmeru dominovalo pristáhovalectvo vo všetkých troch analyzovaných lokalitách, v medzivojnovom období boli z regionálneho hľadiska vzaté imigračné a emigračné toky (teda toky smerujúce do regiónu a z regiónu) vyrovnané v prípade Mačkaluku a Šiatoroša, pričom v Konrádovciach prevyšovali emigrácie smerujúce z obce do Čiech.

Z hľadiska rozsahu migračných vín je pre dané zamestnanie príznačná reťazová forma, ktorá sa prejavovala dvoma charakteristickými črtami. Na jednej strane ide o

všeobecne známu formu reťazovej migrácie, kde rodiny, alebo aj skupiny známych z mikroregiónu, pošlú jednotlivcov do prijímajúcej oblasti, ktorých v prípade pozitívnej odozvy nasledujú. Na strane druhej je pre kamenárov špecifická reťazová forma, ktorá súvisí s odovzdávaním špeciálnych vedomostí jednotlivých pracovných pozícii (hlavne kamenár, streľmajster, lámač) vandrovnými nositeľmi týchto znalostí. Z materiálu je jednoznačné, že región, v ktorom boli ekologické podmienky vhodné na otvorenie lomov a do ktorého boli potrebné vedomosti privezené, sa po čase stával vysielajúcim regiónom, pričom sa do ďalších migračných tokov zapájalo už aj (alebo už len) miestne obyvateľstvo resp. v dôsledku zamestnávania sezónnych zamestnancov z okolitych obcí aj „*kameňorolnícke*⁵⁷“ obyvateľstvo regiónu. Vznikala tak zároveň pestrá reťaz interetnického tradovania špeciálnych vedomostí ako inkorporovaného kultúrneho kapitálu. Kým do viacerých centier kameňopriemyslu súčasného Maďarska priniesli špeciálne vedomosti talianski, rakúski, chorvátsky, srbskí a rumunskí majstri, do Novohradu ich dostali hlavne talianski, slovenskí, nemeckí, poľskí a maďarskí špecialisti. Z novohradských baní „exportovali“ znalosti a zručnosti relevantné pre kameňopriemysel do Čiech a do ostatných regiónov Slovenska hlavne maďarskí a slovenskí majstri, a čiastočne aj rómski robotníci.

Pričom podľa zozbieraného materiálu vidieť, že rozhodujúcu úlohu pri vandrovaní robotníkov kameňopriemyslu zohrával rodinný a mikroregionálny migračný ochranný obal, svoju úlohu v organizovaní migrácií zohrali aj vlastníci lomov. Spoločnosti (neskôr štát ako vlastník) do svojich lomov jednak aj verbovali zamestnancov, ale ich aj presúvali v sieti svojich lomov (aj v sieti lomov patriacich do jedného národného podniku): „*Týchto robotníkov, ktorí tu boli ako kamenári, ten ktorý bol staviteľom týchto ciest a mostov, ten ich tu doniesol. Tu by jednému roľníkovi darmo hovorili, aby robil to, či ono, nevedel by ten kameň opracovať. V nich to už bolo, že oni sa venovali kameňu, rozumeli tomu*⁵⁸“. Stanovy Samovzdelávacieho krúžku robotníkov korlátskych bazaltových lomov, založeného v roku 1904, počítali so zánikom členstva v krúžku aj v tých prípadoch, kedy „*je odchod zapríčinení banskou spoločnosťou*⁵⁹“. V prípade rozsiahlejších robotníckych štrajkov, alebo potreby zvýšenia produkcie a pracovných noriem privážali do lomov z iných regiónov aj štrajkokazov. Touto formou prebiehajúcu migráciu môžeme považovať za čiastočne riadenú. Z hľadiska „tradičných“ dichotómií jednosmerných tokov migrácií sa

⁵⁷ Článok v súvislosti so situáciou v obci Sása (K 1957/11 s. 1).

⁵⁸ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

⁵⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Salgótarján (ďalej: MNL NML), IV. 489. 8. d. Korláti Bazaltbánya Munkások Önképző Köre. (Porov.: Földi 1990: 51).

pri výskume novohradského kameňopriemyslu potvrdila iba tendencia vandrovania robotníkov z juhu na sever.

Z vyššie uvedených vyplýva, že priestorový a časový rámec migrácií zamestnancov kameňolomov (s presahmi do ďalších zamestnaní: tunelár, robotník pri regulácii riek, uhoľný baník) vytvárali predovšetkým:

1. Nerovnomerné rozloženie ložísk nerastného bohatstva – lokalizácia lomov: geologické danosti regiónov, v ktorých sa vytvárali ďalšie a ďalšie body migračnej siete. Dĺžka pobytu robotníkov kameňopriemyslu v danej lokalite úzko súvisela aj so životnosťou jednotlivých lomov.
2. Aktuálne geopolitické podmienky – štátne hranice
3. Vlastnícke vzťahy lomov – prepojenia banských spoločností a kameňolomov.

Pohyb ekonomickej kapitálu prepojeného s kameňopriemyslom, ako časťou priemyselného subpola ekonomickej poľa aktuálneho sociálneho priestoru skúmanej oblasti, bol teda ekologicky podmienený. Investície formou kúpenia pozemkov, otvorenia baní, vybudovania robotníckych kolónií boli riadené novoobjavenými ložiskami. Zakladateľmi skúmaných lomov a kolónií boli dvaja židovskí a jeden holandský podnikateľ. Po týchto krokoch vlastníci ekonomickej kapitálu zakúpili aj potrebné nástroje (v prípade Mačkaluku označené aj monogramom vlastníka Gézu Krepusku⁶⁰) a mechanické zariadenia do lomov, ktoré možno definovať ako objektivizovaný kultúrny kapitál, ktorý však bol nevyužiteľný bez inkorporovaného kultúrneho kapitálu, ktorý bol do konkrétnych lokalít dovezený v rámci migrácií. Podnikatelia sa však po koncentráции nositeľov potrebných kompetencií v kolóniách ani v prípade veľkých novohradských kameňolomov nevyhli neželateľných socioekonomickej dôsledkov, akými sú vznik ľavicových politických nálad, vyvolanie masových demonštrácií a štrajkov odborárskymi predákmi a vodcami komunistickej strany. Tento proces sa dá v prípade Konrádoviec vyjadriť metaforou: migranti prichádzali koncom 19. storočia do obce, v ktorej bolo „*lepšie ako v Amerike*“, ale ich deti už žili v robotníckom prostredí poznačenom „*triednym bojom*“, kvôli čomu sa obec začala nazývať „*Malou Moskvou*“.

Migranti pri vandrovaní v geografickom priestore využívali svoj spoločenský kapitál formou migračného ochranného obalu. Výnimočný nositelia špeciálnych vedomostí mali svoje vedomosti potvrdené aj na úrovni inštitucionalizovaného kultúrneho kapitálu, formou stredných škôl ukončených napr. v Taliansku, ktoré im dali aj „papier“ o

---

⁶⁰ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

dosiahnutom vzdelaní. Vlastníctvo tejto formy kultúrneho kapitálu umožňovalo vlastníkovi vytvorenie si istej prestíže (symbolického kapitálu) v robotníckej kolónii, súvisiacej aj so zastávaním vyšších pracovných pozícii, ktoré boli honorované lepšími platmi a výhodnejšími bytovými podmienkami (väčší samostatný byt).

Istým únikom z vandrovného života skúmaných robotníkov boli práve novohradské kamenárske kolónie, ktoré znamenali v porovnaní s bývaním v dočasných drevených barakoch, prípadne v prenájmoch, oveľa vyšší komfort a relatívne dlhodobé istoty. Ich vznik súvisel hlavne s dlhou očakávanou životnosťou resp. dobrou výdatnosťou objavených ložísk.

Pri sledovaní mikroúrovne migrácií súvisiacich s kameňopriemyslom možno ako push faktory vymedziť hlavne nepriaznivé ekonomicke pomery a nízku životnú úroveň v domovskej krajine resp. v domovskom regióne. Minimálne v prípade obcí z Podmedvešia, obyvatelia ktorých sa do migrácií spojených s kameňopriemyslom masovo zapájali, musíme počítať medzi motivačnými faktormi vandrovania aj s relatívnou depriváciou. V ojedinelých prípadoch súvisiacich s príchodom talianskych kamenárov sa spomínajú aj ekologické podmienky ako napríklad zemetrasenia vo vysielajúcej oblasti. K push faktorom však musíme zaradiť aj subjektívne motivácie súvisiace s jednotlivými konkrétnymi prípadmi. Tieto sa pre veľký časový odstup od sledovaných migrácií dali odhaliť len v niektorých výnimočných (hlavne dávnejších) prípadoch, hlavne pri hľadaní odpovedí na otázku, či sa migranti vracali späť do svojich domovských regiónov resp. krajín aspoň na návštevy. Išlo napríklad o prípady vo vysielajúcej lokalite zakazovanej lásky, spáchaného zločinu alebo odchodu nezákonných detí. Pull faktormi boli vyššie mzdy, lepšie životné podmienky (ponuka bytov v novo vybudovaných kolóniach) a vyhliadky dobrého zamestnania (hlavne pozície dozorcov a streľmajstrov). Ak prihliadneme aj na subjektívne motivácie odchodov, tak musíme k pritáhujúcim faktorom priradiť aj možnosť začatia „nového života“ v prijímajúcom prostredí. O jednom talianskom majstrovi sa traduje, že ako migrant mal rodinu v domovskej krajine a družku aj v novej vlasti.

I.5. Historický rámec migračných tokov novohradských kamenárov

Na demografickom vývoji okolia Fiľakova sa od konca 19. storočia do polovice 20. storočia odrazilo niekoľko migrácií rôznych typov, väčšina však z etnického hľadiska ovplyvnila iba pomer maďarského a slovenského obyvateľstva mikroregiónu. Najväčší vplyv na formovanie multietnického priestoru mali: pracovná migrácia vyvolaná vznikom

smalrovne vo Fiľakove – príliv maďarského obyvateľstva hlavne z Gemera, slovenská „podpolianska“ kolonizácia (napr. Radzovce s okolitými pustatinami a Ratka) a česko-moravsko-slovenská legionárska kolonizácia Buzitky po pozemkovej reforme ČSR (Simon 2009: 99 a 181). V dôsledku založenia významných kameňolomov v tejto časti Novohradu na konci 19. storočia sa však do regiónu pristáhvalo aj niekoľko talianskych, poľských a nemeckých rodín, ktoré žili predovšetkým v kamenárskych robotníckych kolóniach. Migračné toky odbornej pracovnej sily sa dajú na základe výpovedí informátorov, terénneho zberu historických dokumentov a archívneho bázania vystopovať od Talianska a Nemecka po dnešné Poľsko, Ukrajinu a Rumunsko, pričom sa najväčšia časť migrácií kamenárov odohrala v geografickom rámci Rakúsko-uhorskej monarchie s dominanciou migračných kontaktov medzi ohybom Dunaja a obcami okolo pohoria Börzsöny v dnešnom Maďarsku a skúmaným Novohradom. Pre medzivojnové obdobie je príznačný príliv slovenského roľníckeho obyvateľstva do regiónu, ktoré sa v dôsledku centrálne riadenej kolonizácie dostalo do blízkosti tunajších kameňolomov, v ktorých v neskoršom období začalo aj pracovať. V danom období sa rozprúdila emigrácia z regiónu do francúzskych baní a do českých kameňolomov. Pre obdobie druhej svetovej vojny je charakteristický príliv kamenárov z Maďarska a nútená práca rumunských (a rusínskych) zajatcov v lomoch. Po druhej svetovej vojne vandrovali novohradskí kamenári po kameňolomoch, regulačných prácach a výstavbách tunelov po strednom a východnom Slovensku, pričom veľká časť praovala dočasne alebo dlhodobo aj v uholínoch baniach Československa.

Obce Radzovce (maď. *Ragyolc*) a Konrádovce (maď. *Korlát*) so svojimi pustatinami patrili do roku 1918 k Hornému Uhorsku, ležali v severovýchodnej časti župy Novohrad (maď. *Nógrád*) a boli pred otvorením kameňolomov obývané predovšetkým maďarským obyvateľstvom. Na prelome 19. a 20. storočia patrili k Radzovciam aj nasledovné väčšie pustatiny: Šiatoroš (maď. *Sátoros*), Cerovo (maď. *Csőre*, v regionálnom slovenskom dialekte aj *Čúra*) a Obručná (maď. *Abroncsos*). Pustatina Bukovinka (maď. *Bükkré* resp. *Bikrét*) patrila v období Rakúsko-Uhorska k obci Somoskőújfalu (v súčasnosti leží na území Maďarska – ďalej: MR) a kamenárska osada Mačkaluk (maď. *Macskalyuk*, na prelome storočí *Macskalyukbánya*, v úradnej slovenčine občas aj vo forme *Mačacia*) k obci Somoskő (MR) (Reiszig 1911: 109 a 70, Mocsáry 1826: 194 a 175-176).

Trianonskou dohodou sa celé okolie Fiľakova dostalo k Československej republike. Radzovce – ktoré dostali v medzivojnovom období slovenský názov Rad'ovce – sa ocitli priamo v pohraničnom pásme a boli k nim pričlenené osady Mačkaluk a Bukovinka. Prvé

desaťročie existencie lokálnych spoločenstiev v novom geopolitickom kontexte bolo poznačené slovenskou kolonizáciou viažucou sa k československej pozemkovej reforme. Znovurozdelenie vlastníctva pôdy „nesledovalo len sociálne a hospodárske ciele, ale malo aj rozhodný národnopolitický účel“. Novohradský „kolonizačný blok“ bol tretí najväčší na južnom Slovensku. Cieľom vytvárania štátnych a súkromných kolónií v regióne bolo narušiť relatívnu etnickú homogénnosť maďarského obyvateľstva žijúceho medzi Lučencom a štátnymi hranicami (Simon 2009: 281 a 181). Od roku 1921 prichádzali do Radzoviec a okolitých pustatín slovenskí osadníci v ročných vlnach hlavne z Podpoľania (Detva, Hriňová, ale aj Očová, Detvianska Huta), z najsevernejších obcí Novohradu (hlavne z Málinca, ale aj z obcí Látky, Podkriváň a Dobroč) a z príahlých obcí Malohontu (Šoltýska, Kokava nad Rimavicou, Lom nad Rimavicou)⁶¹. V obci si našli prácu aj Česi, Moravania a Slováci z rôznych kútov novej republiky ako príslušníci finančnej stráže a četníctva. Do dediny a na pustatinu Šiatoroš sa v rokoch 1929 - 1930 pristáhovali aj baníci z Liptova (Ružomberok, Liptovská Osada, Tri Revúce, Liptovská Lužná) a z okolia banských miest ako Smolník, Banská Štiavnica, Gelnica a z Čiech. Pracovali v Uhoľných baniach generála Štefánika v Čakanovciach, ktoré boli vo vlastníctve Hermanna Wintera (Szvircsek 2000: 575-578). V okolí Konrádoviec sa slovenská kolonizácia dotkla Čamoviec a pustatín hodejovského veľkostatku. Pustatina Hodoš bola v 20-tych rokoch 20. storočia Slovákmi osídlená v rámci súkromnej kolonizácie a na Durende bola založená štátна kolónia. Kolonisti pochádzajúci z Podpoľania (hlavne z lazov Hriňovej, Detvy, Sihly a Očovej) sa v novom prostredí rýchlo adaptovali a zapojili sa do hospodárskeho života mikroregiónu. Od miestnych si osvojili pestovanie tabaku a mladší muži chodili pracovať aj do kameňolomu v Konrádovciach (Simon 2004: 43, Hukel – Hriň – Hukel 1999: 66-67). V roku 1924 bola v Konrádovciach zriadená četnícka stanica, ktorá do tohto roku fungovala v Čamovciach. Do novembra roku 1938 slúžilo v obci niekoľko četníkov z Čiech a Moravy.

Obce Konrádovce a Radzovce patrili v rokoch 1938 – 1945 k Maďarsku na základe prvej viedenskej arbitráže. Po druhej svetovej vojne boli opäť pričlenené k Československu. V roku 1955 bola v blízkosti Konrádoviec založená obec pod názvom Čierny Potok z pustatín Hodoš a Durenda (Simon 2004: 43). V roku 1959 vznikla odlúčením osád Šiatoroš a Bukovinka od Radzoviec samostatná obec pod názvom Šiatorská Bukovinka (Reško 2010: 8).

⁶¹ SNA, f. SL 1930, obec Radzovce (Rađovce) SL 1930, š. 494. Príchod kolonistov do Radzoviec opisujú aj (Simon 2009: 242 a 245-246, Ivanics 1996: 84 a 88).

Hárky sčítania ľudu z roku 1930 nám umožňujú porovnať vývoj obyvateľstva troch kamenárskych kolónií dvoch obcí v približných časových intervaloch 1880 – 1918 a 1918 – 1930. Zmeny skladby obyvateľstva obce Radzovce budeme analyzovať v čase jej najväčnej rozlohy, keď patrili k obci všetky spomínané pustatiny. Ďalšie údaje o migračných pohyboch zamestnancov novohradského kameňopriemyslu pochádzajú z rozboru sprostredkovaných a nesprostredkovaných náratív o minulosti skúmaných kameňolomov (obecné kroniky Konrádoviec, časopis Kameň, recentný materiál – výpovede informátorov). S cieľom poukázania na súvislosti geopolitických a historických zmien s geografickým rámcom verbovania pracovnej sily som migračné pohyby zamestnancov lomov smerujúce do Novohradu i z regiónu do iných kútov aktuálnych štátnych útvarov sledoval v kontexte týchto útvarov nasledovne: Rakúsko-Uhorsko (do roku 1918), medzivojnová Československá republika (1918-1938), Maďarské kráľovstvo (1938-1944), povojnové Československo (1945-1960).

I.5.1. Migrácie zamestnancov novohradských kameňolomov v kontexte Rakúsko-Uhorska

Hlavnou obživou pôvodného maďarského obyvateľstva skúmaných obcí bolo do poslednej tretiny 19. storočia poľnohospodárstvo. Kým na prelome 19. a 20. storočia sa vystáhovalectvo do Ameriky dotklo aj severného Novohradu a západného Gemera (Eliáš 1957: 57, 62, 76-78, Paládi-Kovács 2003: 374), v súvislosti s otváraním kameňolomov priemyselného rozmeru vidíme masový príliv obyvateľstva do regiónu, hlavne do novovybudovaných robotníckych kolónií. Ide v istom zmysle o paradoxné situáciu, keďže v regióne vzniká dopyt po pracovnej sile, inkorporovaný kultúrny kapitál však musí byť dovezený usadením špecialistov hlavne z iných oblastí Rakúsko-Uhorska a Talianska. V tomto prípade sa jednoznačne potvrdila téza, že v dôsledku členitosti trhu práce imigranti nie sú vždy konkurentmi domácich obyvateľov. Prirovnanie pomerov v konrádovskej kolónii k Amerike začiatkom druhého desaťročia 20. storočia nebolo teda náhodné: „*Dobré zárobkové pomery lákali nových a nových pristáhovalcov a tým veľmi vzrástol i počet obyvateľov, ktorý v roku 1908-12 vykazuje 800 obyvateľov. Zárobkové pomery sa v týchto rokoch natol'ko zlepšili, že sa na okoli hovorilo, že v Korláte je lepšie ako v Amerike*⁶²“.

⁶² Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 3. V súvislosti s čadočivým lomom v obci Lucareň v dnešnom Rumunsku sa autor prehľadu o dolovaní čadiča v Uhorsku, Károly Gyulai, tiež vyjadril, že „je v každom prípade účinným protieliekom vystáhovaleckého hnutia“ (Gyulai 1910: 28).

Chotár obce Konrádovce bol od nepamäti veľmi chudobný. Väčšina obyvateľstva preto už v rokoch 1874-1875 žila z práce vykonávanej v uhoľných baniach otvorených pri Večelkove (Shvoy 2006: 252). Slabá úrodnosť pôdy nútila obyvateľov pracovať aj ako povozníkov pre Stephaniovcov, ako najväčších tamojších podnikateľov nemeckého šľachtického pôvodu⁶³. Z Pamätnej knihy obce sa tiež dozvedáme, že Konrádovčania „*boli známi na celom okolí ako dobrí povozníci*“⁶⁴. V roku 1896 sa otvorili v Konrádovciach prvé bane, ale miestne obyvateľstvo nejavilo záujem o prácu v nich (Eliáš 1957: 70). Kvôli stále prichádzajúcim imigrantom obec Konrádovce rapídne rástla a zaznamenala najväčší prírastok obyvateľov v slovenskej časti Novohradu – v porovnaní stavu z roku 1869 a z roku 1910 mali o 615% obyvateľov viac. V roku 1910 už patrili Konrádovce k novohradským obciam s najprogresívnejšou populáciou, kde žilo vyše 40% obyvateľov mladej generácie. V kameňolome pracovalo 491 zamestnancov, v etnickej skladbe to bolo 414 Maďarov, 31 Slovákov, 19 Nemcov a 27 iných (Alberty 1989: 313, 318, 300). Obec však svojou infraštruktúrou nebola pripravená na takýto rýchly rast.

Vznik kameňolomov priemyselných rozmerov priniesol zmeny aj v zamestnaneckej štruktúre oboch obcí. Na ilustráciu uvediem príklad Radzoviec. Kým ešte v roku 1869 bol pomer zamestnaných v poľnohospodárstve (a v lesnom hospodárstve) a v ostatných hospodárskych odvetviach (robotníci a úradníci) v Radzovciach 194 : 85, sčítanie ľudu v roku 1900 už prinieslo úplne iný obraz lokálneho spoločenstva. Z celkového počtu zárobkovo činných osôb 345 pracovalo v priemysle 133, kým počet zamestnaných v poľnohospodárstve klesol na číslo 135. V roku 1910 pracovalo v troch kameňolomoch v chotári obce 282 miestnych zamestnancov, z ktorých malo uhorské občianstvo 231 a rakúske 11 osôb, kým taliansku štátну príslušnosť mali traja. Väčšina Radzovčanov sa hlásila k maďarskej národnosti, počet Slovákov bol 19 a Nemcov 11 osôb (Ivanics 1996: 56-65).

Podľa hárkov sčítania obyvateľstva v roku 1930 vieme identifikovať hlavné oblasti, z ktorých prichádzala do obce prvá generácia odbornej pracovnej sily v rokoch 1890 – 1918.

Spoza hraníc Rakúsko-uhorskej monarchie pochádzalo len pári obyvateľov robotníckej kolónie v Konrádovciach, ktorí uvádzali ako rodisko lokality v Nemecku a hlavne v Taliansku. V západnom Nemecku sa narodili dvaja Bernárovci, z ktorých jeden uviedol ako rodisko mesto Wetter v oblasti Ruhr, nadiktoval do sčítacieho hárku nemeckú

⁶³ Lajos Stephani a neskôr jeho syn Ervin. O rodine podrobnejšie - A füleki kastély 1898: 18.

⁶⁴ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 1. (Eliáš 1957: 70-74).

národnosť a do Konrádoviec prišiel z Talianska v roku 1903. Druhý mal taliansku národnosť i štátnu príslušnosť a do obce sa pristáhoval z francúzskeho Sambergu (?) v roku 1929, čo mohlo znamenať, že sa tam dostał už v rámci medzivojlovej pracovnej migrácie smerujúcej do francúzskych baní tak z územia Československa, ako aj z územia Maďarska. V juhozápadnom Nemecku sa narodil kamenár Delamaria, ktorý sa do obce pristáhoval z územia súčasného Rumunska, z obce Poieni (súdoby maďarský názov obce: *Kissebes*) v roku 1904. Najťažšie bolo identifikovať rodiská robotníkov pochádzajúcich z Talianska. Z rukopisne vyplňovaných koloniek sčítacích hárkov sa podarilo identifikovať v súvislosti s nasledujúcimi prednostami domácností tieto názvy lokalít: Zanei /obec Bús (?)/, Fiabane /Belluna, región Benátsko/, Pertiga /Martina Franca, provincia Taranto na juhu Talianska/, Kirn /Podstenjak (?)/, Guerino /Rím/, Cosentino /Ridgo Kalabria (?) – pravdepodobne Reggio Calabria/, Bruno /Miniano (?) z okolia Neapol/. Z vymenovaných „gazdov“ mali piati taliansku národnosť a štyria aj taliansku štátnu príslušnosť. Do Konrádoviec sa pristáhovali na jednu výnimku v rokoch 1899 – 1918. Jeden sa pristáhoval z obce Dunabogdány (MR), o ktorej budeme hovoriť ako o jednom z centier kameňopriemyslu Maďarska, a ostatní z rôznych lokalít súčasného stredného Slovenska.

Kamenári z Talianska migrovali po Európe za prácou sezónne, ročne osem mesiacov (od marca do jesene), už od 16. storočia. „Ekonomická rovnováha komunity ako celku sa zakladala na exporte mužskej práce, kým starostlivosť o pôdu a dobytok pripadla ženám“ (Audenino 1986: 779). Od 60-tych rokov 19. storočia vznikali v Taliansku priemyselné školy – financované často najúspešnejšími podnikateľmi odvetvia –, ktoré poskytovali svojim absolventom úvod do stavebných techník. Rozsiahla výstavba infraštruktúry, vyvolaná druhou priemyselnou revolúciou, zvýšila dopyt po vedomostiach týchto špecialistov. Od roku 1876 vychádzal v krajinе týždenník, ktorý informoval o stave trhu práce v Taliansku a v zahraničí. Zahraničné zmluvy začali byť kamenármí stále viac uprednostňované, lebo robotníkom zabezpečovali vyššie zárobky, z ktorých si vedeli aj ušporiť. Muži, ktorí podpisali zmluvy na väčšie práce, ako priehrady a tunely v severnej Amerike a Afrike, odchádzali minimálne na dva-tri roky, niekedy aj na päť rokov. Veľké skupiny kamenárov smerovali do Ameriky v rámci „dočasnej emigrácie“ hlavne v rokoch 1870-1915. Migrácia robotníkov kameňopriemyslu prebiehala v malých skupinkách, ktoré sa formovali na základe príbuzenských vzťahov. Počet mužov zapojených do jednej pracovnej čaty bol variabilný. Ideálne bolo mať v čate jedenástich kamenárov a jedného kováča, ktorý sa venoval ostreniu náradia. Veľkosť skupiny bola determinovaná hlavne dennou pracovnou kapacitou kováča čaty. Čata sa mohla dať dokopy aj z príležitosti

jedného kontraktu, samostatne pracujúci kamenári však mali menšiu šancu sa zamestnať. Neformálne rodinné kontakty a siet' spolupráce ľudí pochádzajúcich z jednej dediny alebo regiónu zabezpečovali informácie z prostredia trhu práce, predovšetkým o miestach, kde bol dopyt po ich špeciálnej práci. Na základe týchto informácií sa vandrujúci robotníci vedeli zazmluvniť na ďalšie a ďalšie obdobia, prepájali teda jednotlivé body ich putovania v geografickom priestore. Informácie pochádzajúce zo „siete spolupráce“ však kamenári dopĺňali aj informáciami z obchodnej tlače (Audenino 1986: 780-784, Audenino 2000: 423-424). Talianskych kamenárov z lomu mesta Barre (USA) popisovali dobové publikácie ako „špeciálnu mobilnú triedu“: „»Musia ísť tam, kde idú zmluvy. Ak sú krátke, ich pohyb je častý“ (Audenino 1986: 784). Ich časté presuny teda boli nevyhnutné a ich výdavky spojené s nepretržitým cestovaním značne zredukovali ich vysoké zárobky. Jedinú šancu úniku z vandrovného života ponúkal prosperujúci žulový priemysel v mestečkách New Englandu (Audenino 2000: 424). Do Ameriky smerovali hlavne kamenári zo severného a stredného Talianska. Pre ich komunity bola charakteristická geografická resp. rezidenčná segregácia a sociálna diskriminácia. Obývali najčastejšie koniec mesta alebo malé dedinky v blízkosti lomov. Ich sídla obklopovali často aj vrchy, ktoré ich ešte viac izolovali od okolitého sveta. Boli vylúčení aj zo spoločenského života miestnych komunít, vytvárali preto vlastnú spoločenskú siet' a vlastné „inštitúcie“ spoločenského života. Mali vlastné obchody a domáce výčapy, ktoré boli najčastejšie vedené manželkami, alebo vdovami kamenárov. Spoločenská segregácia talianskych enkláv v USA korenila aj v ich socialistickej politickej orientácii. Politická kultúra zdieľaná cez ich organizácie bola dedičstvom talianskej ľavice. Šírili sa medzi nimi názory republikánstva, antriklerikalizmu, socializmu a anarchizmu (Audenino 1986: 785-794, Audenino 2000: 424). Na základe princípov „enklávového hospodárstva“ (Hárs 1992) si Taliani v Amerike zakladali malé rodinné podniky, v rámci ktorých boli vlastníkmi výrobných nástrojov jednotliví kamenári. Ich zamestnancami boli predovšetkým príbuzní alebo rodáci, preto sa pracovné konflikty riešili v kontexte týchto firiem pomerne jednoducho. Vlastníctvo dielne však pre kamenára neznamenala reálnu vzostupnú sociálnu mobilitu, majiteľ totiž pracoval ďalej so svojimi zamestnancami (Audenino 1986: 790). Talianski kamenári, ktorí emigrovali do Spojených štátov amerických, nepovažovali emigráciu „za akt separácie od komunity, ale za udalosť smerujúcu k zlepšeniu možnosti prežitia pôvodnej skupiny“ (Audenino 1986: 795).

Talianski kamenári, kameňosochári, murári a stavbári pracovali v Uhorsku od stredoveku, cez renesanciu po barok predovšetkým na kráľovských, aristokratických,

cirkevných a mestských stavbách, hlavne na výstavbe hradov, kostolov a kaštieľov⁶⁵. V dedinách, v ktorých sa od 18. storočia otvárali kameňolomy, badat' na viacerých miestach vplyv talianskych majstrov, ktorým na viacerých miestach pripisovala kolektívna pamäť založenie miestnej kamenárskej tradície, odovzdanie nových pracovných postupov miestnemu obyvateľstvu, dovezienie nových nástrojov alebo geologických poznatkov. Boli považovaní aj za pôvodcov pracovných piesní (tzv. komendó), ktoré zaznamenali maďarskí folkloristi medzi kamenármi v 20. storočí s taliansko-maďarsko-slovensko-nemeckými makarónskymi textami⁶⁶. Svojou činnosťou ovplyvnili aj ľudové staviteľstvo. Veľa Talianov pracovalo aj na výstavbe uhorských železníc a aj na veľkých budapeštianskych stavbách. Práce referujúce o vývoji kameňopriemyslu v Uhorsku uvádzajú začiatkom 20. storočia mená 28 majiteľov alebo nájomcov kameňolomov talianskeho pôvodu z 18 žúp a 30 lokalít krajiny (Hála 1995: 189-190 a 200).

Talianski kamenári – ktorí pochádzali niekedy aj z etnicky značne zmiešaných rodín – sa do regiónu dostali väčšinou po dlhšom vandrovaní po Európe, z ktorého mohol sčítací komisár zachytiť v hárku len počiatočný a predposledný bod migračnej trasy. Viac nám o vandrovaní prezrádzajú rodinné spomienky niektorých výnimočných informátorov, ktorých naratívy siahajú prostredníctvom príbehu ich starých rodičov až do poslednej štvrtiny 19. storočia. Ich sprostredkovane príbehy o migráciach môžeme považovať za „vypožičanú“ resp. „sociobiografickú pamäť“ komunity. Starí rodičia Mihálya Cosentina (Michelangelo Cosentino a Maria Teresa Nasso) pochádzali napríklad z chudobnej oblasti južného Talianska, z obce San Giorgio Morgeta v regióne Calabria. Michelangelo Cosentino, narodený v roku 1866, bol v Taliansku strelmajstrom. Ked' mal štrnásť-pätnásť rokov, jeden inžinier ho zbral so sebou pracovať do Ameriky⁶⁷, lebo tam podnikal. V Spojených štátoch amerických zostal päť rokov. Odtiaľ sa vrátil do Calabrie a oženil sa. Neskôr dostal dotyčný podnikateľ prácu vo Francúzsku, išli preto pracovať tam. Potom sa M. Cosentino dostal s rodinou do Nemecka a potom aj na územie dnešných Čiech a Slovenska. Na dlhší čas sa s rodinou usadil v Banskej Štiavnici, kde pracoval na výstavbe tunelov. Po príchode do Novohradu bývali najprv vo Veľkých Dravciach a do Konrádoviec došli až v roku 1902, ked' sa dokončila výstavba prvých robotníckych kolónií. Do obce

⁶⁵ Pôsobnosti talianskych fortifikačných staviteľov na území dnešného Slovenska v 16. a 17. storočí sa venovala Petra Koóšová (Koóšová 2007: 141-161).

⁶⁶ Pracovné piesne zdokumentoval v lomoch obcí Tardosbánya a Süttő Antal Békefi v druhej polovici 20. storočia (Békefi 1978: 388-425).

⁶⁷ O tom, že do amerického vystúhovalectva sa mohli zapojiť aj iní obyvatelia novohradských kamenárskych kolónií svedčí údaj o obyvateľovi kolónie v Šiatoroši Koperovi, ktorý bol považovaný za Amerikána (Ž, 1947 – Šiatoroš – Šiatorská Bukovinka, s).

prišli približne v jednom čase s rodinami Dellamária, Martinelli a Carota. Po vypuknutí prvej svetovej vojny – v ktorej Taliansko bojovalo na strane Dohody a Rakúsko-Uhorsko na strane Centrálnych mocností – sa inžinier vrátil do vlasti, Cosentinovci však zostali. Hlavne stará matka informátora nechcela odísť späť do Talianska a to z dvoch dôvodov: na jednej strane sa nechcela vrátiť do chudoby a na druhej strane v regióne odkiaľ pochádzali bývali nedaleko mora a boli tam časté zemetrasenia. V Konrádovciach sa im žilo z ekologického hľadiska bezpečnejšie a kľudnejšie. Počas vandrovania nebývali v robotníckych kolóniach, ale najčastejšie v podnájme: „*Ale najprv odišiel vždy starý otec a ked' sa už zariadol, zohnal si byt a všetko, vtedy išla za ním aj rodina. Stará mama nevedela ani písat', ani čítať a precestovala z Talianska Francúzsko, Nemecko, a tu počas Rakúsko-uhorskej monarchie... Starý vždy hovorieval – pritom nerád politizoval –, že v Amerike bývajú veľmi zlí ľudia... Vo Francúzsku – tak hovoril – boli veľmi priateľskí ľudia, lebo ked' tam pracovali, ešte tam jeho rodina nebola s ním. Tam musel mať každý robotník na obed pol litra vína. A hovorili mu: »Michéle, kde máš víno?«. Hovorí: »Ešte nemám peniaze.« Každý deň mu vždy iný človek doniesol po litra vína. V Nemecku, ked' tam pracovali, tam bolo také, ako tu zväz žien po fronte. Takže tam sa im narodilo jedno dieťa. Tam si ženy zadelili – lebo v tom čase rodili ženy doma –, každý deň prišla ku nim spraviť poriadok vždy iná žena... Ale tak vravel, že najlepší život mali tu za Rakúsko-uhorskej monarchie... veľmi dobre tu zarábali... Bol tu ešte dobrý svet, platilo sa zlatou korunou*“. Z územia Francúzska mohli pochádzať aj ďalší z prvých obyvateľov konrádovskej robotníckej kolónie, o čom svedčí údaj z inventára kameňolomu na rok 1907, kde sa spomína aj „francúzska dielňa“ (Kalmár 1908: 56). Kamenári Pertica a Guerino sa do Konrádoviec dostali tak, že počas prvej svetovej vojny padli do zajatia⁶⁸. Vincent Guerino pochádzal z okolia Ríma. Ked'že pochádzal z juhu, podľa Talianov z južného Tirolska mal hnedšiu plet⁶⁹. Na základe rodinných spomienok musel z rodiska odísť ked' mal 18 rokov a do Talianska sa ani nikdy nevrátil: „*Pochádzal z bohatej rodiny, z rodiny statkára, ale niečo mohol spraviť, lebo sa neopovážil vrátiť domov... otec mu napísal, že všetko mu preplatí, len aby sa vrátil späť... Nevraveli, že čo spravil... učil ho farár, on nechodil do školy, mal domáceho učiteľa. Mal také drevené kliešte, vždy ho s tým štipal, ked' nevedel úlohu. Kto vie, čo spravil s farárom, a potom sa neodvážil vrátiť*⁷⁰“. Zúčastnil

⁶⁸ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

⁶⁹ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m). Podľa niektorých mohol pochádzať zo Sicílie, čo sa odrážalo aj na jeho nižšej postave (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m).

⁷⁰ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

sa aj bojov Červenej armády: „*Bol aj v prvej svetovej vojne... bol červenoarmejom... mal rozstrelené čelo, zlatý plech, alebo čo tam mal implantované do čela*⁷¹“.

Málopočetná skupina zamestnancov lomov talianskej národnosti prichádzala zo vzdialenejších provincií Rakúsko-Uhorska, hlavne z regiónov južné Tirolsko a Triest. Podľa informátorov bývali multietnické rodiny talianskych kamenárov Martinelliho a Nincza v Šiatoroši do roku 1902⁷². „*Prednostovia domácností*“ pochádzali zo severnej oblasti dnešného Talianska, z južného Tirolska z obce Garniga (okolie mesta Rovereto). Južné Tirolsko – teda dnešný regón Tridentsko-Horná Adiža (Trentino-Alto Adige) v Taliansku – patrilo v čase vzniku skúmaných novohradských kamenárskych kolónii k Rakúsko-Uhorsku, bolo rakúskou provinciou. Súčasní potomkovia týchto rodín – narodení v 20-tych rokoch 20. storočia a žijúci v dobe výskumu vo Fiľakove – načrtli obraz svojich multietnických rodín nasledovne. Martinelliovci mali jedného starého otca Taliana, druhého Slovinca, jednu starú mamu Poľku a druhú Maďarku. Ich predkovia došli do strednej Európy za prácou pri výstavbe železníc, hlavne mostov a tunelov, ale pracovali aj pri otváraní čadičových kameňolomov. Slovinský starý otec Klement robil istý čas aj v Poľsku, aj za manželku si zobrajal Poľku. Pochádzal z takého regiónu dnešného Slovinska, „*kde hovorili troma jazykmi: nemecky, taliansky a ich slovanským jazykom*“. V prvých rokoch 20. storočia pracoval aj na mauzóleu Andrássyovcov v Krásnohorskem Podhradí, kde sa s gráfom Andrássym zhováral po taliansky. Bol veľmi šikovným kamenárom: „*Ked' to dokončili, doniesol mu taký papier (AA: gróf), aby išiel do lomu pri Egri, aby sa tam prihlásil. Tam si môže postaviť pre seba dom, tam budú šťastní aj deti jeho detí. Ked' sa opil, roztrhal to*“. Starý otec Martinelli pracoval v mladosti v kameňolome pri Szerencsi (MR), kde sa mu narodil syn, informátorov otec. Neskôr ho však akciová spoločnosť – ako banského inšpektora – premiestnila do dnešného Rumunska: „*Tam však nemohol vydržať. Tam boli ľudia takí divokí, že ked' pracovali od rána do večera a on by im nebol zaplatil, neviem čo by sa mu mohlo stať. Bál sa o svoju rodinu, preto odišiel odiaľ*“. Do okolia Fiľakova sa prestáhovali preto v roku 1885. Viedol tu bane vo Veľkých Dravciach, Čamovciach a Šiatoroši (tu vyrastal informátorov otec) a v roku 1902 sa dostali do Konrádoviec, kde zastával svoju funkciu skoro štyridsať rokov. Bratrancom starého Martinelliho bol starý otec informátora Nincza, ktorý bol tiež *dozorcom* resp. *banským*

⁷¹ (M, 1940 Konrádovce – Konrádovce, m)

⁷² Prechod talianskych majstrov z lomu J. Brauna v Šiatoroši do Konrádoviec spomínajú aj dejiny robotníckeho hnutia okresu Fiľakovo (Eliáš 1957: 70).

majstrom. Zo svojho rodiska odišli kolektívne⁷³. Otec informátora Nincza, Maguriano Ninz⁷⁴, sa narodil tiež v obci Garniga, v regióne južné Tirolsko a jeho matka, Viktória Pasi, sa narodila v obci Łososina Górná v Haliči, v juhovýchodnej časti súčasného Poľska. Zosobášili sa v roku 1901. Po manželovi mala síce taliansku štátну príslušnosť, ale sa hlásila k českej národnosti. Maguriano Ninz z Garnigy ušiel: „*Jeho rodičia zomreli, oni boli roľníkmi. Jeho strýko trval na tom, aby sa aj on stal roľníkom. On nechcel byť roľníkom, ale odišiel do baníckej školy, a tú školu dokončil. A potom prišiel sem na Slovensko, zanechal svoju vlast... najprv do Šiatoroša, tam pracoval. A potom ho zobrať do Konrádoviec, lebo on mal školu, mal strednú školu banícku... to si spravil v Taliansku... Spravili z neho dozorca. Bol dozorcom dovtedy, kým nešiel na front (AA: v prvej svetovej vojne), potom keď sa vrátil, stal sa opäť dozorcom*“. Do Konrádoviec sa prestáhovali v roku 1902, kde Maguriano Ninz zomrel vo februári 1929 v banskom nešťastí. Zachránil síce život svojim chorvátskym podriadeným, ale sa pod ním prevalila strecha baraku. Jeden z jeho synov (Lajos Nincz) sa stal strelmajstrom a počas druhej svetovej vojny odišiel pracovať do Berehova a Užhorodu (dnešná západná Ukrajina), kde sa aj usadil. Starý otec z matkinej strany (Pasi), pochádzajúci pravdepodobne zo Sliezska, chodil ako podnikateľ za prácou, pracoval hlavne na výstavbe mostov: „*ked' starý otec zomrel, tak sa moja stará mama vydala do Šiatoroša za bohoslovca, ktorý študoval za farára, ale potom aj on prešiel na baníctvo. Takže v Šiatoroši bol on šéfom*⁷⁵“. „V sledovanom období žiadny Radzovčan, ani žiadna Radzovčanka neuzavreli manželstvo s príslušníkom cudzieho štátu, ani obyvateľom rakúskych provincií. Cudzinci – predovšetkým kresači kameňa, ktorí prišli z talianskeho Tirolska – pracujúci v Šiatorošskom lome patriacom k Radzovciam –, ak užatvárali manželstvo tu, tak si zobrať za manželky ženy, ktoré sa sem pristáhovali za prácou z rakúskych provincií“ (Ivanics 1996: 66)⁷⁶. V Šiatorošskej kolónii žil do roku 1922 aj kamenár Guaiterel, pochádzajúci z tiolskej obce Primiero, ktorý býval v čase sčítania ľudu už v Konrádovciach. Sčítaný sa hlásil k nemeckej národnosti a mal taliansku štátну príslušnosť, napriek tomu, že pravdepodobne nikdy v Taliansku nebýval, ved' južné Tirolsko bolo pričlenené k Taliansku až v roku 1919 a z terénnych výskumov vieme, že sa kamenári do Taliana nevracali ani na návštevy. Rodina Dellamariaovcov pochádzala tiež

⁷³ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

⁷⁴ V slovenskom preklade jeho Krstného listu, ktorý sa zachoval u ďalších potomkov, sa jeho meno na základe matriky z obce Garniga uvádza vo forme Magloziáne Ning, a dozvedáme sa o ňom, že bol nezákoným dieťaťom.

⁷⁵ (M, 1921 Konrádovce – Fiľakovo, m; M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

⁷⁶ Autor spracoval údaje miestnej matriky MNV Radzovce – Rágvolc: Kniha manželstiev. Zápis z rokov 1899 a 1901.

z južného Tirolska. Starý otec informátorky sa narodil v obci Borgo v regióne Trento, kým jeho manželka bola Maďarka z územia dnešného Rumunska⁷⁷. V robotníckej kolónii Konrádoviec bývali aj: bližšie nešpecifikovaný zamestnanec lomov Rubesa – narodený v obci Bološka Réčka (?), v okolí Triestu –, ktorý sa do Konrádoviec pristáhoval z Dunabogdánu a kováč Refaty – narodený v obci Viarago v regióne Trentino-Alto Adige. V robotníckej kolónii lomu Šiatoroš sa v roku 1914 usadil kresač kameňa Titton pochádzajúci z obce Follina (časť Valmareno) z Lombardsko-benátskeho kráľovstva, ktoré bolo presne v roku jeho narodenia (1866) odčlenené od Habsburskej monarchie a pričlenené k Taliansku. So svojou manželkou pochádzajúcou z Bavorska (obec Steinmühle) sa pristáhovali do kolónie z gemerských Čamoviec, kam došli pravdepodobne na prelome rokov 1904 a 1905 z maďarskej obce Verpelét pri Egri, kde prevádzkovala na začiatku 20. storočia trachytový kameňolom akciová spoločnosť Žulové bane v Poieni. Starý Bruno sa ako jediný z talianskych kamenárov okolia vrátil domov do Talianska. Fiabaniiovci sa v roku 1938 odstáhovali do Čiech. Vo Fiľakove a vo Veľkých Dravciach stále žijú potomkovia talianskych majstrov s priezviskami Kasagranda a Dalzsuffo. Veľa talianskych priezvisiek niekdajších zamestnancov novohradských kameňolomov sa však z regiónu vytratilo, lebo niektoré rodiny – napr. Zsanelli, Repatti – nemali žiadne deti, a niektoré – ako rodiny Carotta a Bonomi⁷⁸ – nemali synov. Carotta pracoval v roku 1930 v uholnej bani v Handlovej. Priezviská Bizetta⁷⁹, Deacomo, Cellaho a Mizzutti sa zachovali iba v kolektívnej pamäti niekdajších obyvateľov kamenárskych kolónii⁸⁰. S talianskym priezviskom Lučáni sa stretávame iba v sčítacích hárkoch z Konrádoviec. Sčítaný prednosta domácnosti bol však už pravdepodobne predstaviteľom druhej generácie imigrujúcej rodiny. Narodil sa v roku 1901 v obci Salgó (MR), a do Konrádoviec sa pristáhoval v roku 1919 z obce Šiatoroš.

Z rakúskej provincie Halič, ležiacej v juhovýchodnej časti súčasného Poľska, pochádzali Poliaci bývajúci v Šiatoroši (s priezviskom Novák) a žijúci v kolónii Mačkaluk (s priezviskami Dorinek, Pepsovský, Kacara, Godin). Do osady prišli z obcí Miękinia, Filipowice a Czerna z okolia mesta Krzeszowice. Dolovanie červeného porfylu malo pri obci Miękinia počiatky v 18. storočí a priemyselné rozmery nabralo v roku 1852.

⁷⁷ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučence, m)

⁷⁸ Dvaja Bonomiovci prišli do Konrádoviec z pohoria Börzsöny z obce Szob (MR) v roku 1910.

⁷⁹ V inventári spoločnosti Korlátska čadičová baňa na rok 1907 sa stretávame s menom Pisetta (Kalmár 1908: 62).

⁸⁰ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m; Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

K hlavným produktom lomu patrili dlažobné kocky⁸¹. V kolóniach na okolí Radzoviec sa poľskí kresači usadili v rokoch 1892-1908. V rodine Kacarovcov sa traduje informácia, že ich predkovia ušli z Haliče pred prísnymi rodičmi, ktorí im nechceli dovoliť, aby sa zosobášili. Niektoré vetvy rodín Dorinekovicov a Godinovcov sa neskôr (v rokoch 1911 a 1920) presídlili do Konrádoviec. Družka kamenára Godina pochádzala z Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov – ostatní obyvatelia konrádovskej kolónie ju považovali za Chorvátku.

Zamestnanci lomov (jeden dozorca a sedem robotníkov kameňopriemyslu) narodení na území dnešného Rumunska sa do Konrádoviec dostali najčastejšie v útľom veku (štyria z ôsmych vo veku do sedem rokov) so svojimi rodičmi. Piatí z ôsmych sledovaných prednostov domácností sa narodili v obci Poieni (maď. *Kissebes*) v župe Cluj (maď. *Kolozs*), dvaja v župe Sălaj (maď. *Szilág*) - v obciach Crasna (maď. *Kraszna*) a Bogdana (maď. *Kásapatak*). Jeden kamenár pochádzal z územia župy Timiș (maď. *Temes*) z obce Aga (maď. *Temesaga* – starý názov maď. *Bresztovác*, slov. *Brestovec*). Ich rodiny prichádzali do Konrádoviec hlavne v rokoch 1902-1908. Dvaja sa do obce dostali priamo zo svojho rodiska, dvaja cez Szob v Maďarsku a štyria cez lokality regiónu (Lučenec, Veľké Dravce a Čamovce). Zamestnanci lomu narodení na území súčasného Rumunska sa hlásili k maďarskej národnosti (s priezviskami Tankina, Kurali, Pap, Kormos, Együtt) a k slovenskej národnosti (Privacsek, Kubinyecz, Janušek). Naverbovali ich do kameňolomu majitelia spoločnosti ako lacnú pracovnú silu. O možnostiach práce mali informácie – *signály* – aj cez rodinu⁸². Na základe rodiska – zrejme hlavne v dôsledku geopolitickej zmeny po prvej svetovej vojne – ich obyvatelia kolónie nazývali *Rumunmi*. Niektorí z nich – napríklad rodina Janušekovicov – si s príbuznými z Rumunska udržiaval kontakty aj po druhej svetovej vojne⁸³.

Ďalších šesť prednostov domácností pochádzalo sice z ohybu Dunaja (z územia dnešného Maďarska – z obcí Dunabogdány, Visegrád, Márianosztra, Szob, Dömös), ale do Konrádoviec sa pristáhovali z územia dnešného Rumunska v rokoch 1899-1904. Piatí z nich pracovali v kameňolomoch obce Poieni. Z rokov narodenia a príchodu do Konrádoviec sa dá vyčítať príbuzenský vzťah dvoch prednostov domácností. Starý Fabian sa narodil v roku 1853 v ohybe Dunaja v obci Dunabogdány (MR), jeho syn v novohradskom Mačkaluku v roku 1895, a do Konrádoviec sa obaja dostali (ako rodina)

⁸¹ <http://www.it-jura.pl/pl/miejscow.php?go=miekinia> a <http://www.geotyda.pl/miejsca/kra/miekinia.php>, prístup: 14. 1. 2013.

⁸² (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

⁸³ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

v roku 1900 z obce Hălmagiu (madž. *Nagyhalmágy*) zo župy Arad. Takáto trasa vandrovania naznačuje, že rodina sa v Novohrade trvalejšie usadila až po svojom druhom príchode do regiónu. Etnická skladba tejto skupiny migrantov je tiež pestrá. Dvaja z nich nadiktovali pri sčítaní obyvateľstva v roku 1930 nemeckú národnosť (Fröhlich a Gabula, obaja pôvodom z obce Visegrád) a traja slovenskú národnosť (Lukáč pôvodom z Márianosztre, Víg z Dömösu a Kormos zo Szobu). Vyššie spomínaní Fabianovci sa hlásili k maďarskej národnosti. Jav, že sa medzi obyvateľmi novohradských kamenárskych kolónií objavujú aj robotníci narodení na území dnešného Rumunska, alebo kamenári, ktorých poslednou zastávkou vandrovania za prácou bol pred príchodom do Novohradu jeden z centier sedmohradského kameňopriemyslu, súvisí s potrebou špecialistov v tomto odvetví priemyslu, ktorá vyvolala vlastníckym pozadím riadenú migráciu nosičov špeciálnych odborných vedomostí. V týchto prípadoch ide hlavne o vzťahy medzi Konrádovcami a baňami akciovéj spoločnosti Žulové bane v Poieni, ktoré vlastnili na okolí lomy v Bulharoch a Čamovciach (Glasner 1905: 22-24). Tieto spoločnosti vytvorili v roku 1917 spoločný akciový syndikát.

V rokoch 1907 a 1911 prišli pracovať z územia dnešnej Ukrajiny do Konrádoviec dvaja kováči s priezviskom Szevejáni. Obaja sa narodili v obci Tekeháza (ukr. Tekovo) a boli pravdepodobne súrodencami. Jeden sa hlásil k českej, druhý k slovenskej národnosti.

Z územia dnešného Maďarska prichádzala do lomov v okolí Radzoviec pracovná sila do roku 1918 z dvoch ohnísk. Prirodzenou vysielačou oblastou robotníkov maďarskej národnosti boli obce z maďarských častí Novohradu a Gemera (Karancskeszi, Somosújfalu, Szilaspogony a Putnok), ktoré patrili v rámci Horného Uhorska do jedného regiónu s Radzovcami. Maďarskí kamenári pochádzajúci z týchto oblastí sa usadzovali hlavne v kolónii Mačkaluk, ale aj v priamo v Radzovciach. V prípade Konrádoviec nájdeme medzi obyvateľmi kamenárskej kolónie maďarských robotníkov narodených v novohradských obciach Karancsberény a Szalmatercs, i v gemerskej obci Zabar.

Z ohybu Dunaja (tiež z územia dnešného Maďarska) prišli do Radzoviec a okolitých dvoch kamenárskych kolónií – Mačkaluku a Šiatoroša – v rokoch 1890-1906 maďarskí, slovenskí i nemeckí kresači kameňa (a jeden dozorca). Migranti pochádzali z obcí Dunabogdány a Visegrád, ktoré ležia na pravom brehu Dunaja a ktorých lomy sa nachádzajú na severných svahoch Pilískeho pohoria. Slováci a Nemci sa do vyššie uvedených lokalít pristáhovali po vyhnani Turkov. Prvé tri rodiny so slovenskými priezviskami nájdeme v Dunabogdányi v súpise obyvateľstva z roku 1721, kým prvé nemecké priezviská boli do matriky Dunabogdánya, vedenej vo Visegráde, zapísané o dva

roky neskôr. Ďalšia vlna nemeckých pristáhovalcov došla do obce v roku 1767⁸⁴. Rodiská Nemcov neboli zaznamenané, ale vieme, že hovorili rýnskofranským a dunajskobavorským dialektom⁸⁵. Prvé kameňolomy sa v Dunabogdányi otvorili už v období Rímskej ríše. Tradícia bola neskôr obnovená po príchode „kolonistov“. Dolovanie trachytu a andezitu nabralo priemyselné rozmery v polovici 19. storočia. Na vrchu Csódi-hegy bolo otvorených celkom desať lomov. Lom v lokalite Sóslejtői-bánya patril do roku 1911 firme Károly Roheim a synovia (maď. *Roheim Károly és Fiai*). Jedným spoločníkom, pravdepodobne synom Károlya Roheima, bol Nátán Roheim, zakladateľ kameňolomov v Konrádovciach⁸⁶. V lokálnej kolektívnej pamäti sa zachovali informácie o tom, že sa obyvatelia Dunabogdánu naučili tăžiť a kresať kameň v 19. storočí od talianskych odborníkov, ktorí sa podľa miestnej ústnej tradície neskôr vrátili späť do Talianska. Ako prinášatelia odborných vedomostí sa však v obci spomínali aj francúzski, chorvátsky a macedónski lámači kameňa a strelmajstri. Miestne kameňolomy ale zamestnávali hlavne domáce nemecké a maďarské obyvateľstvo. Niektoré rodiny robili v lomoch aj celé generácie za sebou. Schopní a vzdelaní robotníci miestnych lomov boli vítaní na prelome storočí nielen na okolí Fiľakova, ale aj v baniach regiónu Balaton-felvidék (Hála 1999: 19-25, I. Sándor 1973: 254). Kamenári, ktorí prišli do Radzoviec z ohybu Dunaja, sa usadili tak priamo v obci Radzovce, ako aj v Šiatoroši a v Mačkaluku. K maďarskej národnosti sa hlásili Czifferiovci (aj v tvare Ciferi) a Schmidtovci, k slovenskej Erdelacovci a k nemeckej Šneiderovci a Galaunerovci. Nemcov nazývalo miestne maďarské a slovenské obyvateľstvo „Švábmi“. Za Švábov považovali aj Rittingerovcov, ktorí prišli do Mačkaluku cez Somosújfalu. Typické nemecké priezvisko mala aj rodina Schubauerovcov, príslušníka ktorého spísali v roku 1930 v Konrádovciach. Narodil sa v roku 1886 v Šiatoroši a do Konrádovieca sa prestáhoval v roku 1898.

V kamenárskej kolónii Konrádoviec žilo v roku 1930 so svojimi rodinami 40 prednostov domácností pochádzajúcich zo širšieho regiónu ohybu Dunaja. V kolónii sa

⁸⁴ Rukopisná história Dunabogdána uverejnená na oficiálnej internetovej stránke obce - Rokfalusy Balázs: Dunabogdány története a kezdetektől 2000-ig http://www.dunabogdany.hu/data/cms639892/Dunabogdany_kozseg_tortenete_110126.pdf, prístup: 14. 9. 2012.

⁸⁵ V roku 1930 mala obec 3095 obyvateľov, z toho 2078 Nemcov, 1009 Maďarov, 6 Chorvátov a dvaja sa hlásili k iným národnostiam (I. Sándor 1973: 229, Hála 1999: 18).

⁸⁶ Budapest Főváros Levéltára (ďalej: HU BFL), VII.211 - 1896 – 0544. Podľa písomností zachovaných v Archíve hlavného mesta Budapešť Nátán Roheim vystupoval v roku 1896 ako spoločník oprávnený vykonat' zápis do firemného protokolu, bol teda zrejme synom Károlya Roheima: http://www.archivportal.arcanum.hu/kozos/opt/a130223.htm?v=pdf&q=%28WRD%3D%28roheim%20k%E1trol%29/LT_BFL&s=SORT&m=58&a=rec, prístup: 20. 1. 2013 a Kalmár 1908: 42-48.

usadili v rokoch 1898 až 1911⁸⁷. Z pravého brehu Dunaja prichádzali z obcí Dunabogdány (3 prednostovia domácností), Visegrád (2), Dömös (1) a z ľavého brehu Dunaja z obce Zebegény (2). Z okolia pohoria Börzsöny uvádzali zamestnanci konrádovských lomov ako rodiská obce Márianosztra (13 prednostov domácností), Ipolydamásd (9), Szob (8), Szokolya (1) a obec Kemence z údolia Ipľa (1). Dvadsaťsedem prednostov domácností pochádzajúcich z tohto regiónu sa hlásilo k slovenskej národnosti (napr. s priezviskami Zelenay, Lichner, Hraško, Ziman, Krajčík, Kunyík, Korčok, Bencs, Markovics, Lukáč, Gál, Szathmáry), sedem k národnosti nemeckej (Herr, Frölich, Pohyba, Szpevár, Fleckenstein, Heckman), štyria k maďarskej (Fábian, Bogdányi, Ziman, Adamec) a dvaja k talianskej (Bonomi). Dvadsať prednostov domácností prišlo priamo zo svojej rodnej obce (prípadne cez inú obec rodného regiónu), trinásť sa pred príchodom do Konrádoviec usadilo na kratší čas v neďalekých obciach Novohradu a Gemera, v ktorých už fungovali lomy (Veľké Dravce, Čamovce, Šiatoroš, Hajnáčka, Blhovce), šest prišlo do Konrádoviec cez územie súčasného Rumunska (z obcí Poieni 5 a Hălmagiu 1). Medzi obcami Konrádovce a Márianosztra existoval aj akýsi družobný vzťah, konrádovská kamenárska dychová hudba bola hrať v Márianosztri aj na zábave⁸⁸. Kamenári z Márianosztre spomínali na Konrádovce ako na „univerzitu ricerov“ (kamenárov). Tvrdení, že kto obstál pri obrábaní tunajšieho tvrdého bazaltu, obstál vo všetkých lomoch sveta (Hála 1995: 11). Viaceré rodiny z Konrádoviec si udržiavalí živé kontakty s príbuznými zo širšieho regiónu ohybu Dunaja ešte aj v druhej polovici 20. storočia, vzájomne sa navštěvovali, vyhľadali dokonca aj príbuzných, ktorí sa dostali do baní otvorených pri Balatone na vrchu Badacsony: „Z otcovej strany, to boli ako Damásd, Márianosztra. Oni prišli asi tri-štyri rodiny. Lebo tam ešte Janušekovi Marcimu – on bol Rumun a zobrať si si stade ženu... Tá bola proste starej mame dajaká priateľka, lebo oni sa len po slovensky rozprávali jedine... to všetko pochádzalo stade. Neviem, či tam boli bane, alebo neboli bane. A ešte – ak dobrú mám pamäť – tak dakde pri Balatone je taký kopec... Badacsony a tam je taký kameňolom z tej strany. A ked' som taký malý bol, tak ma tam zobrať, že aj tam máme rodinu. Oni nás nepoznali, ale my sme ich vyhľadali... Boli viacerí súrodenci, jeden prišiel sem do kameňolomu, druhý prišiel do Badacsonyu⁸⁹“.

⁸⁷ Dva skoršie príchody (1870 a 1894) možno považovať za výnimky, ktoré mohli súvisieť s počiatkami kameňopriemyslu v okolí Konrádoviec, nie však s otvorením lomov priemyselných rozmerov.

⁸⁸ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

⁸⁹ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s). Kamenári Slovenských bazaltových kameňolomov n. p. sa zúčastnili aj exkurzie v Maďarsku. „Väčšina z nás rozprávala maďarsky, ale aj tí čo maďarsky nerozumeli, cítili, že sú na území, kde si sám pracujúci ľud vládne... Bývali sme v Badacsonyu, odkiaľ sme robili zájazdy do susedných kameňolomov, Uzsbáni, Badacsonyu a Zalahaláp“ (K 1956/13 s. 3).

V obciach Börzsönya sa Slováci, Česi, Moravania a Poliaci usadili po vyhnáni Turkov z územia začiatkom 18. storočia. Slováci prichádzali do obce Márianosztra hlavne z územia dnešného západného Slovenska. Na znovuosídľovaní Ipolydamásdu sa podieľali predovšetkým Slováci zo severa Hontu. Vedomosti súvisiace s kamenárskym remeslom prebralo – podľa kolektívnej pamäte týchto obcí – miestne obyvateľstvo od majstrov pochádzajúcich z rakúskeho Mauthausenu, ktorí sa neskôr vrátili do svojej vlasti. V lomoch však ako „gastarbeiteri“ pracovali aj Taliani, Rumuni, Srbi a Chorváti. Okrem okolia Fiľakova sa kamenári pochádzajúci z Márianosztre dostali aj do lomov ležiacich v rôznych oblastiach Maďarska, do Poľska, Turecka, Macedónska i Srbska (Hála 1995: 10-11). Akciová spoločnosť Žulové bane v Poieni vlastnila a prevádzkovala lomy tak na území Sedmohradiska, ako aj dnešného Maďarska i Horného Uhorska. Okrem obcí zaujímavých z hľadiska tejto práce (Poieni v dnešnom Rumunsku, Bulhary a Čamovce na Slovensku), aj v lokalitách Racoš, Morlaca, Jdioara a Buchin v dnešnom Rumunsku, Verpelét a Kôkút v Maďarsku a na vrchu Zobor v Nitre na Slovensku (Glasner 1905). Spoločnosť Károly Roheim a synovia – prepojená rodinnými vzťahmi na zakladateľa spoločnosti Korlátska čadičová baňa a.s., vlastnila aj lomy Macskás, Prépost a Vöröshegy v obci Dömös (Vaszary 1908). Medzi Novohradom, Sedmohradskom, ohybom Dunaja a okolím Börzsönya vznikli teda na základe vlastníckych vzťahov baní živé kontakty, pričom toky pracovnej sily vytvárali na mape Uhorska pestrofarebnú siet' trás.

Ďalšia skupina odborníkov usadených v Konrádovciach – deväť prednostov domácností – pochádzala z pohoria Gerecse, z obcí Tardos a Süttő. Boli potomkami troch slovenských rodín z Tardosa (Čapucha, Knotek a Tomaček) a jednej nemeckej rodiny z obce Süttő (Summer) a do Konrádoviec sa pristáhovali väčšinou priamo z rodiska v rokoch 1904-1906. Jedinou výnimkou bola jedna vetva Summerovcov, ktorá sa do Konrádoviec dostala z Rijeky (mad'. a tal. *Fiume*, súčasné Chorvátsko), ktorá v roku ich príchodu (1906) patrila ešte k Rakúsko-Uhorsku, ale v čase sčítania ľudu (1930) už k Taliansku. V pohorí Gerecse sa dolovali dva druhy vápenca – červený, nazývaný aj mramorom, a žltobiely travertín – už od rímskych čias. Do obce Süttő prišli v prvej polovici 18. storočia nemeckí kolonisti z Alsaska a do obce Tardos Slováci zo žúp Trenčín a Nitry. Bane boli hned' po vyhnáni Turkov opäťovne otvorené a kameň sa využíval na opravu zruinovaných kostolov. Najväčší rozmach kamenárstva nastal v týchto dedinách na prelome 18. a 19. storočia. V obci Süttő sa usadili talianski kamenári a kameňosochári nazývaní *marmorario*, ktorí si prenajali lomy vlastnené ostrihomským arcibiskupstvom. V roku 1864 už bolo v obci otvorených deväť lomov. V 80-tych rokoch 19. storočia prišlo do

obce 150 talianskych kamenárskej rodín, ktorí sa po dokončení stavebných prác v Budapešti súvisiacich s miléniovými oslavami vrátili domov (Hála 1995: 309, 315-317).

Z územia neskoršieho Československa bol pohyb pracovníkov kameňopriemyslu do Radzoviec (a lomov Mačkaluk a Šiatoroš) a Konrádoviec za monarchie zanedbateľný. Príchod spoza hraníc regiónu – Novohradu a Gemera – bol ojedinelý. Z regiónu prichádzali do Radzoviec a lomov okolia obce jednak špecialisti, ako dozorca narodený vo Fiľakovských Kováčoch, tesár z Fiľakova, ale aj kresači kameňa zo Šuríc, Čakanoviec a Konrádoviec. Pravdepodobne už v tomto čase pracovalo v okolitých lomoch vo veľkom počte aj autochtónne obyvateľstvo. Do robotníckej kolónie Konrádoviec prichádza do roku 1918 niekoľko robotníkov pochádzajúcich z ďalších centier novohradského kameňopriemyslu (Mačkaluk, Šiatoroš, Radzovce) a z ďalších obcí širšieho regiónu (Biskupice, Cinobaňa, Večelkov, Veľké Dravce, Širkovce, Husiná a Blhovce), ako i technickí zamestnanci lomu napr. kováč z Husinej, strojník z Lučenca. Robotníci, ktorí sa do kolónie pristáhovali z regiónu, sa hlásili k maďarskej alebo slovenskej národnosti. V sčítacích hárkoch z Radzoviec (1930) nájdeme 75 prednostov domácností/zamestnancov kameňolomov, ktorí uviedli ako rodisko Radzovce (medzi nimi aj prvú generáciu potomkov imigrantov) a z nich dosiahli dospelý vek do rozpadu monarchie desiatky kamenárov.

I.5.2. Migračné pohyby novohradských kamenárov a zmeny v etnickej štruktúre zamestnancov kameňolomov v časovom rámci prvej Československej republiky

Podobne ako v prvom období existencie novohradského kameňopriemyslu, aj po pričlenení územia k Československu trianonskou dohodou sa na sledovanom území odohrávali tak imigračné, ako aj emigračné pohyby. Časť migračných tokov smerujúcich do regiónu bola priamo prepojená s kameňopriemyslom, ďalšie formy však súviseli hlavne s národnou politikou nového štátneho útvaru a zamestnanie migrantov v skúmanom odvetví hospodárstva bolo len sekundárnym resp. sprievodným javom etnickej kolonizácie. Kým príchod slovenských kolonistov do regiónu trvalo ovplyvnil etnickú skladbu zamestnancov lomov hlavne v baniach Šiatoroš a Mačkaluk, odchody kamenárov z okolitých obcí v medzivojnovom období do uholných baní Francúzska a konrádovských kamenárov do českých kameňolomov boli iba aktuálnymi formami časovo ohraničenej migrácie, vyvolanými svetovou hospodárskou krízou.

V roku 1925 – teda rok po podpísaní medzištátnej dohody ohľadom Mačkaluku – zmohutnel príliv slovenského obyvateľstva do Radzoviec spod Poľany – z pohraničia

bývalých žúp Zvolen, Novohrad a Gemer-Malohont –, ktorý sa uskutočnil v rámci pozemkovej reformy. „Usadeniu sa nových osadníkov dosť napomohol priemysel v Šiatoroši a Mačkaluke, lebo predsa len bola istá infraštruktúra na rozdiel od miest, kde spočiatku nič nebolo“ (Reško 2010: 6). Do kolonizácie boli zapojené etnografické skupiny Detvancov (hlavne lazníkov z oblasti Poľany) a Poliakov (obyvateľov rozhrania Veporských vrchov a Poľany) (Kandert 1988: 28-29 a 74-75). *Rodinné klany* migrovali spoločne, lebo pri tejto forme kolonizácie mali väčší pocit bezpečia: „*Po prvej svetovej vojne tí ľudia, ktorí bývali na lazoch, sa potrebovali proste sa niekde rozptyliť, bolo ich tam prihodne, a tu sa na juhu Slovenska naskytvala príležitosť, že tí zemepáni, ked' ich môžeme takto nazvať, odpredali tie pozemky a určiti – nazvime ich agenti – toto sprostredkovali, a tých ľudí na to upozornili. Tak svoje pozemky predali tam. Aké mali, také mali, mali ich tam skromné, a kúpili tu. Konkrétnie v Šiatorskej Bukovinke, vtedy to bola Bikrét pusta. No, a ak by som to konštatoval podľa ich reči, alebo pamäti tak, alebo tak, tak bohvie ako to nekúpili. Bola to dosť taká zlá pôda, zlej bonity a bola zadlžená. Proste tie pozemky boli zadlžené, čo tí naši predkovia nemohli vedieť, lebo spravidla nevedeli čítať. Bola to ich chyba. Potom na to pozdejšie samozrejme doplatili, lebo bolo to treba zaplatiť aj s dlhmi. Takže ked' tam tie pozemky predali pomerne dosť dobre, lebo tie pozemky boli tam vzácne, kedže bola tam preludnenosť a tuto kúpili. A kúpili nakoniec tak, že mali ešte aj zisk, tak doplatili na to, lebo museli splácať aj dlhy. Hora, ktorá bola aká bola, museli ju dať vyrubať a proste drevo bolo použité tak, že sa z neho spravilo drevné uhlie, načo boli pozvaní ľudia, ktorí to vedeli robiť. Tak takto sa tieto dlhy splatili... No, my sme tu prakticky dvojakí, akoby dvojakí, lebo jedni prišli z hriňovských lazov a druhí prišli z kokavských lazov, alebo ako sa to povie, zo Šoltýsky... My sme sa trošičku aj líšili, lebo my sme rozprávali stredoslovensky, tak ako ja teraz, a oni, oni mali nárečie také, také – polštinu do toho miešali... To boli Hriňovčania a to boli Šoltýsania. Hriňovčania ich začali trošičku takých podradnejších. Ani nemali radi, ked' si bral z tej kasty druhej... Lebo oni sa nárečím líšili⁹⁰.“ Slovenskí kolonisti sa živili predovšetkým poľnohospodárstvom a furmančením, ale už v roku 1930, teda pár rokov po ich príchode, sa dá jednoznačne zo sčítacích hárkov vyčítať, že pracovali aj v okolitých kameňolomoch spolu s miestnym obyvateľstvom a „pôvodnými“ obyvateľmi kolónií. V Šiatoroši „robili robotníci z okolitých obcí: z Radzoviec, z Čakanoviec, snáď kým sa nezatvorili hranice aj zo Somoskóújfalu, aj z našej obce, zo Šiatorskej Bukovinky... Národnosti boli zmiešané:*

---

⁹⁰ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

*Slováci, Maďari, Rómovia*⁹¹“. Podľa sčítania ľudu z roku 1930 pracovali v štátom lome v Šiatoroši kolonisti pochádzajúci z Detvy, Hriňovej, Šoltýsky a zo Svätého Antona, ktorí sa usadili na osadách Bukovinka, Cerovo, na Šomoškej pustatine a v dedine. Na „Šiatoroškej pustatine“ bývali u kolonistu, ktorý sa do obce prisťahoval so svojou rodinou v roku 1922 z Detvy, aj štyria nocľahári – zamestnanci lomu – pochádzajúci z Detvy a Hriňovej. Do obce neprišli v jednom čase, prichádzali postupne od roku 1927. V Šiatoroškej kolónii bývalo v roku 1930 – v budove vlastnej správou lomu – aj 21 nájomníkov, ktorí boli v osade podľa sčítacích hárkov prítomní trvale iba od prvej polovice roku. Nájdeme medzi nimi Slovákov z obcí severného Novohradu (Píla, Dobroč, Podkriváň, Ružiná) a z Hriňovej i Maďarov z obce Mučín, úmerne slobodných i ženatých. V kolónii sa usadilo aj niekoľko maďarských a slovenských rodín z regiónu, prednostovia domácností ktorých pracovali v štátom lome ako kamenári, strážnici, kováči, a pochádzali z obcí Husiná, Veľké Dravce, Halič, Ružiná. Niekoľko ďalších slovenských kamenárov prišlo do Šiatoroša bývať v rokoch 1922-1929. Na ilustráciu ich putovania za prácou v rámci Slovenska uvediem ich rodiská a lokality odkiaľ sa do kolónie prisťahovali – dozorca lomu: Pliešovce – Hajnáčka, nádenník: Ilava – Somosújfalu (v súčasnosti MR, v čase príchodu kamenára patrila do ČSR pod názvom Šomošová), tesár: Bzenica – Detva, úradník lomu: Malý Báb – Banská Bystrica, baník: Detvianska Huta – Dolná Strehová. Keďže išlo o štátny lom, vo vyšších úradných a kontrolných pozíciah začali od roku 1923 pracovať postupne zamestnanci českej národnosti: účtovník kameňolomu Čada narodený v okolí Mostu s manželkou pochádzajúcou z Viedne, lomový majster Mareš z obce Voltuš, dozorca Mand z obce Neumětely a strojník lomu Paleček z Chrudima. Dvaja robotníci (nádenník a lamač kameňa) pochádzali z Moravskej Ostravy. Ako jediný Ukrajinec býval v kolónii inžinier lomu Čekotylo, pochádzajúci z Podkarpatskej Rusi, ktorá bola v medzivojnovom období súčasťou ČSR. V konrádovských baniach pracovali od 20-tych rokov 20. storočia aj slovenskí kolonisti pochádzajúci z lazov Hriňovej, Detvy, Sihly a Očovej, ktorí sa usadili na pustatinách Hodoš a Durenda (Simon 2004: 43, Hukel – Hriň – Hukel 1999: 66-67).

V Mačkaluku sa po roku 1924 trvalo usadili maďarskí kresači kameňa narodení v novohradských obciach Konrádovce, Lučenec, Trebeľovce, Radzovce, Fiľakovské Biskupice, Stará Bašta, Bulhary. Z okolia Salgótarjánu (MR) sa v kolónii v medzivojnovom období usadili dva kamenári a medzi nádenníkmi nájdeme troch

⁹¹ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

nocľažníkov z obce Zagyvapálvalva. Z Konrádoviec sa do Mačkaluku preťahovalo v rokoch 1926-1929 niekoľko maďarských (a ojedinele aj slovenských a nemeckých) rodín, ktoré pochádzali z iných oblastí bývalého Uhorska: hlavne z ohybu Dunaja (z pravého brehu Dunaja: Dunabogdány, Visegrád; z ľavého brehu Dunaja: Zebegény)⁹², z okolia pohoria Börzsöny (Márianosztra, Nagybörzsöny, Ipolydamásd) a zo Sedmohradska (dnešné Poieni v Rumunsku, v období monarchie Kiszebes). Ďalší dvaja zamestnanci lomu v Mačkaluku sa narodili tiež na území neskoršieho Rumunska: inžinier lomu Grosz, sa narodil v obci Făgăraş (župa Braşov) a brzdár lomu Gál v regióne Horný Ciuc (maď. Felcsik). V nocľahárni lomu bývalo od roku 1929 „*dočasne*“ 29 – väčšinou ženatých – nájomníkov. Okrem dvoch maďarských zamestnancov, kováčov z Hodejova, boli nájomníkmi slovenskí nádenníci pochádzajúci prevažne zo severných obcí Novohradu (hlavne Píla a Divín) a z Podpoľania (Hriňová a Detva). Napriek tomu, že lom patril maďarskej akciovnej spoločnosti Šomošské bazaltové bane, väčšinu vyšších pracovných pozícii zastávali v Mačkaluku v danom období novohradskí Slováci: správca lomu Gubza z Uhorského s manželkou narodenou v ukrajinskom Kyjeve, dozorca Štefčina z Cinobane, traja Lučenčania bývajúci v jednom dome – úradník lomu Rakuluday, strojník Pohacký a dozorca Sezima. Kamenári narodení v Radzovciach pracovali v r. 1930 tak v kameňolomoch na pustatinách Šiatoroš, Mačkaluk a Obručná (lom Dr. Hencza), ako aj v lomoch vo Fiľakove a Veľkých Dravciach, a dokonca v ojedinelých prípadoch aj v Krupine. V týchto desaťročiach robili v lome Mačkaluk aj obyvatelia Maďarska (napr. obce Somoskő a Cered), ktorí chodili do práce cez štátne hranice so špeciálnym povolením.

V Mačkaluku pracovali vo veľkom počte aj maďarskí obyvatelia obcí Podmedvešia (Nová Bašta, Stará Bašta, Večelkov, Tachty a Studená), ale aj z Gemerského Jablonca, Šídu, Šuríc, Belinej a Čakanoviec. Mládež týchto obcí chodila na týždňovky *špicovat'* aj do Konrádoviec, kde bývali v robotníckych barakoch⁹³. Obyvatelia Podmedvešia tvoria charakteristickú etnografickú skupinu územia Palócov, pre ktorú bola špecifická dlho pretrvávajúca endogamia a archaizmus ľudovej kultúry. Až do definitívneho dokončenia železničnej trate Fiľakovo – Miskolc v rokoch 1885-1893 žili v relatívnej izolácii, lebo nemali ani sprostredkovane napojenie na hlavné dopravné trasy (Méryová 1988: 63-64, Benkő 1986: 58). V poslednej tretine 19. storočia žili obyvatelia týchto obcí

⁹² Otázke migrácie z kameňolomov ohybu Dunaja som sa venoval už v súvislosti s predošlým obdobím osídľovania kamenárskych robotníckych kolónii.

⁹³ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

z poľnohospodárstva, pracovali v lesnom hospodárstve, chodili na poľnohospodárske sezónne práce na Dolnú zem a obchodovali aj s dobytkom. Muži z chudobných želiarskych rodín chodili na prelome 19. a 20. storočia na sezónne práce tak do uhoľných baní okolia Salgótarjánu, ako aj do nedalekých kameňolomov Novohradu a Gemera. Z celého obyvateľstva obce Večelkov žilo napríklad v roku 1910 z priemyslu až 49,5% (Paládi-Kovács 2003: 360-374, Benkő 1986: 61-62).

Obyvatelia Podmedvešia a okolitých gemerských obcí chodili do kameňolomov pešo cez horu aj zo vzdialenosťi viacerých kilometrov, čo bolo mimoriadne namáhavé: „*Otec ochorel, lebo tieto závody – ktoré tu boli –, Mačkaluk a Eresztvény, lebo otec aj tam veľa odpracoval, boli vzdialené jeden na osem kilometrov a druhý na sedem. Ráno o siedmej tam už museli byť, do piatej kresať kameň, potom pešo domov... Vyrazili ráno o šiestej, ale si museli švihnuť*⁹⁴“. V tomto období sa viacerí robotníci novohradského kameňopriemyslu žijúci v obciach Podmedvešia a okolitých obciach vystahovali do Francúzska, kde robili v uholných baniach. Dotknuté boli napríklad obce Večelkov, Gemerský Jablonec, Tachty (20 robotníkov) (Eliáš 1957: 64 a 89). Tento proces upravovali vzájomné medzištátne dohody medzi Francúzskom a Československom podpísané v rokoch 1920 a 1923. Pracovné zmluvy vystahovalcov sa podpisovali na jeden rok, robotníci sa nemienili vo Francúzsku trvalo usadiť (Baláž 2001: 76, Mohay 1998: 1973-190). Z hľadiska novohradských kameňolomov išlo o ťažké obdobie, kedy robotníci kameňopriemyslu bývajúci na Podmedveší a v príahlých gemerských obciach boli novou maďarsko-československou štátou hranicou odrezaní od kameňolomu Eresztvény, a zároveň bola ťažba v lome Mačkaluk tiež dočasne zastavená kvôli problémom okolo vývozu produktov do Maďarska. Otec informátora z Večelkova emigroval začiatkom 20-tých rokov 20. storočia do Francúzska, neskôr pracoval pri Krupine, potom odišiel z prácou do Čiech, v roku 1933 už pracoval v Mačkaluku a počas druhej svetovej vojny v lome Eresztvény (MR): „*Z Francúzska sa vrátili v dvadsiatom štvrtom, v dvadsiatom treťom tam boli celý rok... Verbovali ich tam. Bola taká kancelária. Československo malo dobré vzťahy s Francúzskom, lebo Francúzi boli autormi trianonskej dohody. Boli tam viacerí z okolia. Predstavte si, že dávali dôchodok. Jedna rodina prišla domov, ich dieťa malo o jeden rok viacej ako ja. Ten ani nerozumel po maďarsky ked' prišiel domov... Jeden mal iba jedenásť rokov, a predstavte si, aj ten dostal dôchodok. Baníkom nosil vodu... Kol'kým som ten dôchodok vybavil vo Večelkove! Ten dôchodok vyplácali v tuzexových*

---

⁹⁴ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

korunách... Pracovali v uholňých baniach, ale situácia bola taká, že ich neplatili tak, ako domácich. Oni sa potom vrátili domov, môj mladší brat sa skoro vo vlaku narodil, skoro ho tam moja matka porodila (AA: celý život ho preto prezývali Lion, podľa francúzskeho mesta Lyon)... Viacerí tam boli aj s rodinou. Aj také sa tam stalo, že išli nakupovať a chceli si kúpiť kapustu. A hovorí, že kapusta, káposta, všetko. Nerozumel im. A jeden hovorí: »Serem na to« (AA: po maďarsky „szarok rá“). A ten Francúz: »sorokra, sorokra« Nejako podobne je kapusta po francúzsky... Matka tá odišla s mojim starším bratom, on už vtedy začínal rozprávať... Mali tam veru dobré miesto. Hovorili, že im tam nosili mäso a všetko, skoro nasilu. Nebol problém, ked' to nezaplatili. Boli bohužiaľ aj takí, ktorí to zneužívali. Alebo klenoty. Aj jemu daroval jeden strieborné vreckové hodinky... Veľa tam bolo aj Poliakov a Maďarov z Dolnej zeme... Boli aj takí, ktorí ešte zostali tam, ale vo všeobecnosti sa začali tăhať domov“. Po návrate domov pracoval informátorov otec aj v Krupine: „Tam pracoval aj môj starší brat. Chodili domov každý druhý týždeň. Potom odišli do Čiech. Tu ich zastavil denný zárobok okolo 20-30 korún. Odišli do obce Obory, je to niekde pri Pribrame. Pracovali jeden mesiac a zarobili denne 100 korún. Ale hovoril, že to bola ľahká robota, lebo si Česi nastavili normy vlastne pre seba. Oni to nedodržiavali, lebo tam aj spali, a museli platiť aj jedlo a všetko. Hovoril, že Čech bol takí, že vyryl kalpicňu, dal do nej ten malý klin, ten durmanč, ked' to tam stuhlo, chytal a zdvihol mlat, medzitým zazvonili na obed alebo na fajront a tak hovoril, že on už neudrel, ale vzadu spustil ten mlat. Takže mali by tam veľmi dobré miesto, keby nebola vypukla hospodárska kríza“. V Krupine veľmi dobre zarábali, lebo mali protekciu. Banskému majstrovi tam nosili maďarské cigarety, ktoré vedeli jednoducho zohnať, lebo otcova sestra bývala v Maďarsku. „Aj tá protekcia bola taká, že mohli na to prísť aj tamojší robotníci, alebo robotníci z blízkeho okolia. Aj to mohlo byť príčinou toho, že to tam nechal⁹⁵“.

Vedúcimi kameňolomu Konrádovce, ktorý patril akciovej spoločnosti, ktorú vlastnila Peštianska maďarská obchodná banka, boli úradníci židovského pôvodu. Správca lomov Kuffler prišiel do robotníckej kolónie v roku 1922 z Fiľakova, ale narodil sa na území dnešnej Ukrajiny v obci Jasiňa (ukr. Ясіня, maď. Körösmező). Vedúci kancelárie Herz pochádzal z Kremnice a do Konrádoviec sa prisťahoval v roku 1926, pokladníkom kameňolomu bol syn miestneho židovského obchodníka Rosenga a expeditorom úradník Klein, ktorý sa narodil v Radzovciach. Dozorca lomu pochádzal tiež z územia dnešnej Ukrajiny, z obce Királyháza (ukr. Королеве). V medzivojniovom období sa do

---

⁹⁵ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

konrádovskej kolónie pristáhovali z Novohradu a Gemera popri niekoľkých kamenároch predovšetkým robotníci, ktorí boli v lomoch zamestnávaní nie v primárnej výrobe, ale v obslužnom zázemí závodu. Ide predovšetkým o strojníkov, kočišov, brzdárov, kováča, stolára, elektrikára, zámočníka, dozorca, záhradníka a pastiera spoločnosti, ktorý sa pri sčítaní ľudu v roku 1930 hlásili k maďarskej národnosti. V jednom byte sčítali aj šiestich nočiahárov maďarskej národnosti, ktorí chodili v danom čase pracovať na týždňovky z obcí Širkovce, Jestice, Rumince a Holiša. Pohyb kamenárov inej národnosti smerom do kolónie je v danom období zanedbateľný. Z Mačkaluku prichádza do Konrádoviec v roku 1920 poľský kamenár Godin, zo Šiatoroša v roku 1922 kamenár Guatierel s nemeckou národnosťou a talianskou štátnej príslušnosťou a z Podbrezovej v roku 1926 majster Fiabane s talianskym pôvodom a maďarskou národnosťou, o ktorých sme sa už zmienili v predošej podkapitole. V medzivojnovom období pracovali a Konrádovciach aj Bosniaci a Chorváti. Osem robotníkov bývalo priamo v jednom lome, kde mali postavený barak. Nemali tam so sebou svoje rodiny a venovali sa pomocným prácam. Odpratávali kamenný odpad do banských vozíkov a v zime kúrili v krytej dielni koksom v debniach. Pri nešťastí, ktoré sa stalo v roku 1929, im zachránil život banský dozorca Nincz⁹⁶.

Z hľadiska našej práce je však oveľa zaujímavejšia externá krátkodobá migrácia konrádovských kamenárov smerujúca v rokoch svetovej hospodárskej krízy do Čiech. V popise situácie z roku 1930 v Kronike obce Konrádovce cítiť charakteristickú rétoriku „pofebruárových“ politických elít zameranú na zdôrazňovanie skorších výsledkov robotníckeho odborového hnutia, ktorá využívala aj naratívy pamätníkov, ako nástroj legitimovania nastoleného politického systému: „*V roku 1930 v období najväčzej hospodárskej krízy správa závodu tri razy znižila mzdu robotníkom a nakoniec dali na verejnoscť oznamenie vyhláškami, aby si každý robotník hľadal prácu kde chce, lebo tunajšia firma ich ďalej zamestnávať nemôže. Robotníci sa za prácou rozišli po celej republike a hlavne do Čiech, aby tak zabezpečili výživu svojich rodín. Život v obci sa skoro zastavil. Všetci mladí robotníci odchádzali a doma zostávali iba starší, ktorí nechceli ísiť blúdiť za prácou a zostali pracovať za mizerných podmienok v tunajšom kameňolome, ktoré ešte správa tunajšieho závodu mohla poskytnúť. Mnohí mladí robotníci sa vystáhovali i so svojimi rodinami do Čiech a to hlavne do Skuteče, Humpolca, Pavlova a do Sliezska, ktoré miesta boli kamenárskymi strediskami. Niektorým sa podarilo najst' dobré pracovisko a slušne zarábali. Niektorí zase prišli na miesta, kde i česki robotníci*

---

⁹⁶ (M, 1921 Konrádovce – Fiľakovo, m)

bojovali štrajkami proti vykorisťovaniu a drahote ako vypovedá Michal Fröhlich, kamenár z Konrádoviec: »V rokoch hospodárskej krízy som pracoval v Čechách v Skuteči. Tamojšia organizácia Komunistickej strany organizovala štrajk proti nízkym mzdám, ktorého štrajku sme sa zúčastnili i my kamenári z Konrádoviec, menovite Ladislav Árvaj, Juraj Jarábka, Barnabáš Nagy, Jozef Kataženský, Ján Kuník, Jozef Kuník, Martin Hók ml. i starší, František Hók, Karol Hók, Ondrej Budinský, František Karkus, Jozef Koreň, Ján Együd, Michal Štefan, Ján Szó a Ondrej Lukáč a iní. Štrajk trval asi 5 mesiacov. Všetci Konrádovčania pri demonštračných sprievodoch sme stáli v čele a tak spolu s českými súdruhmi sme bojovali proti kapitalizmu, proti drahote a nezamestnanosti. Každý pondelok sme obchádzali okolité kameňolomy a bojovali sme proti štrajkokazom⁹⁷«. Mýtus zakladateľov miestnej bunky Komunistickej strany je zachytený aj v rozhovore s kamenárom Jarabkom ako pamätníkom, ktorý je zároveň aj krásnym príkladom identifikácie spomínajúceho: „Na svoju činnosť v Komunistickej strane si spomína Juraj Jarabka, kamenár, narodený 24. apríla 1893 v Ipoly-Damážd – Maďarsko, obyvateľ v Konrádovciach, národnosti slovenskej. Členom strany od roku 1922: „...V roku 1930 som odišiel za prácou do Čiech do Skuteče. Tam som sa zapojil do práce KS a bol som zvolený za predsedu organizácie. Nakol'ko som zastával záujmy robotníkov som bol zo Skuteče policajne vykázaný. Bol som deportovaný i s rodinou (žena a tri deti) do Svitavy, ale policajný kapitán mňa vo Svitave neprijal, lebo som bol komunista a vrátil ma späť do Skuteče. V stranickej práci som pokračoval a v roku 1934 som bol znova policajne deportovaný do Českej Třebovej skadial' mňa ako komunistu ihned' vrátili do Skuteče. V tomto roku som sa vrátil do Konrádoviec“. V recentnom materiáli, teda v naratívach informátorov, sa dôraz kladie na chudobu, ako na motivačný činiteľ, ktorý vyvolal medzivojnovú migráciu kamenárov. Hovorilo sa tomu, že „baráberi idú do Sliezsku“. Viacerí sa vystáhovali do obcí Nová Paka, Stará Paka a Jičín, lebo tam boli lepšie zárobkové možnosti. Zo školskej kroniky sa dozvedáme, že v decembri 1931 „zastavená bola práca v tunajších korlátskych bazaltových lomoch úplne, takže všetci robotníci zostali bez zamestnania... Asi polovina robotníctva odišla hľadať prácu zväčša do Čiech a na Moravu“. Doma bola taká chudoba, že rodiny nemali čo jest'. Podvyživeným deťom zorganizovala škola s pomocou okresnej pečlivosti o mládež a kameňolomu v rokoch 1931-1932 a v roku 1936 mliečne akcie⁹⁸. Kamenári svojim príbuzným posielali v špagátkmi previazaných papundeklových kufroch domov mýku, chlieb, rožky a bábovky.

⁹⁷ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 18-20.

⁹⁸ Reg. OcÚ K. Školská kronika Štátnej ľudovej školy v Korláte, str. 44-47 a 80.

Príbehy o vandrovaní do Čiech sa často medzi kolegami a obyvateľmi kolónie rozprávali: „*Ako sme aj my rozprávali, že sme sa dostali do Čiech, a že ako sme sa dostali tam, prečo sme sa dostali tam. Že »Vydali sme sa na cestu z našej krásnej domoviny«*⁹⁹, či ako je tá pieseň, alebo báseň, a zašli až do Zvolena pešo. Našli sme si prácu, ušporili troška peňazí, a zase sme kus cesty prešli pešo. Už sme toľko prešli a toľko zarobili, že sme si kúpili bicykel. Na bicykli sme došli do Čiech a uviazli sme na Sudetoch. To bolo ešte za prvej republiky. Boli sme na Sudetoch: Liberec, Česká Lípa, Nový Bor, Nová Paka, Stará Paka, Černá Voda... Kresali sme tam kamene... Potom sme sa tam aj usadili a zobrať sme si so sebou aj rodinu. Ja som bol ešte malý a jeden Blhovčan mal jednu dcéru, malú dcérku. On si ju zobrať so sebou a aj mňa zobrať dvaja strýkovia a starý otec. Tam sme sa hrávali takto dve deti. A ušporili sme tam trocha peňazí... Bývali sme v barakoch, napríklad pri Jeseníkoch... Aj do školy som mal chodiť tam, ale kam, keď človek nevedel rozprávať... Tak sme sa vrátili domov. Ja som tu skončil školu, ale rodičia zostali tam. Dokončil som školu, naučil som sa robiť, a dostal som sa tam aj ja¹⁰⁰“. Konrádovský kameňolom nemal objednávky a odbyt výrobkov, preto správa závodu zaviedla v roku 1932 lístkový systém výplaty. Na lístky po dohode s miestnym obchodníkom dostávali robotníci múku a iné potraviny. Kríza v obci trvala do roku 1936, kedy nastalo určité zlepšenie pomerov. Robotníci sa vracali z Čiech a nastupovali znova doma do práce.

I.5.3. Údaje o migráciách počas druhej svetovej vojny

Od konca roka 1938 patrilo okolie Fiľákova k Maďarsku. Formou krátkodobej pracovnej migrácie – hlavne každodennej dochádzky, prípadne formou týždňoviek – pracovalo v Konrádovciach aj maďarské obyvateľstvo zo širokého okolia. Okrem najbližších obcí (Bulhary, Veľké Dravce, Šávoľ, Husiná, Blhovce, Hodejov, Šíd), chodili aj z Podmedvešia (Večelkov, Tachty, Stará Bašta, Nová Bašta), z iných gemerských obcí (Šurice, Čamovce, Belina, Gortva, Dolné Zahorany), ale aj zo vzdialenejších Radzoviec, ba dokonca niektorí aj z obce Litke (MR). Väčšina denne dochádzala na bicykloch. Do Konrádoviec „*ked' prišli Maďari, prišli sem viacerí z Maďarska, prišlo sem robiť približne desať alebo dvanásť rodín, verbovali ich sem tí majitelia, aby vedeli predať čím viac kameňa, aby tu robilo čím viac robotníkov*¹⁰¹“. Podľa Pamätnej knihy obce Korlát „*mali tu oveľa lepšie výhody ako miestne obyvateľstvo. Boli to samí víťazi, ktorých prácou bolo*

⁹⁹ Mad'. „Elindultunk szép hazánkból“ – informátor odkazuje na ľudovú pieseň „Elindultam szép hazámból“, ktorá bola spracovaná aj Bélom Bartókom.

¹⁰⁰ (M, 1925 Konrádovce – Fiľákovo, m)

¹⁰¹ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

udávať za politické priestupy občanov a to udávanie za počúvanie anglického alebo ruského rozhlasu. Z nariadenia vyšších úradov bola donútená organizovať sa do predvojenskej výchovy »Levente«¹⁰².

V roku 1941, kedy bol napadnutý Sovietsky zväz fašistickým Nemeckom, ku ktorému sa pridal aj maďarský štát, „*bol vyhlásený vládou tunajší závod za vojensky dôležitý a všetci pracujúci v závode boli donútení skladáť prísahu vernosti. Po obsadení tunajšieho územia Maďarmi, boli občania (vojaci v zálohe) často povolávaní na vojenské cvičenia do Rimavskej Soboty, Lučenca, Miškolca a do iných posádok*¹⁰³“. V súlade so židovskými zákonmi boli židovskí úradníci z miestneho vedenia lomov nahradení maďarskými úradníkmi z Lučenca¹⁰⁴. V týchto rokoch robili pod dozorom v lomoch Mačkaluk a Konrádovce, na hĺbení zákopov pod lesom a na rozoberaní pohraničných objektov vybudovaných ešte za ČSR vojnoví zajatci a Židia¹⁰⁵. V Mačkaluku robilo približne tridsať rumunských vojnových zajatcov, ktorí boli ubytovaní v samostatnom baraku. V jednom prípade došlo aj k uzavretiu manželstva medzi obyvateľkou kolónie a medzi vojnovým zajatcom pochádzajúcim z Rumunska. Švagor informátorky pochádzal z okolia Veľkého Varadína (rum. *Oradea*, maď. *Nagyvárad*) a bol maďarskej národnosti: „*bol tiež ranený a tak sa zoznámil so sestrou, že sestra v kancelárii robila... oni tam ako zajatci museli odrobiť určitú dobu, a potom ich prepustili. No, tak aj švagor sa vrátil späť do Rumunska, potom znova prišiel a cez frontu, cez najväčšie pálenisko ked' strieľali, vtedy išli pešo do Rumunska a tak priležitostne, že raz sadli na vlak, raz na toto, raz na toto*¹⁰⁶“. Do Konrádoviec v týchto rokoch prišli „*na nútené práce Rumuni, Poliaci a Rusíni. A tito Rusíni nechceli mast', iba slnečnicový olej, jedli iba to a smrdeli od toho... boli vtlačení na jedno miesto. Nedovolili im aby sa roztrúsili kde chcú, len so strážcami... bývali pri drviči, tam ako bola aj výkrmňa, lebo peštianski páni nosili ošípanú robotníkom, aby mali viac kalórií... a tak sa dostal ujo Lajos Nincz, ktorý bol veľmi silným človekom, tam do Rusínska, do Berehova... dostal sa tam, tito ho tam zobrať so sebou*¹⁰⁷“.

I.5.4. Migrácie novohradských kamenárov po druhej svetovej vojne

V týchto rokoch sa kolónie Mačkaluk dotkli vysídľovania súvisiace s výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Vysídlených do Maďarska bolo päť

¹⁰² Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 4.

¹⁰³ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 24.

¹⁰⁴ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

¹⁰⁵ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 4. (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

¹⁰⁶ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

¹⁰⁷ (M, 1925 Kondrádovce – Fiľakovo, m)

rodín. Multietnické rodiny, ktoré boli svojou „rodinou historiou“ naviazané na Maďarsko (alebo iné časti niekdajšieho Uhorska) sa dostali do nepríjemnej situácie: „*Môj otec v Konrádovciach sa narodil... Maďari boli, no. Ale starká, tá bol Talianka, Cellaho Erzsébet... ešte ked' to vysídľovali, môj otec nemal štátne občianstvo a vysídľovali, tak mali s päťdesiatkilovým balíkom opustiť... no a tak bolo, že do Brazílie mali ísť na kávové plantáže robiť, ale nezobrali ich na lod', lebo starká už mala sedemdesiatštyri rokov*¹⁰⁸“.

Obchodníci sa z Mačkaluku v roku 1945 museli tiež vrátiť do obce Somoskőújfalu v Maďarsku napriek tomu, že manžel informátorky mal korene v okolí Nitry, jeho otec sa narodil v Mojmírovciach: „*Ked' nás chceli vyložiť s päťdesiatkilovým batohom, on sa snažil, aby sme tam zostali... mali sme ale maďarské štátne občianstvo, preto sme museli odísť stadiál*¹⁰⁹“.

Na pustatiny prichádzali ďalší slovenskí osadníci: „*Po druhej svetovej vojne k nám (AA: do Šiatorskej Bukovinky) prakticky neprišli ľudia, len prišli na pozemky zvané Medveš ...tiež pochádzali z toho kraja, skade títo naši predošlí, čo to kúpili od toho prosté statkára, lebo zemepána... a oni už prišli na prídel. To boli pozemky po juhásoch... samozrejme maďarských... oni mali vrúbky... ako sa to potom ukázalo, oni veľmo nevyberali, či je to slovenský alebo maďarský človek, prosté mu ukradli, aj vraždili, aj zabíjali a tak... Takže im to potom skonfiškovali a prosté oni odišli do Maďarska... Tam prišlo tak snáď 4-5 rodín, ktorí boli tiež povedzme z tej Podpol'any*¹¹⁰“.

Nových usadlíkov volali prídelošmi: „*im pridelili tie pôdy, tak to boli všetci Kurtiniakovci, Šulekovci, Cerovskovci, Krpel'anovci, Kýpet'ovci, Plančíkovci na Mačkaluki. Potom už ked' tie banícke kolónie vyprázdrovali, tak títo usadlíci bývali tam. Ale nie na Mačkaluku dostali pôdy, ale na Medveši*¹¹¹“.

Začiatkom roka 1950 bývali na Mačkaluku „kolonisti“ už v šiestich bytových jednotkách¹¹². V tomto období vznikali v kolónii maďarsko-slovenské zmiešané manželstvá medzi potomkami kamenárskych rodín a príslušníkmi finančnej stráže, alebo aj „prídelošmi“. „*Financi boli pozhadzovaní azda z celej krajiny. Kto niečo na colnej správe vyviedol, doniesli ho do Mačkaluku, lebo to bolo v pohraničí a bolo to nebezpečné... Väčšinou prišli slobodní, alebo boli medzi nimi aj ženatí, bol aj taký, kto sa oženil tu z Mačkaluku. Aj moja sestra sa vydala za financa, bol zo Strázskeho. Moja sestra potom aj odišla tam do Strázskeho, tam bývala*¹¹³“.

Po roku 1950 sa produkty kameňolomu ďalej nevyvážali do Maďarska. Kameň sa na ďalšie spracovanie začal prevážať do Šiatoroša a aj

¹⁰⁸ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

¹⁰⁹ (Ž, 1923 Somoskő /MR/ - Somoskőújfalu /MR/, m)

¹¹⁰ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

¹¹¹ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

¹¹² Reg. OcÚ ŠB. Počet budov v Mačkaluku /podľa telefonickej zprávy p. riad. Novického zo dňa 9. I. 1950/.

¹¹³ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, m)

kamenári sa stáhovali do obce, ktorá sa v tom období odčlenila od Radzoviec. Osada sa tak koncom 50-tych rokov 20. storočia začala vyľudňovať. Prvý stupeň základnej školy – fungujúci v osade od roku 1900 – bol zatvorený v roku 1962. Do školy tam chodili aj deti z Obručnej. Neskôr v jej budove sídlila škola v prírode. Posledné rodiny opustili kolóniu v roku 1968 (Ivanics 1996: 84; Karancsi-Prakfalvi-Gaál 2010: 285). Kamenári pracujúci v Mačkaluku pre prevádzkareň v Radzovciach robili aj na výstavbe tunelov pri obciach Bretka a Jablonov nad Turňou¹¹⁴.

Na pustatinu Čente, ležiacu medzi Konrádovcami a Husinou „...prišli po vojne tito Slováci. Ale nerozumeli pôde, chodili pracovať sem do bane. Neboli roľníkmi... /AA: Konrádovčania mali s nimi konflikty/ ...Ked' bolo divadelné predstavenie, ak sa im páčilo, začali pískať. To sa tunajším nepáčilo, tak ich potom oslovoili. Pekne, nie škaredo. Že sem môžu chodiť na veselice, môžu sa v Konrádovciach zabávať, ale musia sa držať tunajších zvykov, tu nech nepískajú. Potom si na to zvykli“¹¹⁵.

Z Konrádoviec odišlo po druhej svetovej vojne do Čiech približne desať rodín do Sudet (napr. do obcí Jeseníky, Šumperk): „Tu boli aj Nemci, kamenári. Sudeti boli takisto Nemci a oni si ten majetok chceli, proste čo tam ostalo v Čechách, po rodinnej strane... že »nedáme štátu, pod', zober si to ty, ako Slovák«. Takže oni išli za majetkom čo tam nahali, oni nešli preto do bane... Viete ako je to, aby to nešlo nanivoč, tak domy tam nahali vybavené a pritom to boli boháči, ako čo prišli to boli takí žobráci oproti tím, tak môžem povedať. Oni išli za tým účelom, že ostanú tam robiť a budú mať aj domy. A tak aj bolo... oni to veľmi chválili, len potom aj tam prišlo to, že ich vyšmarili stade, museli sa vrátiť domov... Tam ľudia pochytili majetky rýchlo. To hovoril, že prišiel tam do domu, taký dom vybavený nábytkom, so všetkým – aj príbor, všetko tam bolo nahaté. Ako ich prekvapili. »Odchod!«. Nabalili ich a »Chod' do Nemecka«. A oni hned' prišli a celý dom mali“¹¹⁶. Medzi migrantmi boli aj takí, ktorí už ako deti boli za prácou so svojimi rodičmi a starými rodičmi v Čechách. Kým však v medzivojnovom období sa vybrali ešte pešo a na bicykli, po druhej svetovej vojne už cestovali vlakom: „Tu vlak, tam vlak. Človek uvidel jeden vlak, že sa chystá na odchod, tak sa spýtal brzdára: »Kde ide tento vlak, ktorým smerom ide tento vlak?«. Zašli sme povedzme k mestu Hradec Králové, ten vlak však už d'alej nepokračoval. Tak sme, pane, chodili zase medzi vlakmi... Išli sme hlavne nákladnými vlakmi, osobné vlaky ešte neboli veľmi... A ked' sme sa tam už dostali, tak nastal dobrý

¹¹⁴ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, m)

¹¹⁵ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

¹¹⁶ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

svet. Aj dovtedy sa dalo pekne zarobiť, ale potom...¹¹⁷“. Z Liberca zobraли konrádovského informátora – ktorý robil aj v obci Mimoň – aj na doplňovací odvod do Turnova, kde mal konflikt s vojenskými úradníkmi, ktorí mu nechceli uveriť, že je maďarskej národnosti. Manželku mal informátor z roľníckej rodiny z Blhoviec. Ked' sa zosobášili, tak ho dedinské ženy veľmi ohovárali ako *všivavého ricera a žobráka*. Po dvoch rokoch strávených v Čechách však doma začal s výstavbou rodinného domu a všetci ho začali veľmi chváliť, ako šikovného a usilovného. V Čechách sa stretol aj s *brutálnymi* resp. *barbarskými* robotníkmi, ktorých nazývali *barábermi* (ide o jeden z možných výkladov pojmu). Baráberov sa ostatní robotníci báli, ked' sa niekde objavili, napríklad na nejakom masovom podujatí (napr. pri kolotočoch), kamenári z daného miesta radšej odišli. Barábermi sa nazývali hlavne tunelári, ktorí opracovávali veľké kamene, kockári nie: „*Aj ja som vyšiel, pane, do Novej Paky pracovať k tunelu a do obce Ralsko pod Ještědem pri Liberci. Tam sa dvaja slovenskí bratia pobili, jeden druhého zabil karbidovým svetlom vo vnútri tunela, aj ho tam zamuroval... tak ho vypočúvali, že sa priznal, že »Ja som ho zabil za dedičstvo a zamuroval som ho«. Ešte aj to presne vedel, pane, že kde je. Rozobrali mür a bol tam*¹¹⁸“.

Po znárodnení súkromných lomov vznikli koncom roku 1950 tri dvojkrajové národné podniky slovenského kameňopriemyslu. Slovenské bazaltové kameňolomy (SBK) so sídlom v Lučenci združovali lomy z Banskobystrického a Žilinského kraja. Novohradské lomy produkujúce dlažobné kocky boli však v tomto čase už veľmi vyčerpané. V Mačkaluku sa z dôvodu zrušenia vývozu produktov do Maďarska a tăzkej prístupnosti zo slovenskej strany v týchto rokoch prestalo tăziť, čo vyvolalo medzi bývalými robotníkmi lomu zo širokého okolia ďalšie mohutné migračné vlny smerujúce do severnejších závodov novovytvoreného podniku. Prvá správa o novohradských kamenároch zo spomínaného prostredia pochádza z roku 1953: „*ako prvého uvádzame súdruha Vojtecha Benčíka, nar. v Rađovciach, bytom v Beline, pracuje ako kockár v lome Fitzberg, závod Krupina... Súdruh Benčík je členom pracovnej dvojky, ktorá predstavuje najlepších kockárov v celom lome. (Jeho spoločníkom je Štefan Vaš)*“ (K 1953/1 s. 3). Maďarské priezviská známe z prostredia novohradských kameňolomov (Csintalan, Koronci, Angyal, Bodnár, Futó, Gáspár, Deák) – písané často podľa slovenského pravopisu – sa objavujú aj v správach časopisu Kameň z lomov Bzenica, Horná Štubňa a Detva-Piešť (K 1954/12 s. 2, K 1954/19 s. 2, K 1955/20 s. 2). Novovzniknuté interetnické

¹¹⁷ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹¹⁸ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

kontakty medzi slovenskými a maďarskými kamenármami riešil časopis v prípade Detvy: „*Detva. Už keď človek počuje toto slovo predstavuje si hornatú krajinku, pekne urastených chlapov, roztrúsené domky po kopcoch... Pri tom keď myslíme na krásu, musí sa nám vynoriť aj človek, čiže pravý Detvan. Každý si myslí, že v krásnom kraji Detvy medzi vrškami sú ľudia všetci dobrí, ktorí sa navzájom majú radi, jeden druhému pomáhajú... Skutočnosť? Tá je trochu iná. Tam kde je väčšina dobrých ľudí, najdú sa i zlí a to aj medzi Detvanmi, ktorí pracujú v kameňolome. Niektorí sú celkom iní. Sú sobeckí a preto tiež nemajú radi druhých ľudí. Zoberieme si napr. niektorých kamenárov, ktorí bývajú v Detva-Piešti. Sú im úplne cudzími ľudmi obyvatelia Sliačskej Poľany, ktorá je od nich vzdialenosť asi 2 km. Sú to Slováci a tiež sa počítajú za Detvanov. Teraz si môžeme predstaviť keď k nim príde človek od Fiľakova z pohraničia, ktorý rozpráva viac po maďarsky, tak to je už pre nich úplne cudzím človekom. Takému treba ukázať, čo sme my Detvania kamenári, treba ho poplašiť a dať mu na vedomie, že si nám neprijemný. Asi dobré heslo by bolo pre takých jednotlivcov: »Poznám len sám seba«“ (K 1954/9 s. 4). O lome Zvolenská Slatina sa z podnikového časopisu dozvedáme, že „výrobňa patrila v r. 1954 medzi najmladšie v rámci podniku. S výrobou sme započali len v októbri m. r. Bolo len 6 pracovníkov, s holými rukami, s lopatou a čakanom... V roku 1954 najlepšími boli s. Š. György, normu plnil na 200%, s. A. Kuňa, na 190%, s. A. Čintalan na 180%. Z vozičkárov boli najlepší s. Martin Kukučka na 170% a s. A. Čipčala, cigánskeho pôvodu na 165%. V našom kolektíve zpolovice Slováci a zpolovice Maďari: spolu dobre nažívajú a v práci si pomáhajú ako jedna rodina! ... Ďakujeme podnikovému riaditeľstvu a závodu v Tuhári za dodanie dreveného baráku. Máme v ňom kanceláriu, ubikácie, záv. kuchyňu a jedáleň a príručné skladište. V krátkom čase jednu miestnosť zariadime pre spoločné schôdzky a čitáreň, kde sa po práci chceme vzdelávať“ (K 1955/3 s. 1). Vo Zvolenskej Slatine sa pripravovali na prijatie väčšieho množstva pendujúcich robotníkov, ktorí chodili na týždňovky alebo na dvojtýždňovky. Robotníci závodu Šiatoroš neboli spokojní so svojou časovou mzdou, preto v roku 1955 odišli jedenásti na brigády (K 1955/16 s. 3). Migrujúci novohradskí kamenári sa zapájali aj do socialistického súťaženia, v rámci ktorého vyzývali na súťaž aj vlastných krajanov. Štefan György pracujúci vo Zvolenskej Slatine vyzval „všetkých kamenárov z lomov Šiatoroš a Krupina, ktorí boli v minulom roku odmenení Kčs 1000,- na vyrobenie čo najväčšieho množstva kociek tohto sortimentu a Alexander Fajd vyzýva Jozefa Fajda zo závodu Šiatoroš“ (K 1956/2 s. 1). SBK hľadalo možnosti otvorenia nového lomu pre kockárov. Zamestnanci z bane Detva-Piešť odporučili vedeniu podniku Budinské lazy. Odborné posudky boli pripraviť zamestnanci z Konrádoviec a onedlho*

postavili pre pendujúcich robotníkov aj prvé baraky (K 1955/18 s. 4, m). Medzi robotníkmi lomu v Budinej nájdeme v roku 1955 už aj nositeľa typického priezviska novohradských lomov, Čintalana (K 1955/20 s. 2). Na základe dlhotrvajúcej nedostatočnej prístavby železničných vagónov pre lom Šiatoroš bola v roku 1957 vypracovaná zmluva o výpomoci medzi závodom Šiatoroš a závodom Tuhár. Na jej základe chodilo 8 až 12 šiatorošských robotníkov pomáhať do lomu Tisovec-Dielik formou týždňoviek. Závod Tuhár im zabezpečil stravu, ubytovanie i odvoz a dovoz autobusom. Robotníci sa však do dohodnutej formy brigády nechceli zapojiť: „*Konečne sa prihlásilo 7 lamačov, ktorí po určitých trampotách boli prevezení na Dielik... Prišla sobota. Súdruhovia zo Šiatoroša sa vrátili domov, kde ich čakalo nemilé prekvapenie. Po Šiatoroši bolo rozšírené, že s. Trelák, majster mieni obsadiť pracoviská pre miestnych lamačov inými ľuďmi. Táto zpráva nahnala lamačom strach a 14. októbra už nenastúpili do práce na Dieliku, ale opäť v Šiatoroši*“ (K 1957/12 s. 2). Konrádovskí kamenári chodili robiť do lomov Detva-Piešť a Tlstý javor (pri Lome nad Rimavicou) aj v nasledujúcich desaťročiach¹¹⁹. V roku 1982 pracovalo v konrádovských lomoch už iba „*46 pracovníkov a vyrábajú sa tu štrky, drte granulované a kameň na tavenie. Výroba kociek a cestných obrubníkov už viac rokov sa nevyrába pre nedostatok a pre nevhodný kameň. Kockári sú premiestnení do výrobní Šiatoroš a Detva Piešť, kde denne dochádzajú závodným autobusom*¹²⁰“. Medzi držiteľmi rôznych socialistických vyznamenaní uvádzajú obecná kronika ešte aj v roku 1988 troch, ktorí v danom čase robili v lome Detva-Piešť (K. Čapucha, J. Kalina, A. Papp)¹²¹.

Začiatkom 50-tych rokov 20. storočia odišlo z Konrádoviec (i z Fiľakovských Biskupíc) niekoľko kamenárov pracovať aj do Medzibodrožia, do obce Svätuše: „*Informátor István Szakó sa narodil v Konrádovciach v r. 1926, aj jeho otec bol riccerom. V konrádovskej bani sa naučil remeslo od Poliaka nazývaného Dorinekom, ale mal aj talianskych majstrov s menami Zserinó, Szerenyáni, Peretika. Po vojne kresal kameň hlavne pri výstavbe tunelov. Poznal techniku dolovania tufu (šrámoláš) a aj riccerovanie a koncom 40-tych rokov 20. storočia zarábal 2000-2200 korún. Do Svätuše sa dostal v r. 1951, kde – jednak kvôli ľahším možnostiam dolovania, a čiastočne aj kvôli svojmu vynikajúcemu výkonu – sa dostal k nadpriemernému zárobku, čo ho nakoniec presvedčilo, že sa oplatí usadiť sa...*¹²²“. V nasledujúcim desaťročí chodilo niekoľko konrádovských rodín pracovať aj do ďalších kameňolomov východného Slovenska: „*Zobrali ma do*

¹¹⁹ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

¹²⁰ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 98.

¹²¹ Reg. OcÚ K. Pokračovanie kroniky obce Konrádovce, str. 211 a 230.

¹²² Fügedi-Viga 1994: 135.

Ruskova pri Košiciach za štrajkokaza, ja som si to ale všimol, ináč by ma aj boli zabili tí východniari. Lebo boli raz tu... že ako sa robí mozaika. Aj som tam išiel, a začal som robit tak, ako tu: d'u, d'u, d'u, čím viacej. Spravil som si hal pang... z kasne huntu, alebo z pneumatiky tatrovky... nahádzal som do toho kameň a zeminu, a na tom som pracoval. Pravdaže som potreboval peniaze. Ja som nevedel o čom špekuluju. Aj strojom robili len hovno... Dokončil som jeden kubík a prestal som robit'. Hovorí: »Ako sa dari?«. »Mne to stačí.«. »Ale ešte nie je fajrонт.«¹²³. Ak by bol pokračoval vo svojom zvyčajnom domácom tempe, mohol spraviť za deň aj dva-tri kubíky, nechcel však novým kolegom pokazit' normy. Na východné Slovensko chodili pracovať napríklad z rodín Berze, Tankina a Fábián na dvojtýždňovky. Niektorí chodili len dva-tri roky, boli však aj takí, ktorí tam pendľovali desať rokov. Veľmi dobre tam zarábali. Pracovali v baniach na okolí Prešova: Maglovec, Fintice a Záhradné, ale aj v Bardejove¹²³. Konrádovčania robili aj čadičové obklady v Tatrách. Pracovali napríklad na rozširovaní zastávky lanovej dráhy na Lomnickom štítu a pri výstavbe Hotela Pátria na Štrbskom plese.

Od polovice 50-tych rokov 20. storočia nastala masívna agitácia robotníkov do uhoľných baní. Agitačné články uverejňované aj v podnikovom časopise Kameň povzbudzovali novohradských kamenárov, aby pomohli uhoľným baniam formou *plnenia vlasteneckej úlohy*. Na výzvu Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska reagovali šiatorošskí kamenári v roku 1955 pozitívne: „*Ani by ste neverili tomu, že bez väčšej presviedčacej práce naši súdruhovia – kamenári si povedali: »Áno, s radostou pojdem pomôcť vyťažiť čo najviac uhlia, ved' je to naša krv bez ktorej by naše hospodárstvo ochrnulo«. Prvý, ktorý sa hlásil bol s. Gašpár František, miner. Predtým pracoval už v baniach. K nemu sa pridal s. Kováč František, strojník, 35 ročný, potom Čík Jónáš, kockár 20 ročný. Hned' na druhý deň sa hlásili ďalší súdruhovia, takže dohromady odišlo 13 súdruhov a to 9 do Modrokamenských baní, 3 do Ostravy a 1 do Jáchymova... pre tento závod okres plánoval 3 súdruhov a podnikové riaditeľstvo 7, no odišli trinásti“* (K 1955/19 s. 1). *Na volanie bani sa vybrali pracovať do uhoľných baní v roku 1957 dvaja z Radzoviec a po jednom robotníkovi z obcí Tachty, Čakanovce, Holiša, Bukovinka a Fiľakovo: „ďalší občania nášho okresu sú už dávnejšie v baniach... Šli do bani na trojročnú a dvojročnú brigádu. Práca v uhoľných baniach je výhodne odmeňovaná“* (K 1957/8 s. 1).

---

¹²³ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

V kameňolome Šiatoroš „*dost' veľa Cigánov robilo z Čakanoviec, aj z Radzoviec*“ v 50-tych a 60-tych rokoch. Z článkov Časopisu Kameň sa dozvedáme, že rómski kamenári robili v šiatorošskom lome už aj v medzivojnovom období a v päťdesiatych rokoch patrili niektorí aj medzi úderníkov. V príspevku bola uplatnená vykorisťovateľská rétorika v tomto prípade prepojená aj s internacionalistickou ideológiou: „*Nechýbal pri odmeňovaní cigánsky občan Olah Ján, kockár, ktorý je veľmi dobrý pracovník. Kým za kapitalizmu plno prenasledovania a poníženia cigánskych občanov, socializmus ich postavil na tú samú úroveň, ako všetkých ostatných občanov*“ (K 1954/3 s. 1). Oláh mal v roku 1957 troch synov – mali v tom čase 13, 15 a 24 rokov. Pätnásťročný sa chystal o dva mesiace „*samostatne pracovať ako kockár*“. Otec sa vzorne zapájal aj do socialistického súťaženia: „*medzi najlepších a najvzornejších kamenárov patrí Ján Oláh, 48 ročný. Súdruh Oláh pracuje vo svojom odbore už 34 r. Už niekoľko rokov za sebou bol vyhodnotený ako najlepší pracovník. Plán plní sústavne nad 200%. Za svoju usilovnosť bol odmenený hodnotnými vecnými cenami (ako napr. rádiom, bicyklom, červenou zástavou, kamenárskymi výrobkami a knihami).* Súdruh Oláh svoje pracovné skúsenosti odovzdáva aj svojim trom synom... V budúcnosti mieni s. Oláh vytvoriť na pracovisku partiu so svojimi synmi“ (K 1957/5 s. 2). Do kamenárskej kolónie Šiatoroš sa prvá rómska rodina nastúhovala v roku 1965: „*no, ale dole klobúk pred nimi. Moja mama jej deti naučila kúpat*¹²⁴“. V Konrádovciach ako pendlujúci robotníci pracovali v 60-tych rokoch aj niekoľkí Rómovia z Blhoviec, Hodejova, Husinej a Šídu. Ak sa vedeli naučiť, mohli robiť aj odbornú kockársku robotu¹²⁵, ale väčšinou robili len pomocné práce: „*Cigáni, oni tu pracovali od prvej minúty. Nebola výnimka. Jedného môj brat aj vyfackal... nevedel kresať, alebo ho nemohol poveriť, aby počítal figury, tak mu dali takú ľahšiu robotu. Nosili vodu na somári. Bol taký sud, visel mu na oboch stranách. A nosili aj štavicu*¹²⁶, a náradie. Nebola vtedy v každej bani dielňa, ako už teraz v tomto režime po vojne, iba v jednej bani v štvorke... A Cigán to nosil na chrbte do najväčšej vzdialenosťi – do deviatky a dvanásťky – na chrbte v akejsi putni. A on dal niekomu náradie môjho brata, jeho mačľu s ktorou kresal¹²⁷“. Po prevedení mechanizácie lomov Rómov zamestnávali „*na najhorších prácach a to bolo na drviči, kde sa prášilo – silikóza plúc a tak ďalej. Tam chodili títo Hodejovčania akože šprtiať ten kameň do toho drviča aby padalo, aby nezasekávalo sa. Alebo na triedení toho kameňa po tých sitách... Tam využívali týchto, ale na špeciálnu*

¹²⁴ (Ž, 1947 Šiatoroš – Šiatorská Bukovinka, s)

¹²⁵ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹²⁶ Štavica = miestna minerálna voda, maď. csevice.

¹²⁷ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

robotu tam Cigán neboli¹²⁸“. Ked’ lom v Hodejove viedol po vojne streľmajster talianskeho pôvodu z Konrádoviec, aj tam pracovali Rómovia: „Mali ruku vždy takto od práce, ako krtkova noha... Ale počkajte, oni nerobili odbornú prácu, neboli ricermi. Robili iba také práce, že bolo treba to odniesť, alebo to... Iba ako pomocní robotníci. Nerobili odbornú prácu ako boli aj tí streľmajstri, ktorí odstrelovali skaly. Toto oni nerobili. Im by takéto nezverili¹²⁹“.

V druhej polovici 20. storočia nastal masový odlev obyvateľstva z Konrádoviec. V lomoch ubúdal kvalitný čadič a tŕažba kameňa si vyžadovala stále väčšie náklady, „lebo ložiská kameňa a jeho uloženie smeruje do hĺbky a tým sa zväčšuje vrstva zeminy nad ložiskami kameňa a miestami dosahuje hĺbku 20-30 m. Skrývka je teda veľká a náklady na tŕažbu vysoké¹³⁰“. Zo šesťdesiatich absolventov Závodnej učňovskej školy „možno päť skončilo v bani, lebo vedeli, že to je drina¹³¹“. Lomy, v ktorých sa v dôsledku vyše šesťdesiatročnej tŕažby začali tvoriť previsy, sa stávali nebezpečným pracoviskom. Banský ústav preto v niektorých lomoch nariadil zastavenie tŕažby¹³². Mladé rodiny odchádzali za prácou do okolitých miest, predovšetkým do Rimavskej Soboty, Fiľakova, Lučenca, ale aj do Zvolena. Išli pracovať hlavne do tovární iných odvetví priemyslu, ale aj do úradníckych a iných pracovných pozícií. „Starí začali vymierat... a mládež sa takto roztratila¹³³“. „Bola to jednak tŕažká práca, to treba povedať, tvrdá, tŕažká práca. A na strane druhej bola situácia taká, že cesty sa už začali betónovať, už sa malé dlažobné kocky nepoužívali, znížil sa dopyt po kameni. Deti, ktoré už chodili do školy, už nešli do bane, ale sa učili remeslo a išli robiť tam¹³⁴“. Stretávame sa tu so špecifickou formou intergeneračnej sociálnej mobility robotníkov spojenej s migráciou z vidieckeho industriálneho prostredia do malomestského prostredia, pričom základným znakom ich vzostupnej mobility bolo zlepšenie pracovných podmienok, z exteriérových pracovísk išli pracovať do výrobných hál tovární: „mladého dorastu na kockárstvo vôbec nemáme, ktorý by nahradzoval odchádzajúcich starcov... čo je príčinou toho, že mladí ľudia vôbec (až na malé výnimky) nejdú sa učiť robiť kocky?... Je to práca tŕažká, tvrdá, ktorá dodnes je vykonávaná zväčša ručne a to za každých poveternostných podmienok pod holým nebom, či už v úpale slnka v auguste, alebo pri 20-30° mraze v januári. K tomu musíme pripomenúť aj to, že kameň

¹²⁸ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

¹²⁹ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

¹³⁰ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 62-63.

¹³¹ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

¹³² Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 64.

¹³³ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

¹³⁴ (M, 1946 Konrádovce – Fiľakovo, m)

v lete slnko rozpáli a jeho lomová vlaha z neho vysychá a v zime zase lomová vlaha zamíza a že týmto obojím sa kameň len tažšie štiepa, prídeme na to, že ak horúčavou a zimou trpi kameň, trpi dojnásobne aj kockár... Teraz na druhej strane pozrime na robotníka z továrne, či už v kovopriemysle, textilke, papierni, alebo v potravinárskom sektore. Pozrime sa na ich prácu a na ich pekné, veľké v lete vzdušné v zime vykúrené a večer osvetlené továrne a prirovnajme to obyčajnému lomu a pracovištu pod holým nebom a hned' pochopíme jednu z najväčších príčin, prečo mladí ľudia nejdu sa učiť aj kocky robit“ (K 1950/2 s. 6).

Vývoj obyvateľstva Konrádoviec bol v rokoch 1890 až 1941 veľmi signifikantný. V obci žilo v roku 1890 len 170 ľudí a v roku 1900 už viac než dvakrát toľko, 358. Po mohutných imigračných vlnách prvého desaťročia 20. storočia žilo v dedine a vo vybudovaných robotníckych kolóniach v roku 1910 už 1145 obyvateľov. V nasledujúcich desaťročiach však už nastal pokles a v roku 1941 mali Konrádovce už len 911 občanov. Kým v roku 1980 bývalo v obci ešte 620 obyvateľov, v roku 1991 už iba 433. Nastalo teda ďalšie vyše 30%-né zníženie počtu obyvateľstva, čo jednoznačne súviselo aj s postupne sa zhoršujúcimi výkonmi miestnych lomov (Jekelfalussy 1892: 360, A magyar korona... 1902: 28, A Magyar Szent Korona... 1912: 122, 1941. évi... 1990: 264, Gyurgyík 1994: 159).

II. KOLEKTÍVNE IDENTITY ROBOTNÍKOV NOVOHRADSKÉHO KAMEŇOPRIEMYSLU

II.1. Fragmenty etnickej identifikácie migrantov a etnotransformačné procesy

II.1.1. Multietnický priestor kamenárskych robotníckych kolónií – fragmenty etnickej identifikácie prvých generácií migrantov

Dobré zárobkové možnosti postupne prilákali do Konrádoviec okrem Maďarov a Slovákov zo širšieho regiónu aj prisťahovalcov zo vzdialenejších častí Rakúsko-uhorskej monarchie, dokonca aj z Talianska. Robotnícke kolónie vytvorili už v prvých rokoch 20. storočia multietnický priestor, v ktorom sa rozvíjal čulý spoločenský život. Fázu zočiatočného kontaktu prežila veľká časť migrantov v okolitých menších lomoch Novohradu a Gemera. Pre nich bolo vybudovanie troch robotníckych kamenárskych kolónií Novohradu možnosťou na únik z vandrovného života. Keďže migračné toky vandrujúcich robotníkov kameňopriemyslu boli ekologicky podmienené, akomodácia

migrujúcich más tu nepripadala do úvahy, veď kameňolomy sa otvárali vždy v hornatých oblastiach, kde bola neúrodná pôda.

Otázky etnicity resp. multietnicity boli pre autorov miestnych kroník robotníckych kolónií kameňopriemyslu, článkov podnikového časopisu a dejín robotníckeho hnutia okresu len málo zaujímavé. Kronikári sa venovali cudzím etnickým prvkom iba v úvodných popisných statiach ako exotickej zaujímavosti. Z prvých strán Kroniky obce Konrádovce sa dozvedáme, že „*Domáce obyvateľstvo nejavilo veľký záujem o prácu v kameňolome a preto spoločnosť zamestnávala robotníkov, ktorí prichádzali od Detvy a Horehronia, čím počet obyvateľstva značne vzrástol. Firma Reimiss-Braun dovezli kamenárov Talianov a Slovákov z okolia Šalgotarianu a Mária Nostri z Maďarska, ktorí sa tu trvalo usadili a Taliani si zachovali svoje pôvodné mená: Cosentíno, Martinelli, Ninc, Qeríno, Pertika... Vzrastá počet pristáhovalcov i cudzincov (Poliaci, Nemci, Chorváti, Rumuni a Taliani)*¹³⁵“. Odvolávka na pristáhovalcov z okolia Detvy a Horehronia však nie je v súlade s informáciami získanými zo sčítacích hárkov sčítania ľudu v roku 1930. Ide tu skôr o legitimačnú snahu narátora, ktorý chcel takouto formou prepojiť robotnícku kolonizáciu Konrádoviec a etnickú (slovenskú) kolonizáciu okolitých pustatín.

Autor dejín robotníckeho hnutia okresu Fiľakovo vníma inoetnických robotníkov z južných oblastí Európy predovšetkým ako nositeľov pokrokových politických názorov. Bezzemkovia a domkári z Belinej pracovali na prelome 19. a 20. storočia v kameňolome Čamovce: „*Tu stretávajú sa s Talianmi a Horvátm, od ktorých popri skúsenostiah preberajú aj nové názory na život, na spoločenské zriadenie*“, podobne aj členovia chudobných rodín z nedalekého Gemerského Jablonca, pracujúci v miestnom lome: „*Kladom je, že miestne obyvateľstvo sa tu stretáva s Talianmi a Poliakmi, zásluhou ktorých dostávajú sa k novým poznatkom a k novému svetovému názoru*“ (Eliáš 1957: 54, 63). Multietnický priestor je v textoch prezentovaný ako vhodné pozadie k vzniku proletárskeho internacionalizmu: „*K ďalšiemu stmeleniu robotníctva prispieva Pražská konferencia, na ktorej odzneli pre robotnícke hnutie tak významné slová s. V. I. Lenina: »Proletári sveta, spojte sa!« Tieto slová boli zvlášť významné pre naše pomery, kde na jednom pracovisku pracovali spolu Slováci a Maďari /Fiľakovo/, ba často Slováci, Maďari, Poliaci, Italovia a pod. /Konrádovce, Šiatoroš/*“ (Eliáš 1957: 9-10).

Príslušníci jednotlivých národov a národností sa dali najjednoduchšie identifikovať podľa priezviska – čudného mena, ktoré bolo preto dôležitým etnoidentifikačným faktorom

---

¹³⁵ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 3 a 14.

hlavne v prvej generácii migrantov. Potomkovia talianskych majstrov sú dodnes veľmi hrdí na svoje talianske priezviská a ku svojim – v danom geografickom prostredí – „exotickým“ koreňom sa hlásia aj tí vnuci a pravnuci, v prípade ktorých bol Talianom iba jeden zo starých rodičov¹³⁶: „*My sme boli štyri dievky súrodenci. Priezvisko nášho otecka, Dellamária, to je typické talianske meno, ale s ním by to už bolo vymrelo. A on stále spomínal, že by bol rád, keby to priezvisko išlo ďalej. Aj jedna sestra slúbila, že ked' sa vydá a bude mať syna, že si to zoberie, aj druhá. Ale viete ako to je, ked' už mali chlapčeka, ani jeden z mužov nenechal svoje priezvisko. Ked' som prišla na rad ja, že sa už vydám, tak som povedala manželovi, ktorý mal typické maďarské priezvisko Molnár, že sa za neho vydám, ale len s tou podmienkou, že budeme používať moje priezvisko... Takto sa zachovalo priezvisko Dellamária¹³⁷.“ Jeden z informátorov načrtol multietnickosť konrádovskej kolónie priradením priezvísok k etnikám nasledovne: talianskymi rodinami boli v Konrádovciach (a okolí) rodiny: *Bizetta, Bruno, Karotta, Pertika, Zsanelli, Repatti, Bonnómi, Fiabáni, Cosentino, Gverino, Kassagranda, Dalzsuffo, Martinelli, Dellamária, Mizzutti, Ninc*; nemeckými rodinami: *Smid, Supaver, Zimann, Hummer, Summer, Herr, Stangel, Schneider, Hell, Lichner, Pohiba, Frölich, Kondra*; poľskými rodinami: *Katažinski, Godin, Kubinec, Dorinek*; Slovincom kamenár *Klement¹³⁸*. Najviac robotníkov bolo maďarskej národnosti, potom slovenskej, talianskej a nemeckej. Okrem nich žili v kolónii aj Chorváti, Srbi, Bosniaci, Rumuni, Francúzi a Česi¹³⁹. Z hľadiska početnosti jednotlivých minoritných skupín je pre náš výskum zvlášť zaujímavý vznik talianskej, nemeckej a poľskej diaspory v blízkosti maďarsko-slovenskej kontaktovej zóny na juhu Československa. Spolunažívanie národností v kolóniach prebiehalo podľa názorov informátorov bez väčších konfliktov. V robotníckych domoch používali spoločnú kuchyňu často rodiny, príslušníci ktorých v začiatkoch ani komunikovať nevedeli kvôli jazykovým bariéram. Napriek tomu však žili vedľa seba veľmi harmonicky¹⁴⁰. Vznikali aj zmiešané manželstvá. Podobné etnické zloženie bolo aj v ďalších dvoch kamenárskych kolóniach skúmaného územia, v Šiatoroši a Mačkaluku: „*oni mali akoby spoločnú krv¹⁴¹*.“*

V jednotlivých rodinách sa ústnou tradíciou odovzdávali príbehy o domovských regiónoch jednotlivých vetiev rodín, naratívy o vandrovaní a o príchode do kolónie, v ktorej sa dlhodobo usadili. Ostatné prvky etnickej identifikácie však neboli v danom

¹³⁶ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹³⁷ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

¹³⁸ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m) – prepis jeho súpisu mien imigrantov.

¹³⁹ (M, 1931 Konrádovce - Konrádovce, m; M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁴⁰ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁴¹ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

kontexte zvlášť relevantné. Všetci bývali v skoro rovnakých robotníckych bytoch a z prvkov tradičnej materiálnej kultúry si migranti doniesli do Novohradu so sebou niečo len vo výnimočných prípadoch. Na dovoz prvkov duchovnej kultúry si kolektívna pamäť miestnych komunít uchovala tiež len veľmi zlomkovité spomienky. Rozdiely medzi príslušníkmi jednotlivých národností neboli v kolóniach príznačné. Ich identitou ohraničený kultúrny materiál sa teda v prípade jednotlivých diaspor v rámci kolónií prekrýval: „*To sa ani nedalo zbadať. Ja som bol ešte dieťa, ale ako keby ani nebol rozdiel. Vtedy bol iný život, jeden druhému pomáhal... zišli sme sa, deti chodili spolu do školy*¹⁴²“. Napriek tomu sa však hranice medzi jednotlivými etnickými skupinami vyznačovali konkrétnymi kultúrnymi javmi. Slováci pracujúci v Šiatoroši robili v lome ešte aj v medzivojnovom období v pracovnom ľudovom odevе: „*Dokonca sem chodili aj z Liptova robiť. Tu robilo 250 ľudí... To bolo po prvej svetovej vojne, medzi týma dvoma vojnami. Tu robili riadne v tých širokých gátoch*¹⁴³“.

Taliani mali veľmi radi fašiangy. „*Tak ako v Taliansku na fašiangových zábavách, oni strašne rozumeli tým maskám. Boli tam aj také veľkolepé veci. Jeden z nich – nejaký Mihály Bruno – sa obliekol ako stôl a jeho deti išli pri ňom, aby ho náhodou niekto nedrgol*“. Spievali viachlasne: „*Ked' sa stretli traja-štyria Taliani, hovorí, tak okamžite, kol'ko ich bolo, v toľkých hlasoch začali spievať*¹⁴⁴“. „*Spievali terc. Vedeli veľmi pekne spievať... dvojhlasne, spieval jeden druhému terc*¹⁴⁵“. K sviatočnému oblečeniu nosili muži – napríklad Talian s priezviskom Zsanelli – široké červené opasky (podľa ďalšieho informátora si však červené šatky uväzovali namiesto opaskov Bosniaci¹⁴⁶). Mali aj vlastnú krčmu v kolónii. Tí, ktorí pracovali vo vyšších pozíciách si mohli dovoliť, aby si aj vo vyše 1000 kilometrovej vzdialnosti od svojho rodiska uchovávali časť kulinárskych tradícií svojich predkov. Rodina hlavného banského inšpektora Martinelliho si napríklad mohla dovoliť, aby si v období Rakúsko-Uhorska objednávala z Rijeky (mad'. a tal. *Fiume* – najväčší morský prístav bývalého Uhorska) potraviny k talianskym špecialitám: „*Začínajúc syrom, oni jedli strašne veľa rýb – sardelové očká, údené ryby, sardinky. Bolo to pre nich každodenné, mali to veľmi radi. Mali radi makaróny, kávu, tak som počul od svojho otca. Hovoril, že si objednávali kávu v päťkilovom balení... obchodník do grátsisu*

¹⁴² (M, 1921 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁴³ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

¹⁴⁴ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁴⁵ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

¹⁴⁶ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

pribalačoval vanilkové struky¹⁴⁷“. Objednávali si aj dalmatínske vína, olivový olej a na cestoviny pripravovali paradajkové omáčky: „*Moja stará mama dávala na všetko paradajky. Ja som to nevedel zjest’, vždy som si tým pokazil žalúdok¹⁴⁸“.*

V prostredí robotníckych kolónií, kde žili podľa spomienok všetci ako jedna veľká rodina, boli Nemci stereotypne považovaní za uzavorennejších: „*V takejto malej dedine musel sa otvoriť každý, lebo každý jeden druhého potreboval a boli susedia. Ale oni mali svoje zvyky. Tí Nemci boli takí, na Vianoce ináč oslavovali. Oni sa cez vianočné sviatky navštěvovali, spolu chodili do kostola a to Maďari veľmi ni zas. Oni si doma uvarili tú kapustu, najedli sa a doma. Ked’ dali tri čačiny na vchod domu, už to vedeli, že tam Nemec býva v Konrádovciach¹⁴⁹“.* O Talianoch sa typizovane hovorilo ako o nízkych a počerných ľuďoch, ostatní obyvatelia kolónií, ale aj pendlujúci maďarskí a slovenskí robotníci z okolia im generalizovane pripisovali jednotné fyzické vlastnosti: „*Oni to boli kolonisti a oni vedeli veľmo dobre robit’ s kameňom. Ale akého pôvodu boli... tŕažko, lebo tá monarchia mala strašne veľkú rozlohu, tam žilo strašne veľa národností. Oni mohli aj z Talianska pochodiť, ale možno že už aj v Chorvátsku, lebo čo ja viem v Srbsku už dade boli. Už len ich deti prišli sem, už potomkovia... No, tu už čo boli v kolónii, tak tú jednu rodinu čo poznám, ešte aj funguje, to bol Titoň. Oni boli stopercentne Taliani. Proste tou postavou, všeckou, to oni boli Taliani... malí, nízki... Ale v Konrádovciach čo je talianska rodina, aj poznal som ich, tak to boli Bogdányiovci, sto percentne sú Taliani. Coseti, no to už nik nepopre. Ale proste nízki, počerní ľudia... (AA: o žene, ktorá pochádzala z rodiny Bogdányi) Proste Talianka, nízka, čierna ako uhol¹⁵⁰“.*

Informátori často používali pri zdôrazňovaní viacnárodnosti a viacjazyčnosti lokálneho spoločenstva číslicu sedem – kolónia pozostávala zo siedmych národností a predkovia informátorov hovorili siedmimi jazykmi. Zdanlivo teda boli obyvatelia kolónií multilingválni, v ďalšej časti práce však budeme vidieť, že v prípade zdôrazňovania viacjazyčnosti ide hlavne o prvok identifikácie vandrovných robotníkov tzv. *baráberov*. V realite však vedeli najčastejšie rozprávať „iba“ dvoma-troma jazykmi v závislosti od etnickej príslušnosti členov jednotlivých rodín a od ich migračných trás. Práve jazykové odlišnosti boli medzi robotníkmi kameňolomov najsignifikantnejšie, ktoré sa v prvej fáze jazykových konvergenčných procesov prejavovali používaním

¹⁴⁷ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁴⁸ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

¹⁴⁹ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

¹⁵⁰ (M, 1937 Bukovinka – Štiatorská Bukovinka, m). Jeden z Bogdányiovcov si zobrajal za manželku ženu pochádzajúcu z talianskej rodiny Guerino. „Coseti“ – je skomolená forma priezviska Cosentino.

makarónskeho jazyka a neskôr – v druhej a tretej generácii obyvateľov kolónií – viedli k používaniu spoločných sprostredkovacích jazykov: primárne maďarčiny a sekundárne slovenčiny. V rámci exogénnych zmien etnickej identity migrantov smeroval ich vývoj v sledovanom období (približne v rokoch 1860-1960) od bilingvizmu prípadne trilingvizmu domovskej krajiny (napr. v kombináciách taliančina-nemčina, taliančina-nemčina-slovinčina, nemčina-slovenčina-maďarčina, nemčina-slovenčina, slovenčina-maďarčina, maďarčina-slovenčina-rumunčina), cez multilingvismus novovzniknutých kamenárskych kolónií (maďarčina-slovenčina-nemčina-taliančina-polština-čeština-chorvátčina) k bilingvizmu menšinového maďarského prostredia v pomeroch Československa (maďarčina-slovenčina).

Starí Taliani hovorili tunajšími jazykmi veľmi slabo ešte aj počas *prvej republiky*: „*Naučili sa aj po maďarsky a potom po maďarsky sa už so všetkými dohovorili aj Taliani. Aj môj otec hovoril takým zlým jazykom, ale vždy-vždy hovoril... vedel aj po nemecky a potom sa naučil aj po maďarsky*¹⁵¹“. Pôvodní migranti sa snažili naučiť svoje deti a vnúčatá po taliansky. Tretia generácia sa však naučila už iba pár talianskych slov, hlavne nadávok: „*Aj ku mne sa prihovárali taliansky, ale údajne sa mi to protivilo. My ľutujeme, že sa tomu nevenovali*¹⁵²“. „*Oni (AA: talianski starí rodičia) doma rozprávali len po taliansky, takže som veľa rozumel, ale ja som sa medzi deťmi už len po maďarsky rozprával... oni ku mne po taliansky a ja som odpovedal po maďarsky. So starým otcom som hovoril po maďarsky, lebo vravím, on hovoril viacerými jazykmi, rýchlo sa naučil... Bolo veľa takých, čo vedeli len veľmi zle hovoriť. Ešte hádam môj starý otec vedel z nich najlepšie. Bol taký veľmi chápavý na jazyky. Stará mama vedela len veľmi málo*¹⁵³“. Majstri (a ich rodinní príslušníci) sa po taliansky dohovorili na jednotlivých zastávkach vandrovania za prácou aj s niektorými šľachticmi. Starý otec Martinelliovcov pochádzajúci z územia dnešného Slovinska sa v Krásnohorskom Podhradí po taliansky zhováral s grófom Andrássym¹⁵⁴. Svoj materinský jazyk však vedeli použiť aj pri komunikácii s tunajšími farármi: „*Stará mama Cosentinová sa veľmi hnevala na farárov. Hovorila, že v Taliansku, v regióne odkial pochádzala, bolo toľko farárov, že ked' chcela hodit' psa, trafila farára. Hovorila, že všetci boli darmožrácimi, neboli všetci zamestnaní a chodili pýtať almužnu. Nechceli pracovať... (AA: v rokoch druhej svetovej vojny zašla k mestnému farárovi, lebo si ju zavolal) ...rozprávali sa po taliansky. Hovorí mu po taliansky: »Čo*

¹⁵¹ (M, 1921 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁵² (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁵³ (M, 1931, Konrádovce – Konrádovce, m)

¹⁵⁴ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

chceš, ty lotor?«. On nato: »Pod' sa vyspovedať.«. »Ja a vyspovedať sa? Ty si väčší hriešnik ako ja. Mňa už viackrát neoklamete. Ak si ty prešiel kus sveta, aj ja som prešla kus sveta«¹⁵⁵«.

Nemecké (a podľa niektorých informátorov aj talianske) bolo aj názvoslovie kamenárskych nástrojov (*štangli, macli, štokhamer, flašencúg, halpan*), terminológia súvisiaca priamo s opracovaním kameňa (*lúger, grif, kalpicni*), pomenovania jednotlivých špecialistov v lome (*ricer, fajerman, minér*) i výstražné povely v lomoch (*fajér, brendžo*): „*Zachovalo sa to stále v bani, lebo viacerí z nich boli streľmajstrami. Nezakričali že »Pozor!« alebo »Strieľa sa!« /AA: po maďarsky/, ale »Fajér« - však po taliansky. Ked zapálili tú zápalnú šnúru, tak hovorili, že »Brendžo!«... Banský kapitán to povolil, lebo to už tunajší ľud poznal a vedel čo to znamená – potom už bolo treba húkať sirénou*¹⁵⁶“. Okrem odbornej (internacionálnej) terminológie si informátori pamätali len pári slov a pári talianskych nadávok: „*Aj ja som vedel na takých dobrých 10-15-20 percent po taliansky. Pamätam si ešte to, že ked' som mal ísť večer starej mame pre vodu – lebo mne rodičia zomreli – vždy hovorila, že »Michéle, porta akva!« - aby som doniesol vodu. Alebo ked' bolo treba doniesť krumple – volali to patáté. A ked' sa môj starý otec nahneval, hovoril, že »Porko dio do Madonna«. To bola nadávka*¹⁵⁷“. V zábavách sa spievalo tak po taliansky, ako aj po nemecky.

Jazykové odlišnosti obyvateľov niekdajších multietnických kolónií sa odrážajú aj v recentnom materiáli. Informátor talianskeho pôvodu si spomína na reč chorvátskej manželky poľského kamenára nasledovne: „*Ako keby to bolo dnes, že prišla a pozdravila sa mame, že »Dobr dán. Lojz da káko zajimáto«. A hovorila tak čudne: »Tádi tádem, kádi kádem, éj, háj...«. Bola to výrečná žena. Bola Chorvátkou, to je isté, a tak veľmi čudne rozprávala*¹⁵⁸“. Z územia dnešného Rumunska prišli do novohradských kolónií bývať za Rakúsko-Uhorska hlavne Maďari a Slováci, ostatní obyvatelia osád ich však zaraďovali pri vymenovávaní národností žijúcich v kolóniach k Rumunom: „*Býval tu v tomto dome, volal sa Janušek, tito pochádzali z Rumunska... vždy mu hovorievali: »či rumuništi?« - vieš po rumunsky?«. Niektorí členovia multietnických rodín, v ktorých bol jeden z rodičov Slovákom, hovorili občas makarónskym slovensko-maďarským jazykom: „*Ako deti sme sa pravda hrali, plot bol vtedy iba tak vypletaný takými tenkými drievkami a my sme si z toho zobraли. Koľkokrát nám ženy nadávali, že »Nebantujte kerítés« /AA: kerítés je plot po**

¹⁵⁵ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

¹⁵⁶ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

¹⁵⁷ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

¹⁵⁸ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

mad'arsky/“. Humorné situácie nastávali v multietnickej kolónii aj zo slovných hier, zakladajúcich sa na etnonyme niektorého etnika – napríklad Švábov (Nemcov): „Boli tu Herrovci. Mali syna rovnakého veku ako ja, a bývali tu v novej kolónii. A za Maďarov, pravda, bol taký murovaný šporák a pri ňom taký kútik. Bola tam taká hlinená podlaha a bol tam šváb. Starý si číhal noviny a chlapec zabíjal švába. A ozve sa: »Starý otec! Už som švába pritlačil do kúta!«. »Pritlačil si ty r.ť tvojej matere!«¹⁵⁹“. Potomkovia talianskych rodín reagovali na použitie ich etnonymu v negatívnom kontexte tiež odmietavo: „veľmi sa hnevám za to, že je taký slovenský zvyk, že hovoria že ty Talian... Ked' to povedal inžinier v závode (AA: vo fiľakovskej smaltovni), tak som pozrel na neho, že som ho skoro zrakom prebodol¹⁶⁰“.

II.1.2. Makrointegračné procesy v prostredí kamenárskych kolónii

II.1.2.1. Jazyková a etnická asimilácia robotníkov kameňopriemyslu

Pri sledovaní makrointegračných procesov usadených robotníkov kameňopriemyslu je pre našu prácu najviac signifikantná ich jazyková asimilácia, ktorá prebehla najčastejšie v priebehu dvoch-troch generácií. Prichádzajúci robotníci prišli do prostredia, kde tvorilo majoritu maďarské obyvateľstvo, ktoré sa po rozpade Rakúska-uhorskej monarchie stalo menšinou v podmienkach prvého Československa. Vznikla teda paradoxná situácia. Konvergenčné procesy s obklopujúcim etnickým spoločenstvom smerovali v časovom horizonte desiatich až dvadsiatich rokov nie k splynutiu so štátotvornou majoritou, ale k postupnému pričleneniu sa k novovznikutej menštine – k Maďarom v Československu.

Väčšina pristáhovalcov žila pred príchodom do novohradských lomov a kolónii v Uhorsku. Ak boli inej než maďarskej národnosti – hlavne slovenskej a nemeckej –, pravdepodobne už vo svojich domovských regiónoch (kde ich predkovia žili už 170-190 rokov) prešli prvými fázami jazykovej asimilácie (ako predstavitelia menšína), naučili sa po maďarsky a do skúmaného regiónu prichádzali väčšinou ako bilingvisti. Iná bola situácia v prípade imigrantov z rakúskych provincií monarchie a z Talianska. Oni prichádzali do úplne neznámeho jazykového prostredia. Ako sme videli už aj v kapitole o migráciách, veľká časť kamenárskych rodín bola multietnická, stávalo sa, že štyria starí rodičia dieťaťa narodeného v tretej generácii obyvateľov kolónii patrili k trom národnostiam. V danej situácii sa maďarčina stala pre nich hlavným sprostredkovacím jazykom.

¹⁵⁹ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

¹⁶⁰ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

Jazykovú asimiláciu obyvateľov kolónií vo fáze začiatocného kontaktu urýchliili dva unifikačné činitele, ktoré boli v Rakúsko-Uhorsku zavedené len v roku 1868, teda iba tri-štyri desaťročia pred masovým príchodom robotníkov kameňopriemyslu do skúmaného regiónu. Bola to na jednej strane povinná školská dochádzka a na druhej povinná vojenská služba. Deti obyvateľov kolónií chodili do maďarských škôl a robotníci lomov rukovali do uhorskej armády. Zachované písomné pramene nám dovoľujú sledovať zmeny vyučovacieho jazyka v školách skúmaných robotníckych osád. Prvý stupeň maďarskej základnej školy fungoval v osade Mačkaluk od roku 1900. Obec Konrádovce prikročila k výstavbe štátnej ľudovej školy až v roku 1912: „*V tomto roku už aj v rokoch skorších zaoberali sa hospodárske a politické sily uskutočniť výstavbu novej školy, nakoľko z roka na rok bolo viac takých detí a hlavne z robotníckych kolónií, ktoré nemohli navštievať školu. Dedina bola v tom čase z dvoch častí a to z pôvodných obyvateľov, ktorí tvorili pôvodnú časť obce a druhú časť s veľkým počtom detí tvorili robotnícke kolónie. V tomto čase obec Korlát mala jednotriednu rim. kat. cirkevnú školu, ktorá postačovala len na počet 40 (štyridsať) žiakov. Z uvedeného dôvodu väčšina školopovinných detí vyrástala bez školského základného vzdelania. Vládnuce sily stále robili nátlak na obec, že by prikročila k výstavbe školy. Obec však bola chudobná, nemala žiadny majetok a udržovala sa iba z úhrad daní od obyvateľstva. Konečne na podnet obvodného notárstva a obecného zastupiteľstva v Hodejove bola vyzdvihnutá pôžička 50 000 Korún a poverili staviteľa Schmida Sándora výstavbou vyhovujúcej školy s učiteľským bytom. Výstavba novej školy bola ukončená 1. októbra 1914 a vyučovanie sa začalo 15. októbra 1914*¹⁶¹“. Štátnu školu v Konrádovciach navštievovalo v školskom roku 1914/1915 už 151 žiakov¹⁶².

Po pričlenení skúmaného regiónu k Československu prebiehalo v Konrádovciach vyučovanie na škole paralelne v maďarských a slovenských triedach od roku 1929 a školská kronika bola vedená od nasledujúceho roka v slovenčine. *Pamätná kniha obce Korlát založená v roku 1945*, písaná v duchu povojnového slovenského národného cítenia reslovakizačných rokov, upozorňuje na zaujímavú tendenciu: „*Bolo veľmi zaujímavé, že robotníci dávali svoje deti do slovenskej školy a dedinčania do maďarskej školy*¹⁶³“. Bolo to však skôr prianím pisateľa, než opisom reálneho stavu etnických pomerov v dvojjazyčnej škole Konrádoviec. Z obecnej kroniky vieme, že v roku 1945 sa obyvateľstvo „*delí podľa sociálneho zloženia na robotníkov a roľníkov. Robotníkov je asi*

¹⁶¹ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 40-41.

¹⁶² Reg. OcÚ K. Školská kronika Štátnej ľudovej školy v Korláte, str. 3.

¹⁶³ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 3.

75%, ktorí všetci pracujú v tunajšom závode Korláske bazaltové kameňolomy. Ostatní obyvatelia sú roľníci, ktorí sú pôvodnými obyvateľmi obce¹⁶⁴. Obec mala v medzivojnovom období 863 obyvateľov, z ktorých bolo 792 maďarskej národnosti, 51 slovenskej národnosti a ostatní inej národnosti. V školskom roku 1935/1936 navštevovalo dve slovenské triedy 68 a dve maďarské triedy 113 žiakov. Kým teda pomer robotníkov a roľníkov v obci bol v percentách 75:25, pomer študentov v slovenských a maďarských triedach 40:60.

Škola bola aj v tomto štátom útvare pôdou šírenia štátneho jazyka (slovenčiny) a pestovania lojality k novej republike. Na oslavách štátnych sviatkov sa slávnostné príhovory prednášali tak v maďarčine, ako aj v slovenčine. Stávalo sa, že potomok jednej talianskej rodiny (Nincz) predniesol básničky v maďarčine, a dieťa druhej talianskej rodiny (Fiabani) recitoval po slovensky, alebo v nasledujúcom roku ten istý žiak pochádzajúci z talianskej rodiny (Nincz) predniesol básničky v slovenčine a potomok slovenskej rodiny (Žibrita) po maďarsky. Slovenské triedy si udržiavali kontakty so slovenskými kolonistami z Čierneho Potoka. Prvé slovenské divadlo zahrali študenti v obci 27. októbra 1930 na Deň slobody v Robotníckom dome obce: „poneváč vedľajším úkolom bolo ďalšie obohacovanie, učenie sa slovenčine hravým spôsobom dietok, ktoré pred rokom len niekoľko slov vedeli po slovensky“. Záštitu nad podujatím prevzal správca miestnych lomov židovského pôvodu Florián Kuffler, pri organizačných práciach však pomohli aj príslušníci četnickej stanice s rodinami, rodina obchodníka Kozányho a rodičia „slovenských dietok“, ktorí „prajú rozkvetu slovenskej školy“. Školskej knižnici darovala v tomto roku knihy aj Matica slovenská. Školské oslaviny boli zároveň aj obecnými a závodnými oslavami štátnych sviatkov a iných pietnych príležitostí. Na ilustráciu uvediem opis Pietnej oslavu prezidenta osloboditela (T. G. Masaryka) konaného dňa 19. septembra 1937 zo školskej kroniky: „shromaždil sa smútočný sprievod pred kanceláriou závodu. Na čele šiel hasičský sbor, za ním predstavenstvo obce, četnictvo, školské deti a na konci četné občianstvo a tiež hostia z Blhoviec. Fakliovy sprievod bol až po »Robotnícky dom« doprevádzaný húkaním závodnej sirény a zvonením zvonu, čo vyvolávalo smútočný ráz... Na konci smútočnej oslavu zaspievali žiaci slov. tried štátne hymny, hasičská stráž vzdala smútočnou zástavou hold pamiatke prez. osloboditela a 21 vystrelených ran v bani vyvolalo 2 min. ticha¹⁶⁵.“

¹⁶⁴ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 1.

¹⁶⁵ Reg. OcÚ K. Školská kronika Štátnej ľudovej školy v Korláte, str. 23-108.

V rokoch 1938-1944 patrili skúmané obce k horthyovskému Maďarskému kráľovstvu. Povojsnová prvá verzia obecnej kroniky Konrádoviec, ktorá vznikla v rokoch riadenej demokracie označenej slovenským nacionálizmom, opisuje toto obdobie ako „*dobu hlbokého smútka a národnej poroby... Hranice zostaly obsadené 10. novembra 1938, keď v Čechách Sudety obsadili Nemci a južné pohraničie Slovenska zase Maďari. Skupiny SOS a četníci opúšťali pohraničné objekty a toho istého dňa ešte prišli maďarské vojská. Občania maďarskej národnosti pripravovali na počest maďarského vojska slávnostnú večeru a zábavu... V roku 1942 bolo zriadené kino, ktoré malo tiež ráz viac menej odnárodnovaci, aby z miestnych občanov národnosti slovenskej vybilo ešte posledné iskry slovenskosti a demokratického zmýšľania*¹⁶⁶“. V tomto období fungovali v Mačkaluku a Konrádovciach iba maďarské školy. Tretia generácia obyvateľov kolónií už „*používala maďarský jazyk, tam chodili deti do maďarskej školy, už sa v tom vychovávali. Tam už ani, hovorím, nevedeli iný jazyk. Lebo ja si nepamätam, že keď sme ako deti chodili do školy, že by niekto tam hovoril iným jazykom. To už dovtedy tak prešlo na to*¹⁶⁷“. Slovenskí kolonisti z okolia Radzoviec neboli nútení odísť. Z ekonomickejho hľadiska im pričlenenie k Maďarsku aj pomohlo. Národnostný útlak sice bol cieľný, ale napríklad jeden z dvoch učiteľov maďarskej školy v Šiatoroši vedel aj po slovensky: „*Tá vojnová doba bola veľmo krušná, veľmo zlá, ale trošku im to pomohlo, lebo tie dlžoby čo mali v československom štáte sa prepadli, lebo maďarský štát tie dlžoby neuznal, ani sa nesnažil vymáhať pre ten bývalý slovenský štát... No, a keďže oni pochádzali z hôr, a otvorili sa hranice na maďarskú stranu, vedeli veľmo dobre furmanit', takže prakticky oni... keď by sa dalo povedať, že nastal ten národnostný útlak, ale profitovali, lebo sa im otvorili furmanky, čo na ten čas bolo veľmo, veľmo, dôležité, keďže autá neboli, len kone. No, a je to oblasť, kde je trošku – hoci Maďarsko není hornatá krajina, ale táto časť je hornatá, takže z toho veľmo dobre profitovali. Oni to proste vedeli robiť. Pochádzali z Podpol'ania, proste im tie kopečky tu nerobili žiadne problémy, pre nich to boli krtince. Takže vlastne to zlé bolo k niečomu aj dobré. No, a ten národnostný útlak, no... pravdaže aj ja som chodil rok do maďarskej školy, rok už som potom vymeškal, lebo do školy sa nastáhovali Maďari, maďarskí vojaci. Ale útlak nejaký v škole som ja nepociťoval. Učiteľ vedel slovensky. Vlastne tí čo boli starší, a chodili ako do vyšších ročníkov, učiteľka už slovensky nevedela. No, takže oni sa prakticky boli núteni naučiť maďarsky*¹⁶⁸“.

¹⁶⁶ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 4.

¹⁶⁷ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

¹⁶⁸ (M, 1937 Bukovinka - Šiatorská Bukovinka, s)

Na ilustrovanie etnotransformačných procesov, ktoré sa odohrali v obciach Radzovce a Konrádovce v rokoch 1880 až 1941 uvediem percentuálne údaje o materinskom jazyku ich obyvateľov spracované Maďarským štatistickým úradom na základe výsledkov sčítaní ľudu v rokoch 1880 a 1910 (v podmienkach Rakúsko-uhorskej monarchie), v rokoch 1921 a 1930 (v podmienkach Československej republiky) a v roku 1941 (v podmienkach Maďarského kráľovstva) (Kepecs 1996: 131). Pri ich interpretácii musíme prihliadať na zmeny režimov a tzv. „zmeny impérií“ (teda príslušnosť daných obcí v jednotlivých obdobiah k rôznym štátnym útvaram) a na prispôsobovanie sa obyvateľstva k identifikačnej praxe ich širšieho prostredia pod tlakom očakávania aktuálneho štátneho útvaru resp. režimu.

KONRÁDOVCE

Materinský jazyk	1880	1910	1921	1930	1941
	uhorské sč. ľudu		československé sč. ľudu		maďarské sč. ľudu
maďarský	91,1%	91,4%	63,4%	39,3%	96,6%
slovenský	6,0%	2,4%	28,4%	34,7%	1,5%
nemecký	0,6%	3,4%	4,2%	1,6%	0,4%
iný	2,4%	2,8%	4,0%	24,5%	1,4%

RADZOVCE

Materinský jazyk	1880	1910	1921	1930	1941
	uhorské sč. ľudu		československé sč. ľudu		maďarské sč. ľudu
maďarský	95,2%	95,7%	73,1%	52,0%	76,5%
slovenský	0,3%	1,8%	16,0%	41,4%	22,4%
nemecký	-	1,0%	2,8%	0,0%	0,2%
iný	4,5%	1,5%	8,0%	6,6%	0,8%

Po skončení druhej svetovej vojny bola sledovaná časť Novohradu vrátená Československu. V Konrádovciach fungovala od školského roku 1945/1946 už len slovenská škola: „*Vitézi boli vystahovaní do Maďarska... V septembri /AA: 1945/ sa znova otvorila brána slovenskej školy po dlhých siedmych rokoch. Zbaviac sa leventistického*

otroctva mládež sa zorganizovala v spolku Sdruženie slovenskej mládeže a vyvýjala peknú činnosť prebúdzajúc v sebe národné povedomie a cítenie... V marci /AA: 1946/ sa prevádzal súpis obyvateľstva maďarskej a nemeckej národnosti. V obci bolo 76% slovenskej a 20% miešanej a 4% maďarskej národnosti... Koncom júna 1946 sa prevádzala v obci reslovakizácia, kde sa všetci občania národnostne zmiešaní (muž Slovák a žena Maďarka a opačne) ktorí v sebe cítili aspoň iskru slovenskosti, prihlásili sa k národnosti slovenskej... Obec je v reslovakizačnom procese... V tomto roku začalo sa i s presídlovaním maďarského obyvateľstva z južného pohraničia, ale z našej obce presídlený nikto nebol¹⁶⁹“. Napriek tomu, že v Konrádovciach „boli veľkí komunisti, s maďarskou školou však skoro nič nespravili... ak sa pozriem na druhú stránku veci, bolo to niečo medzinárodné, takže by bolo veľmi ľažké určiť, že kto čím je¹⁷⁰“. Prvý stupeň základnej školy navštevovali konrádovské deti v obci, ale druhý už v Hodejove, kde študovali aj deti slovenských kolonistov z okolia. V Konrádovciach bola v slovenskej škole „aj učiteľka Maďarka, ale slovensky nám rozprávala. No, ale horšie bolo, keď som išiel do Hodejova. Aj spolužiaci z Čierneho Potoka všetci Slováci. V Hodejove to bolo pol na pol zhruba. Tam sa to ináč prejavovalo, takže učiteľ dal pocítiť, že ty si Maďar¹⁷¹“. Autor článku o kameňolomoch v Konrádovciach referuje o pomadárčených robotníkoch lomov, ktorí sú už rok po skončení vojny reslovakizovaní: „Najviac nás prekvapuje skutočnosť, že všetci robotníci, ktorých je niečo nad 300 i ked' boli poslednou dobou pomadárčení, hlásia sa dnes k národnosti slovenskej“ (Novohradský hlas, 18. 7. 1946). V Konrádovciach sa k maďarskej národnosti hlásilo v týchto rokoch len pári ľudí: „Všetci sa prispôsobili živiteľovi, aby ich nevyhodili¹⁷²“. V obci bola v roku 1947 zriadená štátna detská opatrovňa. Podľa kronikára inštitúcie mala slúžiť aj národnopolitickým cieľom: „Jej účelom je prebúdzať v dieťkach vo veku predškolskom národné povedomie, naučiť ich slovenskej reči a vštepovaliť do srdca lásku k vlasti. Detská opatrovňa v obci Korlát bola zriadená v závodnej budove, ktorá predtým slúžila za letný byt majiteľovi závodu Margitaimu, ktorý pôvodne býval v Budapešti¹⁷³“. Od tohto roku fungovala v Konrádovciach aj Miestnou osvetovou radosťou otvorená osvetová škola: „Občania starí i mladí v hojnom počte navštievovali túto školu, aby dopĺňali svoje všeobecné vzdelanie a zdokonalovali sa v ovládani jazyka slovenského slovne i písomom lebo počas okupácie

¹⁶⁹ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 5-6.

¹⁷⁰ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁷¹ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

¹⁷² (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁷³ Reg. OcÚ K. Kronika materskej školy slovenskej v Konrádovciach, nečíslovaná strana.

nebolo im po tejto stránke umožnené žiadneho rozvoja. Boly tu maďarské politické strany a tiež i škola, ktorá do duše mladých vbíjala len ideu maďarského nacionalizmu, dávny a túžobný sen splnenia, uplatnenia a v platnosť prevedenia Svätoštefanskej koruny, k čomu značne nasvedčujú pozostatky po ich činnosti v našej obci¹⁷⁴.

Väčšina potomkov niekdajších migrantov z konca 19. a začiatku 20. storočia do konca druhej svetovej vojny už prešla etnickou transformáciou, pomaďarčila sa. Slováci pochádzajúci z pohoria Börzsöny z obcí Márianosztra a Ipolydamásd „v súkromí rozprávali slovensky, to viem. Ale už čo ja viem, bola nejaká akcia a boli tri z tej dediny, už nemali pocit, že sú Slováci. Lebo čo tam vedeli slovensky, slovensky tam prakticky nikto nevedel... Nikto tam sa nemohol rozvíjať v tej slovenčine, lebo kto tam. A nakoniec aj tak vznikla slovenská škola, ale to už len na tlak tých straníkov, ktorí tam boli, že musíme byť Slováci... ja som bol taký päťročný, sedemročný, ked' prišla aj tá suseda naša nedaleko, tak len po slovensky doma. Väčšinou už ked' na verejnosti, však – či sa to hanbili, či nie – ale už to väčšinou maďarsky bolo... /AA: potomkovia talianskych rodín/ Títo Perticovci, Dellamária, to boli všetko pomaďarčení, neviem či tou diaľkou to bolo, že sa dostávali – nešli priamo sem z toho Talianska. Neviem či aj tak neboli Maďari. Starý Pertica, ten nevedel ani dobre po maďarsky, viem že mal problémy s výslovnosťou. No, ale nemal s kým sa rozprávať, lebo už druhý nevedeli tak. Už to zaniklo. Však mali pôvod. Dve generácie, jedna generácia, však to zmení sa. To viete, kým sa dostane sem, bohvie kde sa zastane ešte cestou. Nakoniec prišli sem a tu sa ukotvili¹⁷⁵. Slovenskí kolonisti zo Šiitorskej Bukovinky považovali obyvateľov kolónii Šiatoroš a Mačkaluk za „maďarskejších Maďarov, ako tunajší ozajstní Maďari“ – teda v čase ich prítomnosti maďarská menšina žijúca v Československu. Pomaďarčili sa dokonca aj niektorí Moravania, ktorí do kolónie prišli v 20-tych rokoch 20. storočia a zobrať si za manželky Maďarky z regiónu: „To boli Moraváci, tento Mokriš, Bystroň, a ktorého som hovoril Kolesár a Bolek. Ale oni mali maďarské ženy viete, tak oni boli Maďari prakticky, aj Kolesár, jeho žena nevedela nič“. O jednom z nich sa informátorka pri jeho hrobe na baníckom cintoríne v Šiatoroši vyjadrila, že bol Maďar ako repa¹⁷⁶. Kým podľa informátora vedúci závodu pochádzajúci z osadníkov robotníckej kolónie v polovičke 50-tych rokov 20. storočia trval na tom, aby boli pracovné porady v lome Šiatoroš vedené dvojjazyčne – teda v slovenskom a v maďarskom jazyku, vedúci pochádzajúci z maďarskej

¹⁷⁴ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 7.

¹⁷⁵ (M, 1951, Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

¹⁷⁶ (Ž, 1947 Šiatoroš – Šiitorská Bukovinka, s)

rodiny z Čakanoviec už viedol porady len po slovensky, a potom len kývol rukou, že aj tak všetci tomu rozumeli, načo hovoríť všetko dvakrát¹⁷⁷.

Napriek všetkým slovakizačným resp. reslovakizačným aktivitám československých úradov realizovaným tak v medzivojnovom ako aj v povojnovom období, väčšina robotníkov hovorilo ďalej po maďarsky a hlásili sa k maďarskej národnosti. Podnikový časopis Kameň musel byť kvôli spolupracovníkom „*len maďarskou rečou hovoriacich*“ vydávaná v rokoch 1949-1958 dvojjazyčne. Vedúci závodu Konrádovce zverejnili v Kameni článok v maďarskom jazyku, v ktorom vyzýval maďarských zamestnancov k väčšej aktivite pri čítaní a príprave časopisu: „*o závode Konrádovce je všeobecne známe, že tam podnikový časopis nečítajú. Viem, že máte svoje argumenty a hned' mi aj odpoviete, že nerozumiete. Nechcem tu zvlášť prízvukovať, že aj vy ste sčasti na vine, lebo nepíšte do časopisu po maďarsky. Keby ste napísali viac menších článkov, redakcia by bola nútená ich uverejniť. V súčasnosti je situácia taká, že je viac slovenských dopisovateľov, je teda aj viac slovenských čitateľov*“ (K 1956/16 s. 2, m). Pri závode Konrádovce otváral národný podnik Slovenské bazaltové kameňolomy v roku 1952 školu pre odborárskych funkcionárov v maďarskej reči, v ktorej preškolovali úsekových dôverníkov, členov jednotlivých komisií a členov rady (K 1952/10-11 s. 6). Aj o prvom celopodnikovom školení streľmajstrov z dvoch krajov v ktorých SBK pôsobili (Banskobystrický a Žilinský kraj) referoval podnikový časopis, ako o stretnutí Slovákov zo severnejších závodov a Maďarov z južných (hlavne novohradských a gemerských): „*V Hodejove prebiehalo v dvoch turnusoch školenie streľmajstrov, ktorého sa zúčastnilo 87 súdruhov... Nevyskytovali sa tu žiadne konflikty a nedorozumenia. Vzájomný pomer medzi Slovákmi a Maďarmi sa utužil. Prednášaná látka sa vysvetľovala slovensky i maďarsky a to vždy tak, akú podal poslucháč otázku*“ (K 1955/16 s. 3). S jazykovými vedomosťami novohradských kamenárov však problémy pretrvávali aj v druhej polovici 50-tych rokov 20. storočia. Závodná škola práce im preto pripravila kurz slovenského jazyka (K 1957/2 s. 4).

V Konrádovciach sa hrali divadelné predstavenia v tomto období začiatkom aj po slovensky, ale potom už len po maďarsky. Riaditeľ Jelínek sice maďarsky nerozumel, ale pestovanie maďarskej menšinovej kultúry v obci veľmi podporoval¹⁷⁸. Keď v roku 1953 zavítal do obce slovenský Divadelný súbor Timrava, ktorý pracoval pri Závodnom klube v Lučenci, „*s obsahom jednotlivých dejstiev oboznámil prítomných v maďarskej reči člen*

¹⁷⁷ (M, 1931 Bukovinka – Šiitorská Bukovinka, s)

¹⁷⁸ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

súboru s. Hubaček... Veľmi významnou udalosťou na tomto predstavení bolo to, že sa zúčastnili na ňom všetci kamenárski učni, ktorí dodali predstaveniu zvlášť hrejivý ráz“ (K 1953/13 s. 4). Zamestnanci Slovenských bazaltových kameňolomov, združení v organizácii Csemadok, nacvičili so sláčikovým orchestrom Závodného klubu o dva roky neskôr svetoznámu maďarskú operetu Čardášová princezná (K 1956/1 s. 4), potom i ďalšie divadelné hry v maďarskom jazyku ako Lúdas Matyi, Arany csillag lovagja, A kőszívű ember fiai¹⁷⁹.

Vyše 70% obyvateľov Konrádoviec sa pri sčítaní ľudu v rokoch 1980 a 1991 hlásila stále k maďarskej národnosti (Gyurgyík 1994: 159). Potomkovia niekdajších talianskych dozorcov a streľmajstrov sa v súčasnosti hlásia k maďarskej, slovenskej alebo talianskej národnosti. Z hľadiska tejto podkapitoly sú ilustratívne slová informátora, ktorý má s talianskymi koreňmi maďarskú národnosť: „*Nemôžem povedať nič iné, ked' neviem inak len po maďarsky*¹⁸⁰“. Informátor narodený v Konrádovciach hlásiaci sa k slovenskej národnosti a majúci slovenských predkov z Ipolydamásdu z územia dnešného Maďarska a maďarských a nemeckých predkov z obce Aga z územia súčasného Rumunska načrtol etnický obraz Konrádoviec v druhej polovici 20. storočia takto: „*Tí Slováci tam boli – tak poviem – akože tam padli. Ale väčšina to gro bolo maďarské. To maďarské myslenie, maďarská kultúra väčšinou... to je čisto maďarská dedinka*¹⁸¹“. Maďarská informátorka narodená v Mačkaluku, ktorej jedna stará mama bola talianskeho pôvodu, sa vydala za slovenského prídeloša. Pred príchodom druhej vlny slovenských kolonistov však v kamenárskej osade „*po maďarsky len rozprávalo doma. Ešte som bola malá, tak ked' oni tam prišli bývať, tak vždy som že búchala na dvere, že »Tetka otvor dvere!«*¹⁸²“, vedela teda len pári slov po slovensky, aj to so zlou výslovnosťou¹⁸².

II.1.2.2. Naturalizácia obyvateľov kamenárskych kolónií

K zmene pôvodnej štátnej príslušnosti migrantov, ktorí sa do robotníckych kolónií novohradského kameňopriemyslu pristáhovali na prelome 19. a 20. storočia dochádzalo v niektorých prípadoch už v medzivojniovom období. V čase sčítania ľudu v roku 1930 však viacerí nevedeli resp. nechceli uviesť svoju štátну príslušnosť. Sčítanie sa zrealizovalo desať rokov po podpísaní trianonskej dohody a približne 20-25 rokov po príchode väčšiny vandujúcich robotníkov do kolónií. Pri porovnaní osád Mačkaluk a Konrádovce tu vzniká

¹⁷⁹ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 66-67.

¹⁸⁰ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁸¹ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

¹⁸² (Ž, 1941 Mačkaluk Šiatorská Bukovinka, s)

zdanlivý rozdiel, ktorý však mohol byť zapríčinený odlišnou metodikou resp. rozdielnou dôslednosťou sčítacích komisárov. Štátnej príslušnosti sa v prípade viacerých obyvateľov kolónie Mačkaluk do hárkov doplňovala dodatočne, na základe informácií poskytnutých Okresným úradom v Lučenci až v roku 1932. Išlo predovšetkým o rodiny, ktoré mali korene v rôznych centrách maďarského a poľského kameňopriemyslu (obce z ohybu Dunaja a z pohoria Börzsöny, obce v Haliči). Skupinu československých občanov tvorili v Mačkaluku predovšetkým tí obyvatelia kolónie, ktorí sa pristáhovali z novohradských a gemerských obcí patriacich v danom čase k Československu, slovenskí kolonisti, príslušníci finančnej stráže a pracovní migranti, ktorí sa v osade zdržiavalí len dočasne. Okrem nich žili v Mačkaluku v medzivojnovom období aj maďarskí, poľskí a rumunskí štátni príslušníci. Dokonca ich v niektorých prípadoch – napríklad v robotníckom dome číslo 266 – nájdeme pod jednou strechou. Na základe dodatočne zistenej štátnej príslušnosti sa v prípade viacerých prednostov domácností dá dosledovať, že kamenári, ktorí podľa zapísaného rodiska pochádzali z novohradských kamenárskych obcí z okolia Salgatórjánu a obce Somoskőújfalu, do regiónu prišli zo známych stredísk uhorského kameňopriemyslu, hlavne zo širšieho okolia ohybu Dunaja. Keďže konrádovskí sčítací komisári dodatočne pravdepodobne nezistívali štátnej príslušnosť tých sčítaných, ktorí pri vyplňovaní hárkov uviedli, že štátnej príslušnosť „*nemajú*”, alebo ju „*nevedia*” uviesť, vznikla tu veľká skupina ľudí, ktorí nemali uvedenú štátnej príslušnosť. Patrili k nim napríklad niektorí Slováci a Nemci pôvodom z ohybu Dunaja, z okolia pohoria Börzsöny a pohoria Gerecse, i niekoľko obyvateľov kolónie, ktorí pochádzali z územia dnešného Rumunska – z centier tamojšieho kamenárstva: Poieni a Racoş, a kamenár, ktorý sa narodil na území Nemecka, a do Konrádoviecu sa pristáhoval z Taliana. V ojedinelých prípadoch sa ľuďom s podobným rodinným pôvodom podarilo získať československé občianstvo.

V porovnaní s ostatnými skúmanými lokalitami sa v Konrádovciach signifikantne objavuje v prípade talianskych majstrov (napr. s priezviskami Pertiga, Guerino, Cosentino, Bruno, Guaiterel) aj talianska štátnej príslušnosť. Taliani mohli na území Československa pracovať s povolením pobytu, zachovali sa po nich v rodinách talianske cestovné pasy. Aj generácia informátorov – teda potomkovia narodení v 20-tych a 30-tych rokoch 20. storočia – dostala preto talianske štátne občianstvo. Informátor, ktorého ako sirotu vychovávali starí rodičia, dostával v období prvého Československa z talianskeho konzulátu na Vianoce pravidelne balíky, v ktorých mu zasielali hlavne odev a obuv. V Taliansku sa narodili ich starí rodičia a na návštevy svojich rodín do domoviny už nechodili ani ich rodičia. Z Taliana dostávali dopisy ešte aj po druhej svetovej vojne:

„Po fronte prišiel jeden list a tu sa už nikto iný nevolal Cosentin, len ja. Poštár to doniesol, nuž ja som tomu ale nerozumel čo tam je napísané. Odniesol som to ku starému Guerinovi, že čo je. Prečítal to. Že čo tam mali dom – lebo môj starý otec vždy vravieval, že tam sa nemohli stavať takéto domy ako tieto, vietor a zemetrasenie by to boli roztrieskali, a všetko. Aby som im dal písomne, že my sa už nevrátime, aby dom mohol zostať im. Že čo starý napísal alebo čo nie, neviem, viac neodpovedali“. Návraty talianskych majstrov alebo ich potomkov na rodnú zem však boli ojedinelé: „Volal sa Fiabani. Jeho rodičia zostali tu, ale on – syn – sa vrátil. Bol tu potom jeden, volal sa Bruno. On mal rodinu aj v TalianSKU, aj tu mal rodinu. Za Maďarov napísal talianskemu konzulátu, že by sa rád vrátil do Talianska, chcel by tam zomrieť, ale nemá peniaze. Štát ho zobrajal späť do Talianska“. Po februárovom prevrate, kedy obyvatelia Konrádoviec masovo vstupovali do Komunistickej strany, nikto neskúmal, či obyvatelia robotníckej kolónie majú československú štátnu príslušnosť, alebo nie: „Nuž, ja som bol členom strany, a mal som talianske štátne občianstvo (AA: ale nevedel o tom)“. Československé štátne občianstvo získali až po rôznych peripetiách okolo rukovania za vojakov koncom 50-tych a začiatkom 60-tych rokov 20. storočia: „V roku 1954 som dostal československé štátne občianstvo, dovtedy som bol talianskym štátnym občanom a nevedel som o tom, keď presúvali okres z Fiľakova do Rimavskej Soboty – tam sme sa dostali. Už som bol ženatý... môj sused robil na okrese vo Fiľakove... on to doniesol približne koncom augusta. Už v októbri ma zobrajali – mal som dvadsaťštyri rokov keď som rukoval za vojaka... /AA: Neskôr./ Idem von a vidím auto Tatraplán so značkou BB. Vystúpia z neho traja muži: dvaja žandári v majorskej hodnosti a jeden civil... »Vy ste pán Cosentin?«. »Áno.«. »Ukážte štátne občianstvo«... Ukazujem im, vyložil som na stôl. A ten civilista vybral doklad o mojom talianskom štátnom občianstve. Hovorí mi: »Aj toto ste vy?«. Ja mu hovorím žartovne: »Tak to vyzerá.«. »No, nerobte si z toho sstrandu, toto nie je srranda, že jeden človek má dve štátne občianstvá.«... Hovorím im: »Ak ste vy o tom vedeli, tak načo ste mi dali toto?«¹⁸³“.

V dôsledku zakladania etnicky zmiešaných kamenárskych rodín, v ktorých manželia pochádzali zo vzdialených regiónov Rakúska-Uhorska pričlenených po rozpade monarchie k rôznym nástupníckym štátom, vznikali v prípade niektorých obyvateľov kolónií pestré kombinácie domovských krajín (v súvislosti s ktorými prebehli geopolitické zmeny), etnickej príslušnosti a štátnej príslušnosti. V súdobom obyvateľstve Mačkaluku bola takýmto pestrofarebným príkladom rodina Kaczarovcov. Manželka kresača kameňa

---

¹⁸³ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

pochádzajúceho z poľskej rodiny, ktorá mala korene v Haliči v obci Filipowice, sa narodila v roku 1907 v dnešnom Rumunsku v obci Racoş, v ktorej prevádzkovala kameňolom akciová spoločnosť Žulové bane v Poieni, a do Konrádoviec sa pristáhovala z územia dnešného Maďarska z obce Halászi. Mala maďarskú národnosť a po manželovi poľské štátne občianstvo. V Konrádovciach mala vdova kamenára Toliana, ktorá sa narodila na Morave, slovenskú národnosť a štátnu príslušnosť Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov. Manželka poľského kamenára Godina sa narodila v Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov, ale jej štátna príslušnosť nebola známa. V kolónii Šiatoroš – ktorá v danom období patrila Štátному kameňolomu v Šiatoroši – mali skoro všetci obyvatelia československú štátnu príslušnosť, vrátane kamenárov pochádzajúcich z maďarského ohybu Dunaja a z dnešného Poľska. V prípade jediného obyvateľa osady talianskej národnosti Tittona sa v hárku uviedlo, že „menovaný ešte teraz nemá štátnu príslušnosť“.

Slovenskí kolonisti z okolia Radzoviec zostali v období horthyovského Maďarska žiť v regióne. Aj prví migranti žili v Novohrade len pätnásť rokov. Maďarské kráľovstvo vyžadovalo „aby sa ľudia prihlásili k Maďarom. Samozrejme oni boli precízni. Tak sa niektorí aj prihlasovali, viete, ale oni to jeden o druhom nevedeli. Ale my sme sa volali Krahulcovci, môj starý otec sa neprihlásil. Tak my sme bývali na pase... Mal som ten papier ako na obnovenie toho pasu. To bolo vždy do mesiaca. A keby sa dačo nebolo proste tej štátnej správe páčilo... tam bolo pekne napísané: päťdesiat kilový balík. Ale neboli záchytné tábory hore. A kde mohol starý otec ísť? Rodina: prakticky mal bratrancev, alebo mama bola tiež stade. Ale chudobní boli, no kde by boli šli?¹⁸⁴“.

II.1.3. Mikointegračné procesy v prostredí kamenárskych kolónií

II.1.3.1. Homogamia obyvateľov robotníckych kolónií kameňopriemyslu

Obyvateľov kamenárskych kolónií (Konrádovce, Šiatoroš, Mačkaluk) a obcí s ktorými boli administratívne prepojené (Konrádovce a Radzovce) môžeme na základe výsledkov sčítaniu ľudu z roku 1930 zodeliť do troch skupín: prvá vlna migrantov (prví obyvatelia kolónií), druhá generácia prvej vlny (deti, ktoré prišli do kolónií so svojimi rodičmi v útlom veku a do sčítania ľudu uzavreli manželstvo) a druhá vlna prisťahovalcov, ktorá prišla v medzivojnovom období (hlavne v rokoch 1920-1930). V hárkoch sčítania ľudu z roku 1930 je okrem roku narodenia, a roku príchodu do obce zaznamenaný v prípade manželičiek prednostov domácností aj dátum uzavretia posledného manželstva.

---

¹⁸⁴ (M, 1937 – Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

Analýzu zachytených dát stážovalo, že v prípade manželiek neboli uvedené rodné priezviská, ktoré tu zohrávajú dôležitú etnoidentifikačnú úlohu, a pri uvedení národnosti možno počítať s veľkou dávkou prispôsobovania sa k národnosti manžela. V prípade manželstiev z prvej vlny migrantov, ktorá do kolónií prišla hlavne v rokoch 1895-1910, sa dá jednoznačne povedať, že partneri obyvateľov novohradských kolónií pochádzali buď priamo z ich rodiska, alebo z jeho blízkeho okolia, prípadne z regiónov, cez ktoré sa daní migranti dostali do Novohradu. Platí to bez ohľadu na to, či sa partneri zosobášili pred príchodom do kolónie, alebo po ňom. V niektorých prípadoch sa kamenári zosobášili aj so ženami pochádzajúcimi zo širšieho okolia skúmaných kolónií. Zaujímavostou je, že sa väčšina manželiek scítaných talianskych kamenárov už narodila na území Slovenska.

Pri manželstvách uzatváraných v rokoch 1910-1930 medzi príslušníkmi druhej generácie „pôvodných“ obyvateľov kolónií ešte jednoznačne prevládala homogamia. Všetci maďarskí a slovenskí prednostovia domácností narodení v centrálach kameňopriemyslu nachádzajúcich sa na území dnešného Rumunska (v obciach Poieni a Aga) a nemecký a taliansky prednosta domácnosti narodení v Nemecku si zobraли v sledovanom období manželky, ktoré pochádzali tiež z lokalít, v ktorých mala práca v kameňopriemysle tradície. Ich manželky pochádzali z nasledovných obcí: z územia Slovenska Veľké Dravce, Konrádovce; z územia Maďarska Szob, Ipolydamásd a Zebegény a z územia Rumunska Aga. Vo všeobecnosti sa to isté dá povedať aj o migrantoch pochádzajúcich z územia dnešného Maďarska. Robotníci narodení v širšom okolí ohybu Dunaja a v pohorí Gerecse – v obciach Szob, Zebegény, Ipolydamásd, Márianosztra a Tardos – sa sobášili so ženami narodenými hlavne v tých istých strediskách maďarského kameňopriemyslu, prípadne v Gemeri. V dvoch prípadoch sa stretávame aj s javom, že ženy uvádzajú taliansku národnosť. Keďže rozširujúce sa kolónie zapĺňali predovšetkým deti pôvodných kolonistov ktoré uzatvárali manželstvá medzi sebou, členovia multietnických lokálnych komunít sa dostávali do vzájomných príbuzenských kontaktov. V priebehu niekoľkých rokov tak vznikla komplikovaná sieť rodinných vzťahov – ako to sformuloval jeden z informátorov: „*Môžem povedať, že Konrádovce, to bolo jedno príbuzenstvo*¹⁸⁵“.

Z medzivojnovej druhej vlny migrantov, ktorí sa do regiónu dostali sčasti v dôsledku štátom riadenej etnickej kolonizácie, je pre účely tejto práce dôležité sledovať obyvateľov Šiatoroša a Bukovinka, ktorí pracovali v štátom kameňolome Šiatoroš pri

---

¹⁸⁵ (M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m)

Radzovciach. Medzi novými pristáhovalcami bolo aj niekoľko zamestnancov, pochádzajúcich z Čiech. Niektorí z nich prišli už ženatý a ich manželky pochádzali tiež z Čiech a v jednom prípade z Viedne. Dvaja sa oženili zo širšieho regiónu, zobraли si Maďarky. Kolonisti z Podpoľania prichádzali sčasti už s rodinou, alebo si uzatvárali manželstvá niekoľko rokov po príchode, ale aj v týchto prípadoch si brali partnerov z domovského regiónu. Slovenskí nocľahári – pendlujúci robotníci z Podpoľania – bývajúci predovšetkým v robotníckych bytoch na Mačkaluku a na Šiatorošskej pustatine boli väčšinou ženatí. Dve skupiny slovenských kolonistov z medzivojnového obdobia - Detvanci (*Hriňovčania*) a Poliaci (*Šoltýsania*) – sa pôvodne od seba dištancovali: „*Oni sa ignorovali, títo sa cítili nadradení (AA: Hriňovčania)... Nebolo sa kde ženiť, som spomíнал, že tieto ho ignorovali dievky z Radzoviec, respektíve v Šomošovej, tak bolo sa treba dajako oženiť... Museli sa tak brat' medzi sebou a môj otec prišiel proste do lazov. On prišiel ako sedemnásťročný. No, tak mu bolo dvadsať, tak sa ale išiel hore do lazov brat'. Že proste ich Maďarky ignorovali, tak to bolo povedané, že ignorovali týchto Slovákov... V Šiatoroší (AA: v kolónii) tam to už boli takí proletári*¹⁸⁶“.

Napriek tomu, že kolónie boli do veľkej miery homogamné, vznikali aj manželstvá medzi robotníkmi z kolónie a obyvateľmi okolitých obcí: „*Rodičia môjho otecka prišli z Talianска, z obce Borgo. Lebo v Konrádovciach boli z veľkého množstva štátov títo robotníci, ktorí tam prišli pracovať do kameňolomu. Boli to všetci baníci, a pracovali aj pri výstavbe mostov. Taliani vo všeobecnosti robili skôr pri tom... Otecko sa pravda oženil, ale on tu bol už ako Maďar. Zobral si mamičku, mamička bola z Hajnáčky, otecko z Konrádoviec a bývali v Konrádovciach*¹⁸⁷“. Z gázdovských rodín okolitých dedín však neradi vydávali svoje dcéry k robotníkom kameňopriemyslu: „*Problémom bolo to, že ten bol chudobný. Ako som si aj ja zobral svoju manželku v Blhovciach, aj mojej svokre všetci hovorili: »Erži, nezosobáš ju so všivavým ricerom.«. Nazývali ho ricerom. »Je to všivavý žobrák« - hovorí. O dva roky na to sme začali stavať dom. Robil som v Čechách. Vtedy už všetci hovorili, že: »Erži, žiadna by sa z dediny tak nevydala, ako sa vydala tvoja dcéra k všivavému ricerskému chlapcovík*¹⁸⁸“. Pendlujúci maďarskí kamenári z Podmedvešia, ktorí chodili do lomov Eresztvény a Mačkaluk, pociťovali veľkú vzdialenosť medzi sebou a obyvateľmi robotníckych kolónií. Mali taký pocit, že obyvatelia osád majú bohatšiu slovnú zásobu. Ked' informátora chceli zoznámiť s mladou dievkou z kolónie, nedopadlo

¹⁸⁶ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

¹⁸⁷ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

¹⁸⁸ (M, 1925 Konrádovce - Fiľakovo, m)

to dobre: „*Teda ja som ani nemal slovnú zásobu, a okrem toho sme držali aj tú vzdialenosť medzi sebou*“. Predsudky fungovali aj opačným smerom, obyvatelia robotníckych osád nazývali dedinčanov *bosonohými sedliakmi*. Manželstvá sa medzi týmito dvoma skupinami robotníkov kameňolomov začali uzatvárať až po druhej svetovej vojne. *Maďari z Mačkaluku* (medzi nimi v tom období už aj pomáďarčení príslušníci pôvodných migrantov s inými etnickými koreňmi) sa nesobášili so slovenskými kolonistami (roľníkmi) okolia. Tohto princípu „*sa veľmi držali... skôr sa vydali do Večelkova, a potom do Bašty, Tácht, alebo hovorím do Starej Bašty. Chodili tam ľudia, ked' som už bola vydatá, kupovať si prasa... a tam sme chodili aj do mlyna, do Bašty*¹⁸⁹“. Manželstvá medzi kolonistami kameňopriemyslu z Konrádoviec a slovenskými kolonistami okolitých pustatín (Čenta, Ľukva, Hodoš) vznikali podľa spomienok informátorov tiež len vo výnimočných prípadoch. Slováci „*si tam žili svoj vlastný život*¹⁹⁰“.

II.1.3.2. Vzťah obyvateľov kamenárskych kolónii s okolím – zásobovanie kolónii a práca na tretinky

Obyvateľov robotníckej kolónie zásobovali potravinami židovskí obchodníci, ktorí si založili svoje predajne v ich bezprostrednej blízkosti, roľníci resp. kameňorolníci z dediny a ľud okolitých obcí a pustatín. Konrádovce sa priestorovo delilo na *dedinu* na *kolónie* (*dolnú, hornú a novú*): „*obidve časti sa vzájomne potrebovali*“. Kamenári žijúci v kolónii mali sice svoje malé parcely – takzvané *naturálne zeme* zamestnancov – tam však pestovali iba zeleninu. V kolónii chovali robotníci hlavne kozy, ošípané a kačice. Niekoľko kráv vlastnili iba roľníci v Konrádovciach. Ak mali nadprodukciu, vedeli to v kolónii hned predať. V kamenárskych kolóniach sa v rokoch hospodárskej krízy a druhej svetovej vojny žilo ťažko. Napriek tomu, že robotníci zarábali v lomoch málo, mali výhodu v tom, že dostávali pravidelnú mesačnú mzdu. Roľníci boli prinútení v týchto časoch predať aj to málo čo mali, aby si nejaké peniaze zarobili. Do Konrádoviec nosili predávať mlieko a mliečne produkty, sliepky a vajíčka tak maďarskí roľníci z okolitých obcí, ako aj slovenskí kolonisti z okolitých pustatín. : „*Nosili z Husinej, a tieto pustatiny Čenta, Kucurgó, Pecele, Ortáš – to už bolo slovenské. Vyklčovali si kus hory, a spravili z toho ornú pôdu. Nosili aj Blhovčania, aj slovenské osady Durenda a Hodoš, aj Čierny Potok... Každý mal jedného, kto mu nosil – jeden aj desiatim-dvadsiatim povedzme – vo veľkých kanviciach, smaltovaných kanviciach s uchom. Tvaroh sa nosil zvlášť v koši, rozdelený do*

¹⁸⁹ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, m)

¹⁹⁰ (M, 1946 Konrádovce – Fiľakovo, m)

*hrudiek, aj vajce všetko. Oni vyložili nádoby do okna a ten už vedel, kolko dotyčný potrebuje. Pekne mu vyložil, tam boli nachystané aj peniaze. Peniaze si zobrajal a tovar nechal tam... Aj z Blhoviec nosili tam, lebo roľníci žili z toho¹⁹¹“. Z Mačkaluku sa chodilo na mlieko na Obručnú: „*Tam boli takí tí gazdovia, ktorí chovali kravy. A tito prídeľoši už potom ked' prišli, tak aj oni mali kravy, takže oni predávali potom mlieko, takže tieto banícke rodiny si od nich kupovali mlieko, aj maslo, tvaroh¹⁹²*“ v 50-tych rokoch 20. storočia. Mačkalukošania si tiež naklčovali záhrady, pôda však bola neúrodná, preto sa aj zelenina a ovocie dovážali z okolitých dedín: „*Tam bol kameň na kameni. To s fúrikmi, alebo v nošách odnášali... Chodili zo Šuríc, aj z Beliny takýto záhradníci. Dyne predávali, papriku, paradajky, lebo toľko sa neurodilo, že človek si mohol urobiť zásobu*“. V termíne výplat – ako aj cez víkendy – boli počas Čechov a aj Maďarov v Konrádovciach menšie trhy až jarmoky, ktorých sa zúčastnilo občas naraz až 20 predavačov: obchodník s tovarom firmy Baťa, konský mäsiar z Lučenca, bosniánski podomoví obchodníci, bulharskí zeleninári, ktorí na trh priniesli obrovské množstvo paradajok a paprík z Hodejova a Rimavských Janoviec, predavač cukríkov z Fiľakova a obchodníci so strižným tovarom. Niektorí obchodníci predávali svoje produkty z áut a zamestnávali štyroch až piatich pomocníkov¹⁹³.*

Okolie však ponúkalo robotníckym kolóniam aj iné služby. Slováci z Bukovinky, ktorí mali kone a poťahy, vozili hore do Mačkaluku tovar do obchodu a chodili cirkulárom píliť drevo kamenárom¹⁹⁴. Na zábavách a svadbách kamenárskych robotníkov vyhľávali predovšetkým Rómovia z okolitých obcí v Mačkaluku z Bašty a v Šiatoroši z Radzoviec: „*Tak to bolo Peklo (AA: názov hostinca), tam boli zábavy, jaj to sa zabávalo Rad'ovčania, Čakanovčania, Šomošania, to bol mišung národností, lebo tu bolo hodne takých cezpolných robotníkov aj v uholnej bani, aj v kameňolome, proste to bol taká zmes národností, alebo čo ja viem, či no regiónov. To boli veselé zábavy... No, tak kapely boli väčšinou tu maďarskí Cigáni tu hrali, tak viac maďarskí žáner, vedeli aj slovenské tangá¹⁹⁵*“. Ženám, ktoré chodili z konrádovskej kolónie zbierať raždie do okolitých hôr, vyrábali cigánske tkaničky Rómovia z Husinej¹⁹⁶.

V rokoch 1938-1944, kedy patrili skúmané obce k Maďarskému kráľovstvu, chodili do kolónií predávať dobré maďarské hrozno a víno z územia dnešného Maďarska, z mesta

¹⁹¹ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁹² (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

¹⁹³ (M, 1926 Konrádovce - Fiľakovo, m)

¹⁹⁴ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

¹⁹⁵ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

¹⁹⁶ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

Gyöngyös a obce Abasár¹⁹⁷: „*oni tí vinári niekedy aj sem chodili, boroši sme ich volali. Prišiel na voze boroš so súdkami, ešte no proste kým sme boli ako v maďarskom štáte začlenení, a za pár tých pengő alebo filierov, lebo ako sa to vtedy volalo... Lenže to víno voňalo po celej obci. Neviem, z čoho to robili, ale proste to vonalo, hoci som bol malý chlapec, ja som neokoštoval. A robil sa takzvaný sopdás, že nácul by sa dalo slovensky. Nácul, že dal hadičku do suda, dal tam pengő a teraz nesmel prerušíť ako cicanie... kým vládol tak cical. A bolo tak, že ked' už tú pengú tam dal, tak cical, cical, cical, až spadol na zadok*“. Gyöngyösské víno vozili na predaj do okolitých obcí aj slovenskí kolonisti z Bukovinky, mali dobré kontakty s tamojšími vinármami¹⁹⁸.

Ked'že boli obyvatelia robotníckych kolónií obklopení prírodou, vo svojom bezprostrednom okolí nachádzali ženy kamenárov množstvo lesných plodov, ktoré zbierali, spracovávali a predávali: „*Aj to bola móda, že černice sa nazberali, robili sme sirup z černíc, víno z černíc, lekvár, no, aj z chabzdia a zo šípok. Moja mama z chabzdia varila lekvár, a do lekárne – Csépe čo bol vo Fiľakove lekárnik – tak tomu Csépemu nosila moja mama. On vykupoval, ako liek to bol. Mal takú dohodu s našou mamou*¹⁹⁹“. Manželky robotníkov kameňopriemyslu však poskytovali svojmu okoliu aj iné služby: „*Bol obchod a títo banici čo chodili tam z Novej Bašty, zo Starej Bašty, Večelkova, oni si nenosili chleba. Aj moja mama aj so starkou piekli chleba do toho obchodu. Vstali v noci o druhej a dve várky museli upieť kým robotníci prišli do roboty. A zase starká už bola staršia, tak potom financom prádlo prala*²⁰⁰“. Manželky konrádovských robotníkov chodili predávať lesné plody (chabzdie, lesné jahody, oriešky a chmel) a produkty z nich do Rimavskej Soboty, Lučenca a do Fiľakova²⁰¹. Niektoré ženy v konrádovskej kolónii (napr. Talianka Angelina Cosentino) robili aj ako krajčírky. Pracovali tak pre obyvateľov robotníckej kolónie ako aj pre slovenských kolonistov z okolitých pustatín Hodoš a Ľukva, šili im hlavne košeľe a kabáty. Tak v Mačkaluku, ako aj v Konrádovciach sa ženy venovali aj páleniu domácej pálenky – *lavórovice* –, ktorú potom predávali miestnym i pendujúcim kamenárom²⁰².

Z Mačkaluku chodili ženy pracovať aj na pustatinu Ranta na Medveši, na pustatinu Vidosa pri Šuriciach, ale chodili aj „*na Bukovinku sadit' z polovice, z tretiny, že každá tretia kôpka zemiakov bola toho, čo to okopal, len ten dotyčný u ktorého robili, tak ten dal*

¹⁹⁷ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

¹⁹⁸ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, m)

¹⁹⁹ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

²⁰⁰ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

²⁰¹ (M, 1925, Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁰² (M, 1946 Konrádovce – Fiľakovo, m; Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

sadivo a zoral pole²⁰³“. Síce obyvatelia kamenárskej kolónie vedeli po slovensky len veľmi slabo, nejako sa so slovenskými kolonistami dohovorili. Ženy a deti z konrádovskej robotníckej kolónie chodili pracovať na majetky Lászlóa Szabóa z Hodejova. Jeho pozemky siahali až nad pustatiny, z ktorých bola neskôr vytvorená obec Čierny Potok. Mal správcu, ktorý ženám zadal prácu, napríklad zemiaky alebo kukuricu okopávať: „*takže tretinky, že povedzme tri kôpky a on si vybral ktorú chcel... Kamenári nechodili veľmi. Kamenári boli zmordovaní, viete, že ked' celý deň na tom slnku. Tak vám poviem, či zima, či leto, či jar, to bola tăžká robota. Ked' bol mráz ešte musel robiť, v lete bola horúčava strašná v tom kameňolome – tam sa to udržalo viete, v tej dieri... No, trpeli tí ľudia. Tak kto mohol z rodiny, tak išiel. Či žena, či deti, tak išli tam. Aspoň aj to dačo, ked' dostal. Tri kôpky kukurice, tak už mal pre sviňu alebo pre sliepky na jeden mesiac. Tak to tak museli kalkulovať²⁰⁴*“. Kameňorolníci z Podmedvešia chodili okopávať z *tretiny* na medvešské majetky Gézu Krepusku, majiteľa kameňolomu v Mačkaluku²⁰⁵. Sadili predovšetkým zemiaky a cukrovú repu (Pándy 2012: 119).

Ako výsledok akulturácie obyvateľov kamenárskych robotníckych kolónií a skupín robotníkov zapojených do vandrovného života kamenárskych robotníkov (robotníci pri výstavbe železníc, ciest, tunelov a regulácii riek, kamenári pracujúci v lomoch) v industrializovanom rurálnom prostredí vznikla na multietnickej báze kultúra baráberov, ktorá sa prejavovala hlavne spôsobom života.

II.2. Práca a socioprofesná identita zamestnancov novohradského kameňopriemyslu

Podobne ako etnická a politická identita robotníkov novohradského priemyslu kameňa sa stavovská identita skúmanej skupiny v čase vyvíjala a bola konštruovaná v rôznych jej vývojových fázach a historických kontextoch odlišne. Viazala sa však vo všetkých jej obmenách k spôsobu obživy, teda ku kamenárskej práci. V prvej polovici 20. storočia, teda v desaťročiach najintenzívnejších migračných pohybov robotníkov boli zdôrazňované prvky baráberskej identity viažucej sa k vandrovným robotníkom kameňopriemyslu. V prvých rokoch komunistického režimu sa sociálne postavenie robotníkov výrazne zmenilo. Nové politické zriadenie im zabezpečilo predtým nepoznané sociálne istoty a vyššie príjmy (Denková 2013: 55). Do 50-tych rokov 20. storočia prezili skúmané komunity niekoľko relatívne pokojných rokov bez vandrovania (resp. migrácie už

²⁰³ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

²⁰⁴ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

²⁰⁵ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

neboli také masové ako predtým) a pre dané robotnícke kolónie začal byť charakteristický skôr usadený spôsob života. V rokoch budovania socializmu sa v identifikácii zamestnancov kameňolomov začal zdôrazňovať banícky element. Prestíž banských robotníkov bola v danom období „skôr postavená na prudkom zlepšení inak veľmi biednych životných podmienok, ktoré boli charakteristické pre medzivojnové obdobie. Netvorili bohatú vrstvu spoločnosti, len si kumuláciou mzdového a sociálneho zabezpečenia zvýšili životný štandard. Priblížili sa tak k životnému štýlu socialistickej strednej triedy“ (Denková 2013: 57).

II.2.1. Práca v kameňolomoch

V Konrádovciach fungoval najväčší čadičový lom Rakúsko-uhorskej monarchie, ktorý sa stal po skončení druhej svetovej vojny najväčším závodom československého kameňopriemyslu. V obci bolo postupne otvorených 12 baní, ktoré mali vždy *vajcovitý tvar*, kopírovali formu ložísk čadiča. Prehľad charakteristických črt jednotlivých lomov načrtol informátor narodený v miestnej kolónii nasledovne: „*Vo všetkých baniach bol odlišný kameň. V prvej bani bol, prosím pekne, črep. Ten bol dobrý neskôr na malý kameň. V tom čase ale nie, lebo sa vyrábali veľké kamene, ako dvadsaťkrát dvadsiatky, pätnásťkrát dvadsiatky... v prvej bani to bolo všetko v platniach. Ako vrch ubúdal, padal, tak ubúdal aj kameň a stal sa platňou. V bani číslo dva: tam prosím boli pätky, bloky ako tento stôl... Očistili to tak dookola, obviazali lanom a vytiahli pomocou výťahov... Baňa číslo tri bola prosím pekne znova podobná. Spodok bane číslo štyri tak vyrabovali, že tam je jazero – aj ryby sú v ňom a chodilo sa tam kúpať. Aby voda nebola hlboká, aby tam vedeli ešte stále dolovať kameň, tak spravili taký výpust, taký zárez... tam už bol všade tuf. A z toho sa dal postaviť dom. Dal sa pekne vykladať, ale nebol taký ako tento tu, tuf na Vereške /poznámka AA: vo Fil'akove/. Rozpadával sa na normálne kvádre. Aj medzi tým, prosím pekne, bola taká tenká vrstva, a ked' človek udrel do tej vrstvy čakanom alebo toporom... pekne sa rozvalil... V bani číslo päť bola dielňa... tam sa vyrábali nástroje a odtiaľ sa rozvážali do všetkých baní. A bol tam, prosím pekne, jeden osol, ktorý rozvážal ľuďom vodu a železo. Lebo voda bola dobrá len v bani číslo osem, vyvierať zo skaly. Bane číslo deväť a desať rozdeľoval potok, ktorý vyvierať na vrchu Bučoň. V bani na pravej strane bol mäkký kameň a v bani na ľavej strane čierny bazalt. Baňa na pravej strane zamírzala, ale baňa na ľavej strane nezamírzala, lebo tam bol čistý čierny bazalt... ten sa*

však popáli²⁰⁶“. V Mačkaluku boli otvorené štyri čadičové a v Šiatoroši jeden andezitový kameňolom.

V roku 1913 sa šesť konrádovských baní rozprestieralo v línii jedného kilometra. Odhliadnuc od prerušenia medzi baňami III. a IV. vytvárali súvislý rad. Úpätie baní bolo široké miestami 50 až 100 m v nadmorskej výške 382 m.n.m. Kamenári pracovali v tom čase pod drevenou kôlňou dlhou 654 m. Zmestili sa tam však aj kováčske vyhne (na pomedzí baní II. a III., a v bani VI.), v ktorých sa vyrábali, opravovali a ostrili kamenárske nástroje, ale aj sklady na *depotové kamene*. Boli tu vykopané aj dve studne pre robotníkov. Studňa spomínaná už v roku 1913 ako „staršia“ existovala na západ od bane č. IV. Novšia, vyhĺbená v bani č. II. po roku 1910, bola približne 15 m hlboká a bola po celej hĺbke vytesaná do čadiča (Budapest... 1913: 9-10).

V roku 1911 bola konrádovská najväčšou čadičovou baňou Uhorska, v ktorej pracovalo 800 robotníkov, ktorí spolu s rodinnými príslušníkmi tvorili cca. 1700 člennú kolóniu (Reiszig 1911: 70). V miestnych kameňolomoch pracovalo v roku 1913 700-800 robotníkov, ich počet sa však koncom 30-tych rokov 20. storočia – teda po svetovej hospodárskej kríze - znížil pod 250. Kým po druhej svetovej vojne počet zamestnancov opäť stúpol na 360 pracovníkov, v roku 1982 mali lomy už len 46 zamestnancov²⁰⁷. V Mačkaluku sa v roku 1947 počítalo s maximálnym počtom 102 zamestnancov a v Šiatoroši robilo v 50-tych rokoch 20. storočia 118 ľudí²⁰⁸. Vo všetkých kameňolomoch dvojkrajového národného podniku Slovenský bazaltový kameňopriemysel so sídlom v Lučenci pracovalo v roku 1954 celkom 2000 zamestnancov (K 1954/8 s. 3). Mýtus veľkoleposti „starých krásnych čias“ viedie súčasných pamätníkov i niektorých autorov vlastivedných publikácií k zveličovaniu, k uvádzaniu nepodložených vysokých počtov zamestnancov. V súvislosti s Konrádovcami uvádzajú informátori počty zamestnancov 1200 aj po druhej svetovej vojne²⁰⁹. V Mačkaluku pracovalo podľa autorov vlastivedných publikácií 1000-1500 robotníkov (Ivanics 1996: 60, Reško 2010: 5, Karancsi – Prakfalvi – Gaál 2007: 283), podľa informátorky až 3000²¹⁰ a v Šiatoroši 1000 robotníkov²¹¹.

²⁰⁶ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁰⁷ Budapest... 1913: 10, MNL OL f. PMKB Z 36. 114 d. 102. sz., Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 58 a 98.

²⁰⁸ MNL NML XI. S 7. A Somoskói Bazaltbánya r. t. macskalyuki bányaüzemének kalkulációja 1947. II. 14., (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

²⁰⁹ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²¹⁰ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

²¹¹ (Ž, 1947 Šiatoroš – Šiatorská Bukovinka, s)

II.2.1.1. Ručné dolovanie a spracovávanie kameňa

Práce sa v bani delili na dve základné skupiny: odstraňovanie skrývky (zeme a sutiny) a dolovanie a spracovávanie kameňa. Väčšina odkrývacích zemných prác sa koncentrovala na jarné mesiace, kedy sa po zime opäť otvorili ložiská – odhalili skaly. Odstraňovanie nepotrebnnej sutiny z baní však prebiehalo počas celého roka, hlavne v období, keď sa skaly odstrelovali rôznymi druhami výbušnín (dynamit, astralit, haloxilin) (Budapest... 1913: 18). Za odkrývanie (mad. *fődelés*) platili robotníkom hodinovú mzdu, kým za odpratávanie zemných *heln* (mad. *föld helni*) sa platila úkolová (*akordná*) mzda²¹². Odkrývať chodili do Konrádoviec aj obyvatelia širokého okolia²¹³: „*Kamenárska výroba potrebovala aj veľa pomocníkov. Či tých, čo zvážali ten kameň, tí vozíčkári čo boli, streľmajstri, minéri... Bazalt je pod zeminou. Dakde vyčnieva, ale väčšinou je to tak, že tá prikrývka je taká... vozíkovali zeminu, že nielen špeciálna práca bola*²¹⁴“.

Zachoval sa päťdesiatbodový pracovný poriadok lomu Šiatoroš z roku 1897. Dokument zadeľoval pracovníkov kameňolomu do šiestich skupín: kamenári, lámači, ich pomocníci, streľmajstri, kováči, kolári a povozníci. Pracovný čas trval počas letnej pracovnej sezóny ráno od piatej večer do siedmej s troma prestávkami – raňajky, obed a olovrant. Počas prestávok sa personál okrem kompetentných – ktorí nebezpečné úkony práve vykonávali – nemohol pohybovať v lome, vtedy sa realizovali odstrely ohlasované klaksónmi. Museli prejsť na cestu, ktorá viedla pod lomom a ktorú oddelovali od bane dve rampy. Začiatok a koniec práce signalizoval zvonček. Kamenári (*ritzeri*) pracovali na svojich pracoviskách, ktoré mali byť vytvorené vo vzdialosti minimálne 4 m od lomovej steny. Vŕtači, streľmajstri a odpratávači odstrelených skál museli byť istení pomocou istiacich lán, ktoré museli byť pevne kotvené a mali byť udržiavané v dobrom stave. Pri prevážaní výbušnín mali byť kovové súčiastky vozov ovinuté kúdeľou, slamou alebo handrou. Voz musel byť pritom označený čierrou zástavou. Sprievodcovia museli byť vždy trievzi a nemohli fajčiť. Zakazovalo sa im zastavovať v obci, nemohli zabočiť do dvorov hostincov či obytných domov. Dynamit a pušný prach sa skladovali v uzamknuteľných jamách vyhlbených v lese nad lomom. Zakazoval sa vstup do skladov výbušnín v obuvi, ktorá mala podošvu podbitú kovovými klincami. Otváranie skladovacích bední a sudov mohlo byť vykonávané výlučne pomocou drevených nástrojov. Správca bane bol povinný zabezpečiť, aby sa pri dolovaní kameňa vytvárala schodovitá kamenná

²¹² MNL OL f. PMKB Z 36. 114 d. 102. sz. Czágán Lipót jelentése a Korláti Bazaltbánya rt. üzemvitelével kapcsolatos ellenőrzésről, 1937. 1. 5.

²¹³ Aj muži z Tácht (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m).

²¹⁴ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

stena a aby nevznikol svah, po ktorom by sa mohli skotúlať kusy skaly, ktoré by mohli ohroziť životy kamenárov. Robotníci zodpovedali za nástroje, ktoré im boli zverené. Po ich vedomom poškodení museli zaplatiť spoločnosti odškodné²¹⁵.

Výroba produktov hrubej kamenárskej výroby mala tiež dve základné fázy: dolovanie kameňa a výroba dlažobných kociek a ostatných produktov. V prvých rokoch po otvorení baní, keď sa otvorili najkvalitnejšie ložiská, sa v Konrádovciach na základe nariadenia majiteľov používali metódy tradičného ručného dolovania. Skaly sa schodovito vytvarovali a využívali sa tzv. *lógre* (aj „*lúger*“), štrbiny medzi jednotlivými vrstvami lomovej steny. Kameň zo steny vyberali *rámovači vrstvovito* – takáto stena sa nazývala *štós*. Vrstvy podľa kamenárov vznikli v dôsledku sopečnej činnosti tak, že po vyvretí lávy jedna vrstva vychladla, stuhla a tá bola neskôr prekrytá ďalšou: „*počas potopy sveta sa tam zanieslo troška blata a tam sa pekne spravil grif a tam sa to potom podvihlo štangľou, vtedy ešte neexistovali bágre, neboli tak ako dneska sú... podvihol sa kameň. Udreli na jeho koniec tak, že sa to ozývalo, vtedy už išli lámat*. Potom to lámali povedzme na také kusy ako stolička²¹⁶“. Takto vytrhnutá vrstva sa nazývala *platňou* (mad'. *platni*). V tých časoch bolo na jednej strane ešte menej výbušnín, ale báli sa aj toho, aby ušľachtilý kamenný materiál súci na opracovanie vo forme dlažobného materiálu nepopraskal²¹⁷. „*Lutovali, vraveli že sa kameň zničí, ked' sa to vrhne z výšky, preto sa tak schodovito vytvarovala skala... z jedného schodu na druhý, kým sa kameň nedostal dole... poukladali pod to taký zlý kameň, aby padlo na to. Ked' to tam padlo, tak sa roztlkol ten kameň, ktorý bol naspodku a nie kvadri, ktorý sa niesol na kresanie... Bolo tam potom také blató²¹⁸ a to blató malo štyri kolesá a na jeho vrchu boli dosky. Navalili to na to a tak sa to vynášalo ricerom²¹⁹“.*

Lámači (mad'. *hasigató*) lámali veľké vydolované kusy kameňa na menšie, aby ich mohli opracovať riceri. Vryli do kameňa – bud' širšiu dieru na formu klina nazývaného *kalpicni*, alebo užšiu dieru pre klin *durmanč*. Do veľkých kusov kameňa aj na viacerých miestach. Kalpicni mohlo mať hĺbku 10-12 centimetrov. Do neho sa vložili dva kusy plechov a potom klin, ktorý sa mal napnúť pred rozlomením balvanu, aby bola sila

²¹⁵ ŠABB-PLC Magistrát mesta Lučenec 1815-1922, Inv.č. 154, šk. 44, Sp. 1899 (1236), (1336) a (1244). Braun József építési vállalat. A sátorosi kőbányák munkarendje. 1897. november. Skoro totožný pracovný poriadok vydal Braun aj pre robotníkov svojej bane vo Veľkých Dravciach – ten sa v archíve zachoval len zlomkovito.

²¹⁶ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m).

²¹⁷ (M, 1922 Konrádovce – Konrádovce, m).

²¹⁸ Blató = skomolenina slova „plató“, plošina určená na prevážanie väčších a ľažkých kusov kameňa.

²¹⁹ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m).

rovnomerne rozložená pri údere mlatom²²⁰. Ďalším typom klina bol *flašencúg*: „vyďobala sa do kameňa diera, do dvoch bokov dali taký plech – také hrubé železo, ale ploché a dali klin. Na to napľul. Udrel a videl, že ked' je mokré, že ako ten klin drží. A ked' videl, že všade je mokré... tá stena toho, tak buchol. Tak sa ten kameň pekne rozsypal. Lebo ako ten stôl, také kamene nosili. To musel tak poštiepať, aby mu to vydalo rozmery²²¹“. V Konrádovciach zavádzali v 50-tych rokoch aj nový spôsob štiepania väčších kusov kameňa, ktorý sa však neosvedčil: „navŕtajú sa doň diery a rozstrela sa čiernym prachom. Je jasné, že potom majú len samé rohy u kameňa. Pri robení každý čaká na šikovnejší kus kameňa, aby mohol robiť ľahšie a kvalitnejšie kocky. Iné je to vo výrobni č. 7, kde sa pracuje svedomite. Tu kamenári do väčšieho kusa kameňa nevŕtajú a nerozstreľujú ho, ale riadne rozštiepajú. Výsledky sú potom také, že kvalita výrobkov je prvotriedna“ (K 1954/9 s. 3).

Časť vyprodukovaného kamenného materiálu sa formou *depony* dostala na ďalšie spracovávanie ku kamenárom (*ricerom*), ostatná časť sa predávala ako lomový a drvený kameň. Predchádzajúce práce prevádzali *nakladaci*, ktorí privážali bloky od štiepačov ku *kockárom*. Práca štiepača bola nebezpečnejšia ako práca ricera, lebo štiepač pracoval priamo pod stenou lomu (K 1957/7 s. 4). Dlažobný materiál opracovávali riceri sice tiež priamo v baniach, ale vo väčšej vzdialosti od lomovej steny. Pracovali tradičným spôsobom na zemi poštvrnožky. Novším spôsobom bolo vyrábať kamenné kocky na provizórnom pracovnom stole, takzvanom *halpangu*, ktorý mohol byť pripravený z použitej pneumatiky alebo z kovového rámu banského vozíka, ktorý sa naplnil lomovým kameňom a zeminou. Takto pripravený pracovný stôl bol do istej miery pružný a pracovná plocha sa o niekoľko desiatok centimetrov nadvihla zo zeme²²². Dobrí riceri si potrpeli na dodržiavaní zadaných rozmerov výrobkov: „Boli to veľmi veľkí odborníci... Mohla tam byť polcentimetrová diferencia. Kameň mohol byť o dva aj pol milimetra menší, alebo o dva aj pol milimetra väčší. Musel to tak opracovať²²³“. Najlepší z nich – napríklad ricer Hók z Konrádoviec – vedeli kresať na obidve strany: „Napravo i naľavo. Neotáča kameň. To veľa spravi²²⁴“. Znakov kvality dobrého kamenára bolo aj to, že kameň zbytočne nekresal, ale ho vždy dokonale štiepal (K 1955/20 s. 2). V lome sa pracovalo pod jednoduchými strieškami: „zo začiatku mali len haluze porobené a potom pozdejšie sa im robili tieto (AA:

²²⁰ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

²²¹ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

²²² (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m) a (K 1954/9 s. 4)

²²³ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²²⁴ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

drevené) prístrešky²²⁵“.

Riceri používali pri kresaní kameňa tradičné nástroje, ktorých názvy boli často do maďarčiny a slovenčiny prevzaté z nemeckého (a podľa informátorov aj z talianskeho) jazyka: železné kliny na štiepanie kameňa (*durmanč, flašencúg*), hranaté kladivo na opracovanie kociek (*macľa*, maď. *macli*, *kiskövező macli*), mlat (maď. *bunkó*) a kladivo s jedným mriežkovaným koncom (*štokhamer*). „*Hovorili sme tomu čistá robota* (maď. *tiszta munka*), *ked' sa okraj drobne opracoval štokhamerom... to je také ako kladivo, ale bol väčší, a na jednom konci boli zarezané také kocky. Tým sme to obijali a celkom tie veľké hrče, ktoré tam zostali po opracovaní špicovým železom* (maď. *spicvas*), s tým sme to potom zjemňovali. A okraj sa dookola ošlógoval (maď. *leslögolni*)²²⁶“. Podľa ďalšieho informátora bol štokhamer podobný „*ako macľa, len mala takto mriežkovanie a týmto robili na dlažkách. Ked' pobúchali, tak sa vytvorilo také drsné – drsný povrch*²²⁷“. Železné náradie nosili ostríť ku kováčom deti alebo Rómovia v putniach. Ked' potreboval ricer naostríť náradie, vyhodil tupé kusy nabok. Riceri však mali osobný vzťah len ku svojim kladivám a macliam, ostatné špicové železá a dláta boli medzi robotníkmi v kolobehu²²⁸.

Konrádovské čadičové bane sa zamerali na výrobu dlažobných kociek, lomového kameňa, drte a štrkov obyčajných a granulovaných, ďalej produkovali regulačný a záhodzový kameň. Ročná produkcia lomu sa v roku 1904 hýbala okolo 30.000 m³ kameňa. V rokoch 1900-1907 vyprodukovali bane nasledujúce množstvá produktov: napr. kocky s rozmermi 18x18x18 cm – 2.987.317 kusov, ¾ kocky s rozmermi 18x18x13-14 cm – 765.665 kusov, polovičné kocky v rôznych veľkostiach – spolu: 4.790.350 kusov, obrubníky v rôznych veľkostiach – spolu: 29.368 bežných metrov, lomový kameň – 36.141 m³, štrk – 18.097 m³²²⁹.

Názvoslovie produktov poznali kamenári v maďarskom jazyku: *soros, fejkő, rövid téglá, hosszú téglá, rövid kocka, hosszú kocka, spickő*, a často svoje výrobky spomínali len podľa ich rozmerov. V Konrádovciach sa *mačacie hlavy* (maď. *macskakő*) nevyrábali: „*často počúvam v televízii, hovoria o ceste vydláždenej mačacími hlavami... neviem, ako môžu byť na ceste vydláždenej kockami mačacie hlavy. Mačacie hlavy tie nemajú formu. Robili sme to v Čechách v Mimoní. Tie zvykli mať iba jednu hlavu, a po maďarsky povedané zvykli mať jedno dno, alebo zadok, aby postáli a aby mali plochý vrch. Ale na*

²²⁵ (Ž, 1947 Šiatoroš – Šiatorská Bukovinka, s)

²²⁶ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

²²⁷ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

²²⁸ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

²²⁹ Kalmár 1908: príloha - A korláti bányák termelési kimutatása.

*mačacích hlavách boli také trne, bolo to ako ježko (mad'. töviskesdisznó)²³⁰“. Na kvalitné výrobky kockárov si dávali taký pozor, že podľa spomienok starých odborníkov: „*bol aj taký kameň, ktorý sa vo vagónoch dával do slamy, aby sa nepolámal*²³¹“.*

Riceri pracovali za úkolovú mzdu. Dostávali ju za kusy štiepaním a kresaním opracovaného kameňa a za metre kubické lomového kameňa, ako vedľajšieho produktu svojej práce. Bolo to jednak „*tažké a človek bol vystavený poveternostným podmienkam, ale bolo to tak, že nám nikto nedirigoval. Dostal som surovinu. Ked' som pracoval, pracoval, ak som nepracoval, nepracoval. Čo som vyprodukoval, zato som dostal výplatu...*/AA: neskôr skúsil robiť vítača/ ...*bolo to dobré, nebolo treba pracovať, predsa som tam nevydržal, lebo som pracoval za hodinovú mzdu a vždy som si myslel, že ma niekto stále sleduje, či niečo robím, alebo nerobím*²³²“.

Kamenári pôvodne nerobili v partiách, nová organizácia práce sa zaviedla až v rokoch socializmu. Až do konca druhej svetovej vojny pracovali individuálne. „*Bolo aj také, že si vybrali baňu do akordu, ale vtedy si povyberali, že kto s kym bude pracovať, lebo nechceli s každým... tí, ktorí boli slabšími ricermi, tí zase pracovali spolu, alebo tí silnejší, tak sa im hovorilo že »ham-hami«, ktorí si chceli veľa zarobiť, tí zase robili oddelene*²³³“. Pri určovaní úkolovej mzdy sa vychádzalo z tzv. figúr (mad'. figura). Vyprodukovaný dlažobný materiál sa kládol do ihlanovitého tvaru: „*kládli sme do figury... obrubníky, taluty. Začali sme: jedna, dve, a ten tretí už prekrýval škáru, a na základe toho sa to dalo spočítať, že kolko je tam riadkov a kolko kusov v nich. Ak bolo päť vysoké, tak to bolo prosím pekne päťdesiat kusov, ak desať vysoké, tak sto kusov. A ked' prišiel preberač, tak len popri tom prešiel a žena to pri ňom zapisovala na cedulky*²³⁴“. Začiatkom 50-tych rokov 20. storočia pracovali kamenári už v partiách evidovaných podľa priezvisiek ich vedúcich. V júli 1952 pracovalo v šiestich konrádovských baniach 19 kamenárskych partíí (pravdepodobne kockárov) s 84 kamenármami. Počet členov sa v jednotlivých partiách hýbal od jednej osoby po osem osôb, najčastejšie však boli päťčlenné partie (K 1952/8 s. 3, m).

Kameňopriemysel mal voľakedy sezónny charakter nakoľko výroba sa uskutočňovala na úplne otvorenom teréne a podliehala vplyvom počasia. V zimnom období museli vždy prestať s výrobou štiepaného kameňa, lebo kamenný materiál zmrzol. Vo výrobe malých kamenných kociek bola kvôli mrazom ročne dvoj- až trojmesačná

²³⁰ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m; M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²³¹ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²³² (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²³³ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²³⁴ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

prestávka. V lete však vynucovali prestávky vo výrobe viacdňové dažde (K 1953/8 s. 2). V konrádovskej bani číslo V. sa doloval taký kameň, cez ktorý vedela presiaknuť voda. V tejto bani preto nezamízali ani vonkajšie vrstvy bazaltu, dalo sa tam dolovať aj v zime. V ostatných baniach bola pod čadičovou vrstvou hlina, ktorá neprepúšťala vodu. Voda v lete žiadnym spôsobom neovplyvňovala kvalitu kameňa, ale v zime zamízala a vytvárala v kamenných vrstvách praskliny, čím sa kameň určený na štiepanie znehodnocoval. Odkryté vrstvy sa preto na zimu zakrývali najprv zeminou a v 20-tych rokoch 20. storočia doskami. Veľké kamenné kocky – tzv. *depotové kamene* (mad. *depotkő*) – vytážené v lete a na jeseň, ale neopracované, sa do zimy skladovali. Kameň, z ktorého lomová vlaha vyschla, už vôbec nezamízal, dal sa ďalej spracovať aj v chladnom počasí. Takto kamenári vyprodukovali počas zimných mesiacov ročne približne 600.000 kusov tvarovaného kameňa. Aj táto nepretržitá pracovná príležitosť prispela začiatkom 20. storočia k tomu, že sa v Konrádovciach usadilo veľa dobrých odborníkov (Kalmár 1908: 20, Budapest... 1913: 6, 10; K 1956/8 s. 4). Hlavná pracovná sezóna pre vyššie uvedený dôvod trvala dovtedy, kým neprišli prvé mrazy. Vtedy sa už kameň podobal na *práchnivé drevo* (mad. *toplós fa*), neštiepil sa dobre. Práca sa naplno opäť rozbehla až uprostred februára alebo začiatkom marca²³⁵.

V Konrádovciach pracovali riceri pod výrobnými halami už aj v medzivojnovom období. Prevalenie halovej strechy pod veľkým snehom spôsobilo jednu z najväčších nešťastí miestnych lomov. Začiatkom 40-tych rokov 20. storočia sa zase v baniach zbierali lomové kamene a *šnice* (mad. *snitzli*), ktoré boli napriek mrazom vhodné na výrobu dlažobného kameňa²³⁶. Boli to ale výnimky. Novohradský kameňopriemysel prešiel na nepretržitú výrobu až v rokoch socializmu. Začiatkom roka 1954 v Konrádovciach previedli celý odstrel vo všetkých lomoch a v Bulharoch sa v rámci zimných prác zamerali na rozšírenie lomu, skrývku, odstránenie hliny a odpadového kameňa a prevedenie generálnej opravy drvíča, štiepacích strojov, kamenárskych nástrojov, štiepacej budovy, plechových vozíkov, koľajníc, výhybiek, príjazdnej cesty do lomu, opravu mostov a podvalov (K1954/1 s. 4, K 1954/2 s. 2). Výpadky vo výrobe dlažobného materiálu plánovali v tomto období riešiť „*s pravidelnou prípravou a uskladnením depony na zimné mesiace a vybudovaním barakov s patričnými bokmi, ktoré by boli vykurovateľné a chránili by tak materiál, ako aj robotníkov*“ (K 1955/2 s. 2, m). Výstavbu takýchto

²³⁵ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m); MNL OL f. PMKB Z 36. 114 d. 102. sz. Czágán Lipót jelentése a Korláti Bazaltbánya rt. üzemvitelével kapcsolatos ellenőrzésről, 1937. 1. 5.

²³⁶ MNL OL f. PMKB Z 36. 187 d.

kamenárskych hál slúboval podnikový časopis pre Konrádovčanov v roku 1957 (K 1956/19 s. 2).

Symbolickým prejavom socioprofesnej identity novohradských kamenárov bolo, že do programu osláv prvého mája v roku 1948 organizovaných v Jesenskom (v danom období Feledince) prispeli „*alegorickým vozom*, ktorý znázorňoval prácu v kamenolome²³⁷“.

II.2.1.2. Odovzdávanie špeciálnych vedomostí kamenárstva

Riceri vyštudovali remeslo formou ústneho tradovania. Mladí chlapci z kamenárskych rodín nosili svojim otcom do bane obed a keď dosiahli vek 12-13 rokov, začali sa od starších učiť základné ĭahy ricerskej práce: „*doobeda sme boli v škole, napoludnie sme niesli obed do bane, a kto mal na to sklon, ten tam zostal aj poobede babrať, až kým neskončil školu*“. Ricer, ktorý učil svojho syna, dostával od spoločnosti príplatok. Posledný kamenár talianskeho pôvodu žijúci v Konrádovciach, Mihály Cosentino to vysvetľoval takto: „*kamenárske remeslo je také, že kým žijete, vždy sa musíte učiť... do bane som chodil od svojich dvanásťich rokov*“. Dávali mu najprv špicovať (mad. *spicelni*) čadičové tehly (mad. *téglá*) o rozmere 18x16 cm. Musel odstrániť hrče z bokov nahrubo opracovaných kociek. Ak bol „učeň“ šikovný, stihol už za svojich učňovských čias spracovávať produkty dvoch-troch ricerov, teda popri výrobkoch svojho príbuzného aj ďalších majstrov (napr. József Berze robil pri príbuznom a pri majstroch Bélovi Zimanovi, Jánosovi Gálovi a Józsefovi Gálovi). Ošpicoval tak denne 50-60 väčších kociek. Ricer vysekal základné rozmery kameňa pomocou šablóny. Udrel len tak *približne* a potom hodil kameň bokom. Učni museli odšpicovať hrče (mad. *görcs*) z jednotlivých strán tak, aby vznikli hladké plochy. K tomu však ricer musel dopredu vedieť, kde všade sa kameň bude *napínať*. Ak bol potom kameň pekný - pekne sa štiepil, hovorilo sa, že je *štráfový* (mad. *stráfos*)²³⁸. Kým nevedel pracovať s mačlou správne z lakt'a (mad. *könyékből*), hovorili mu že „*máš vajce pod pazuchou*²³⁹“. Proces učenia sa však mohol byť aj bolestivý. Často si učenec udrel články prstov, lebo si nevidel ruku, musel sa koncentrovať na to, čo robil. Zapálené rany sa v bani zaliepali cigaretovým papierom. Riceri hovorievali svojim učňom, že to je ešte stále iba *nešikovná koža* (mad. *ügyetlen bőr*). Ak bol *spicer* šikovný, už vo svojich šestnásťich rokoch sa mohol stať *ricerom*. Ak nebolo čo špicovať, dávali riceri

²³⁷ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 9.

²³⁸ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m).

²³⁹ (M, 1946 Konrádovce – Fiľakovo, m)

učňom skúsať ryt' *kalpicne* – teda robiť diery pre klin na štiepanie - do kociek, ktoré sa nazývali *tehly* – 15x20 cm (mad'. *kalpicnyiket ásni a téglába*). Ak však mlatom netrafil kameň presne, ten sa nerozštiepil symetricky – spodok jednej polovičky bol užší ako vrch a opačne – bol teda pokazený. V takýchto prípadoch mohol ricer učña potrestať aj fyzicky – údermi plechovou kamenárskou šablónou na zadok. Takéto bitky si uční dlho pamäタali²⁴⁰. Odovzdávanie vedomostí „z otca na syna“ priamo v lomoch sa v rokoch druhej svetovej vojny už začalo zakazovať. Keď prišiel banský inšpektor na pracovisko, tak sa *spiceri* – deti ktoré sa učili špicovať – museli skryť pod *helňu*, inak by ich vyučujúcim dala banská spoločnosť pokutu²⁴¹. Jednotlivé pracovné pozície nežili v lomoch vedľa seba izolované. Niekoľko mohol v kameňolomoch začínať svoju individuálnu pracovnú kariéru ako špicer kociek, pozdejšie mohol pracovať ako lámač kameňa a mohol sa prepracovať do pozície mínera (K 1954/8 s. 2).

V prvej polovici päťdesiatych rokov 20. storočia bolo tradičné odovzdávanie vedomostí nahradené školskou výučbou. Po druhej svetovej vojne „*mnoho otcov-kamenárov nerado a len z nedostatku možnosti učenia svojich synov a dcér v iných remeslách-odboroch, dávalo svoje deti po vychodení škôl do učenia za kamenára a tak veková hranica kamenárov rok čo rok stúpala, kamenárskeho dorastu ubúdalo a začalo sa hovoriť o vymieraní kamenárstva*“ (1953/9 s. 3). Školu pracujúceho dorastu – do ktorého prichádzali uční skoro zo všetkých závodov kameňopriemyslu Slovenska – otvoril národný podnik Slovenské bazaltové kameňolomy začiatkom roka 1953 v Hodejove (K 1953/1 s. 4). Podnikové riaditeľstvo SBK však ešte v tom roku postavilo nový moderný internát a učilište v sídle svojho najväčšieho závodu, v Konrádovciach. Prví uční vyštudovali na Závodnej učňovskej škole v rokoch 1954-1956²⁴². Závodný časopis referoval o škole, do ktorej očakávali najmä mládež stredných škôl z kraju Žilina a Banská Bystrica, takto: „*V našom novom učilišti je miesto pre 60 učňov a učilište je vybavené modernými izbami, kúpelňami, spoločenským klubom, tenisovým ihriskom, kým futbal môžu chovanci pestovať na modernom ihrisku Telovýchovnej jednoty Tatran. Okrem toho budú mať k dispozícii novopostavenú plaváreň. Nás budúci pracujúci dorast bude pod odborno-politickej školením dobrých odborníkov. Pre súkromné i povinné odborno-politicke štúdium bude im k dispozícii bohatá knižnica, o ktorú sa podnikové riaditeľstvo už teraz s nevidanou ochotou stará... nás učňovský dorast bude mať dvojročné odborné*

²⁴⁰ (M, 1930 Konrádovce – Fiľakovo, m; M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m).

²⁴¹ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²⁴² Reg. OcÚ K. Fotoalbum Zo života obce Konrádovce v obrázkoch.

školenie, ktoré bude pozostávať z dvoch časti. Časti teoretickej (tri dni v týždni) a praktickej (tiež tri dni týždenne). Praktický výcvik nášho budúceho dorastu bude pod dozorom majstrov-inštruktorov, a to najpravdepodobnejšie v samostatnom lome mládeže v Konrádovciach (AA: nazývanom Bandibánya²⁴³), kde pracujúci dorast si bude viesť celú správu lomu, tak administratívnu, ako i praktickú... Naši uční sú po hmotnej stránke zabezpečení tak, ako ostatný dorast SPD, a to plná strava, ubytovanie, lekárske a nemocničné ošetrenie, vreckový príspevok, šaty a obuv. Okrem toho úhrada cesty z domova do SPD v Konrádovciach a každý mesiac bezplatná cesta na návštenu k rodičom“ (K 1953/5 s. 1-2). Z ďalšieho náborového článku časopisu sa dozvedáme nasledujúce podrobnosti o živote kamenárskych učňov: „Uční majú nárok na 3 týždne dovolenky okrem sviatkov vianočných a veľkonočných... Záujmy učňov sú zastupované skupinou ČSM, ktorého výbor organizuje tiež spoločenský život v stredisku... Aspoň jedenkrát za týždeň býva spoločná návšteva kina. Vstupné hradí závod. Závod a správa domova nezabúda ani na tanec. Závod poriada pre učňov večierky a zábavy... Budete mať k dispozícii hrište a celú výstroj k pestovaniu košíkovej, kopanej, ľahkej a ťažkej atletike a stolnému tenisu... Zvlášť výhodné pre učňa je to, že dostane zaplatené za výrobky, ktoré v praktickom výcviku vyprodukuje“ (K 1953/6 s. 3). Uční jedinej kamenárskej školy na Slovensku a „tohto druhu v celej republike“ nosili na sviatočné príležitosti kamenársku uniformu, ktorej presný popis sa však nezachoval (K 1954/6 s. 2, K 1955/10 s. 2). „Učebný odbor tejto školy je kamenár-kockár, učebná doba 2 roky... Vyrába jú sa dlažobné kocky rôznej veľkosti a v druhom ročníku sa prevádzka i čistá kamenárska práca – schodištia, kopáky, chodníkové obruby a pod.“ (K 1956/7 s. 2). Skúsenosti absolventov na svojich prvých pracoviskách však neboli vždy pozitívne: „Bolo viac prípadov, že vyučenci zo ZUŠ-ky, ktorí boli zaradení na pracoviská po vyučení a stretli sa v prvých mesiacoch s určitými neúspechmi, snažili sa opustiť svoje povolanie, ba boli aj takí, ktorí zutekali“ (K 1958/4 s. 3). Školská budova s internátom preto svoju pôvodnú funkciu čoskoro stratila. V rokoch 1962-2004 v nej už fungoval detský domov²⁴⁴.

II.2.1.3. Mechanizácia kamenárskej výroby

„Kameňopriemysel patrí na poli mechanizácie takpovediac k úplne posledným odvetviam priemyslu, a práve tým sa dá odôvodniť, že už toto povolenie pomaly nemá príťažnú silu vzhľadom na mládež, ktorá sa snaží umiestniť v iných odvetviach priemyslu.“

²⁴³ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 64.

²⁴⁴ <http://ddriso.sk/historia.html>, prístup: 3. 8. 2010

Ukazuje to aj to, že priemerný vek zamestnancov kameňolomov je 38-40 rokov“ (K 1955/2 s. 2, m). Kameňolomy v prvých rokoch nemali žiadne technické vybavenie, pracovalo sa len ručne. Výrobky boli z Konrádoviec odvážané vozmi na blhovskú a šídsku železničnú stanicu a z Mačkaluku do stanice Somoskőújfalu. Takýto spôsob prevážania produktov bol však veľmi namáhavý, komplikovaný a zdĺhavý. Prvotná fáza mechanizácie lomov bola preto zameraná na riešenie prevozu hotových produktov. Úzkorozchodná priemyselná železnička na konský pohon (dĺžka – v roku 1907: 3.414 m, v roku 1913: 6.960 m) spájala v Konrádovciach jednotlivé pracoviská s dvoma otvorenými zvážňami už aj za čias Rakúsko-Uhorska. Kratšia pracovala v bani č. I. a mala dĺžku iba 40 m. Dvojitá zvážňa – kamenármi nazývaná ľudovo *brenz* - bola dlhá 620 m a vedela za jeden deň prepraviť 100 banských vozíkov s objemom 2 m³. K jej hornej stanici, vybudovanej vo východnej časti bane č. IV. sa zbiehali koľajnice konskej železničky a jej dolná stanica bola prepojená s úzkorozchodnou železničkou o rozchode 750 mm. Plné vozíky posielané smerom dole ťahali opačným smerom prázdne. Vymieňali a odťahovali ich robotníci²⁴⁵. Železnička bola pravdepodobne vybudovaná krátko po otvorení baní, vedľ Roheim ju pri zakladaní prvej konrádovskej akciovnej spoločnosti v roku 1900 už odovzdával s ostatným majetkom. Merala 5,2 km a spájala bane so železničnou stanicou v obci Blhovce (bola to najbližšia stanica na trati Fiľakovo–Miskolc). Železnička mala stály spád smerom k Blhovciam približne 6-7 %. Prírodný spád terénu sa v začiatkoch využíval na prevážanie smerom k stanici. Do kopca – smerom na Konrádovce – boli prázdne vozíky ťahané spočiatku koňmi. V roku 1906 sa vymenili v rámci rekonštrukcie trate drevené podvaly a o dva roky neskôr sa už uvažovalo o riešení ťahania súprav smerom hore parnými rušňami alebo rušňami s benzínovým motorom. V hlásení z roku 1913 sa dočítame, že napokon sa vedenie rozhodlo v prospech benzínového motora, ktorý mal 18 konských síl, a pri priemernej rýchlosťi 5-10 km/h dosahoval ťažnú schopnosť 95-45 ton. K železničkám fungujúcim v baniach patrilo v roku 1907 spolu 167 vozíkov (z toho napríklad 108 banských vozíkov s drevenými skriňami, 2 vozíky slúžiace na prepravu osôb atď.)²⁴⁶. Pracovný poriadok železničky sa zachoval v tlačenej forme z roku 1941. V rozsahu 30 strán sa venuje popri základných bezpečnostných pravidlách prevádzky aj nariadeniam ohľadom signalizačného systému. Zriaďovanie vozíkov sa robilo ľudskou silou, maximálna dovolená rýchlosť súprav bola cez deň 12 km/h a v noci 6 km/h, jednotlivé

²⁴⁵ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁴⁶ Budapest... 1913: 9-10. a 1. strana prílohy č. 1: odborný posudok Ference Schafarzika o kameňolome, Kalmár 1908: 5, 31, 33, 54-55.

súpravy sa na rovnej trati mohli najviac priblížiť k sebe na 500 m a v kopci na 200 m (Korláti... 1941: 9, 10, 19). Rušeň tăhal naraz aj 40-50 vozíkov a obrátil sa za deň aj päť- až šesťkrát²⁴⁷. Medzi jednotlivými baňami, kanceláriami a železničnou stanicou v Blhovciach existovalo už v roku 1907 telefónne prepojenie so šiestimi stanicami (Kalmár 1908: 55).

Do roku 1913 už bola v konrádovských lomoch vybudovaná celá siet' na zabezpečenie rozvodu stlačeného vzduchu k používaným pneumatickým kladivám²⁴⁸. Pri dolovaní zohrávali dôležitú úlohu odborní robotníci bane, pracujúci s výbušninami pri odstrele zeminy a horniny - streľmajstri (maď. *lőmester, fajerman*) a ich pomocníci vŕtači (maď. *minér, fúró*): „*Títo tak spolupracovali, že streľmajster – fajerman – všetko riadil, on určil, že kde sa má vŕtať, odkiaľ bude odstrel prevedený. Bola to jedna partia, robili spolu*²⁴⁹“. Minér nemohol sám napĺňať vyvŕtanú dieru výbušninou, ani sám prevádzkať odstrel, nemal však právo ani na predčasné dôchodok²⁵⁰. Kontrolór Lipót Czágán sformuloval potrebu školených odborníkov vo svojom hlásení o miestnej čadičovej bani takto: „*Je dôležité, aby sa odstrel kamenného materiálu realizoval tak, aby sme z neho dostali čím väčšie množstvo dlažobného materiálu. Výkon týchto prác si žiada odbornosť a zdatnosť, preto je odporúčania hodné, aby dolovanie kameňa vykonával ten, kto je nato najviac spôsobilý*²⁵¹“. Tieto práce preto najčastejšie vykonávali odborníci, hlavne talianski majstri, ktorí ešte vo svojej domovskej krajine vyštudovali špeciálne postupy prác na stredných školách a mali osvedčenie (*papier*). Ich práca obnášala obrovské riziká. Do kamennej steny zatíkli železný sochor (maď. *stangli*), na ktorý zakvačili hrubšie lano na konci s ďalším priviazaným sochorom. Na ňom potom sedeli vŕtači, ktorí navítali dieru občas aj 6 metrov hlbokú. Samozvaní „majstri“ zapríčinili v Konrádovciach jedno z najväčších tamojších banských nešťastí. Pri zle vydarenom odstrele zomreli koncom tridsiatych rokov traja robotníci a ďalší trináesti sa zranili. Pri napĺňaní vyvŕtanej diery pomocou plniaceho drievka (maď. *töltőfa*) pušný prach nečakane vybuchol a ľudia zostali pod odstreleným kameňom. Aby ich telá vyslobodili, kameň sa musel rozlámať priamo na nich. Hlavný banský inšpektor Martinelli sa o vinníkoch vtedy obrazne vyjadril, že sú nevzdelaní ako *pastieri svíň* (maď. *Sok juhászkondás!*). Veľmi nebezpečná bola aj strela

²⁴⁷ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁴⁸ Budapest... 1913: mapová príloha – „A korláti bazaltbányák vágányhálózata és légvezetéke, továbbá a geológiai viszonyok vázlata“.

²⁴⁹ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m; M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m).

²⁵⁰ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁵¹ MNL OL f. PMKB Z 36. 114 d. 102. sz. Czágán Lipót jelentése a Korláti Bazaltbánya rt. üzemvitelével kapcsolatos ellenőrzésről, 1937. 1. 5.

nazývaná *bastardou*, ktorej základom bola šikmá širšia diera vyvŕtaná do kameňa smerom hore. Pri jednom odstrele takejto bastardy sa nešťastie stalo tak, že spodok kamennej steny sa odstrelil, ale horná časť tam zostala „...ako klobúk. *Veľa ľudí pod tým pracovalo. Skúšili tri-štyrikrát, ale nešlo to dole... na dvoch lógeroch bol nejaký výrastok a to držalo ten batoh, tak sme tomu hovorili, že batoh* (mad'. batyu)“²⁵². Neskôr sa to strhlo a rozvalilo²⁵³. Spoločnosť nútila streľmajstrov v období svetovej hospodárskej krízy aby používali čím menej výbušnín tak, že tí si zo svojej úkolovej mzdy museli zaplatiť použité množstvo²⁵³. Odstrely sa prevádzali z bezpečnostných dôvodov najčastejšie na pravé poludnie. Pred odstrelmi bolo nutné vydať výstražné signály. Pôvodne to boli slovné upozornenia: *fajér* alebo *brendžó*, potom zvonenie zvonom a v neskoršom období húkanie sirénou. Húkaním závodnej sirény dávali znamenia aj v prípadoch, keď sa v niektorom z lomov stalo banské nešťastie, ale siréna sa využívala aj pri pietnych aktoch v obci.

Napriek prísnym bezpečnostným predpisom si odstrely kameňa vyžiadali začiatkom 50-tych rokov 20. storočia tri obete v kameňolomoch Šiatoroš a Bulhary. Problémy identifikoval autor článku časopisu Kameň nasledovne: jednotlivé pracovné partie odstreľovali nepravidelne, čím narúšali prácu ostatných, pričom sa predpisovalo odstrely realizovať buď pred začatím pracovnej doby, počas obedňajšej prestávky, alebo po ukončení práce. Viac partií používalo spoločné náradie – vŕtačky, rozvody stlačeného vzduchu a laná na lezenie po skalách, ktoré preto nemali „jedného riadneho gazdu“ a chátrali. Vedenie závodu malo zabezpečiť bezpečnostné zariadenia: upozorňujúce tabule a červenú zástavu, ktorá mala byť vytýčená počas odstrelu. „*Lomy číslo 4 a 5 ležia bezprostredne vedľa seba, sú od seba len približne 25 metrov. Často sa stáva, že v jednom sa vykonáva odstrel počas pracovnej doby a v druhom o tom nič nevedia a pritom takýto odstrel vykonaný počas pracovnej doby zastavuje prácu cca. 30 ľudí*“ (K1954/1 s. 4).

Po minéroch a fajermanoch nastupovali na lomovú stenu rámovači: „*minéri čo odstreľovali a tak volali že »rámoló«, čo sa neodstrelilo, išli a na také laná sa uviazali a to ešte búrali dole s takýma štangľami veľkýma*²⁵⁴“. Aj táto fáza dolovania kameňa bola veľmi nebezpečná, vedľ lomová stena dosahovala napríklad v Šiatoroši miestami až výšku 70 metrov (K 1956/9 s. 2). Rámovači padali z lán, stalo sa, že ich zavalili obrovské kusy kameňa. Pri rámovaní sa používali štangle rôznych veľkostí, najväčší sochor sa nazýval

²⁵² (M, 1921 Konrádovce – Fiľakovo, m; M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m; M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m).

²⁵³ MNL OL f. PMKB Z 36. 114 d. 102. sz. Czágán Lipót jelentése a Korláti Bazaltbánya rt. üzemvitelével kapcsolatos ellenőrzésről, 1937. 1. 5.

²⁵⁴ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

stará mama (mad'. *nagymama*)²⁵⁵.

Autor firemnej monografie vydanej o konrádovskom kameňolome pod názvom *A korláti bazaltbánya – Dezső Kalmár* – navrhoval už v roku 1908 zaobstaráť štiepacie stroje na výrobu malých kociek a drvič kameňa pre akciovú spoločnosť (Kalmár 1908: 31). Na ich zakúpenie však bolo treba počkať ešte desať rokov. Antal Glasner navrhoval hned' po vzniku Poienskeho a korlátskeho akciového syndikátu v roku 1917 nákup desiatich kusov štiepacích strojov v hodnote 5.300 korún za kus a jedného drviča od spoločnosti Brüder Grünwald. Ako generálny riaditeľ podal v roku 1918 predstavenstvu hlásenie o tom, že desať štiepacích strojov už zakúpili u firmy Ganz a ďalších päť – spolu s drvičom by sa dalo presunúť z čamovskej bane. Správa poverila výkonnú komisiu spoločnosti realizáciou návrhu²⁵⁶.

Pri mechanizácii výroby dlažobných kociek však bolo možné – na rozdiel od výrobní štrkov a drtí – z výrobného postupu účinne mechanizovať len niektoré úseky: „*Je to spôsobené tým, že kocky sa z kamenných blokov vyrábajú štiepaním, a príslušná surovina musí byť teda dostatočne štiepateľná a vhodne vylomená; nie je možné porušiť ju nevhodným spôsobom ťažby... manualné časti možno čiastočne zmechanizovať dosadením dostatočného počtu pneumatických vŕtacích a klinovacích kladív... Intenzívnejšie možno naproti tomu mechanizovať odkrývku... Pre vytáženie kameňa na dennú výrobu 100 ton dlažby a pre jeho rozštiepanie na polotovar je treba inštalovať asi 20 dlabačiek (klinovačiek) a dostatočne silný kompresor... Týmto zariadením získava sa polotovar tvaru hranolu, alebo krychli, ktorých rozmery sú závislé na veľkosti vyrábaných dlažobných kociek. Obvykle máva rozmery 20. 10. 40. cm a ďalšie jeho spracovanie sa dosiaľ deje bud' ručným prerážaním na hotové kocky drobnej dlažby, alebo prerážaním na baranovej štiepačke... Práca na týchto strojoch je veľmi namáhavá, pracujúci stoja celý deň prakticky na jednej nohe a veľmi trpia otriasmi, pôsobenými baranom, dopadajúcim na kamenný plátok, ktorý musí pridržiavať rukama*“ (K 1955/4 s. 3). Štiepacie stroje sa však v Konrádovciach približne dve desaťročia po ich zavedení prestali používať. Do činnosti ich znova uviedli až v päťdesiatych rokoch 20. storočia. Pamätná kniha obce referuje o obnovení strojovej výroby kociek takto: „*Druhý päťročný plán si vyžadoval zvýšenie výroby a preto pracujúci a vedenie závodu prikročujú k rekonštrukcii starých štiepacích strojov, ktoré stáli nevyužité vo výrobných halách. Strojníci sa chytili do práce a zo*

²⁵⁵ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²⁵⁶ MNL OL f. PMKB Z 36. 103 d. 57. sz. Jegyzőkönyv a Kiszebesi gránit köbányák részvénytársaság és a Korláti bazaltbánya részvénytársaság ügyeiben 1917. évi január hó 27-én tartott értekezletről, Jegyzőkönyv a Kiszebesi gránitköbányák részvénytársaság igazgatóságának 1918. március 26-án tartott üléséről.

zanedbaných strojov postavili štiepacie súpravy a začala sa v roku 1953 strojová výroba dlažobných kociek. Po zavedení tejto výroby značne sa zvýšila produktivita práce. Ručná výroba dlažobných kociek na jedného pracovníka sa pohybovala od 250-300 kusov a strojová výroba bola 1200 až 1300 kusov za smenu. Strojová výroba však bola podmienená prípravou veľkých kociek t.z. »osmičky«, to znamená že v lome sa pripravovali tieto veľké kocky 24 cm x 24 cm x 24 cm a boli zvážané ku štiepacím strojom, kde boli spracované na malé kocky... V roku 1956 sa strojová výroba ruší a prechádza sa iba na ručnú výrobu dlažobných kociek, lebo kvalita kociek zo strojovej výroby bola nižšia a odberatelia žiadali kvalitné kocky. Taktiež náklady na túto výrobu boli vysoké a tak vedenie závodu strojovú výrobu kociek zrušilo²⁵⁷. Zručnosti a skúsenosti človeka – ricera, rozpoznanie štiepateľnosti kameňa nevedeli totiž „vložiť do stroja“, preto sa strojovo ďaleko viac kamennej suroviny pokazilo, rozbilo a znehodnotilo, ako pri ručnej výrobe. Prácu na štiepacích strojoch riceri práve z týchto dôvodov považovali za prácu pre seba nedôstojnú. V druhej polovici 50-tych rokov 20. storočia boli preto v Bulharoch zadeľovaní k štiepacim strojom hlavne učni (K 1956/12 s. 3 a K 1956/5 s. 3, m).

Jednoduchý drvič kameňa bol pri železničnej stanici v obci Somoskőújfalu (MR) postavený už v prvých rokoch 20. storočia a výkonnejší až v roku 1927 (Pándy 2012: 268-269, Gajzágó 1962: 213). V Šiatorošskej bani bola *drviareň* namontovaná tiež iba v medzivojnovom období²⁵⁸: „*Drvili len cez leto a v zime robili skrývku. Neboli bagre. Tak to proste tú zeminu hore, tú sut' to vyvážali... Lebo neboli pásy. Ale vtedy to fúrikovali v drevených fúrikoch a sypalo sa to do vagónov. A nebolo tam nič treba, len kus bľachu podložiť. Bľach, potom to bolo – hovorili tomu šmýkačka, čúsda – a na ten kus bľachu, viete si predstaviť meter krát dva metre hrubší bľach a na to zakvačili a to boli takzvané huntíky »kačka« sa to hovorilo... Bol vozík a potom to malo taký nos a štyri kolieska. A to ked' prišiel k tomu nad' vagón, tak tam bolo proste drevo, hranol a ako narazili do toho hranola, tak sa to prevrátilo. Nie samotná korba, ale celý ten vozík sa prevrátil... A už ked' sa z tej kačky vysypalo, tak sa zosypalo na druhú stranu vagóna. Prípadne hrabľami, lebo lopatou to zosunul na druhú stranu... to bola strašne ľažká robota ten kameň niesť na tom drevenom fúriku na granulátor²⁵⁹.*“. Kameň sa do drviča dostával z helne (úpadnice): „*Helňa – ten násyp z baní čo oni obsekávali ten kameň, lebo oni to nebrali nikde vtedy, ani drvič nebol... ten nepotrebný materiál, ktorý sa už nedal spracovať... uprostriedku bola*

²⁵⁷ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, nečíslovaná strana.

²⁵⁸ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

²⁵⁹ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s) – bľach = plech nárečovo, čúsda (mad. *csúszda*) = šmýkačka, nad' (mad. *nagy*) = veľký.

úpadnica... Pokial' bola ešte poriadna skala, oni robili z toho kocky. A ten odpad dávali do tých huntíkov z tej úpadnici to vynášali hore do kopca do toho drviča. Tam sa drvilo: jednotka, dvojka, šotolína, makadám²⁶⁰“. V Konrádovciach sa kameň do drviča vozil pôvodne povozmi. Z úkrytu vytvoreného pod drvičom – z bunkra – sa dala riadiť výroba ôsmych až desiatich druhov kamenných drtí²⁶¹.

V procese mechanizácie kameňolomov sa v polovici 50-tych rokov 20. storočia objavili bagre, buldozéry a dumpery, pomocou ktorých sa robila skrývka a odvoz zeminy z banských dvorov. Nasadením dumperov postupne dochádzalo k odstraňovaniu koľajovej dopravy v lomoch (K 1955/12 s. 1 a K 1957/4 s. 2). Rozvojom strojového parku v týchto rokoch dospel vývoj vybavenosti novohradských kameňolomov do takého štátia, že počet zamestnancov lomov začal rýchlosťou klesať. Bolo to zapríčinené zároveň aj tým, že po prevedení mechanizácie sa ložiská značne vyčerpali a kvalitný kameň začal z lomov ubúdať. V období od roku 1953 do roku 1957 vzrástla ťažba kameňa v národnom podniku SBK o 280% a mechanizácia vzrástla od roku 1954 do roku 1958 o 110% (K 1958/2 s. 4 a K 1958/5 s. 3).

Predstaviteľmi doplnkových remesiel a pomocných prác boli v kameňolomoch kováči, strojníci, elektrikári, stolári a rôzni nádenní robotníci. Stolári vyrábali „rúčky potrebné do maclí a do mlatov... a opravovali hunty, lebo sa ich bočné steny pri prevoze kameňa poškodzovali²⁶²“. Pomocní robotníci nakladali banské vozíky a pomáhali pri expedícii hotových výrobkov. Nádenníci „vynášali ricerom kameň, odpratávali nepoužiteľný okresaný kameň, tí ich obsluhovali²⁶³“. Chlapí, ktorí tlačili hunty – banské vozíky – priamo v lomoch evidovali svoj denný výkon pomocou plegačov: „Bol to taký malý okrúhly plech, ktorý bol očíslovaný... to dávali vozičkárom za desať huntíkov, alebo za päť huntíkov, alebo za pol huntu... Dole si to niekto zapisoval, alebo kvačil plegače na klinec zabity do búdy. A večer prišiel ten človek štimovať (maď. stímolatni)“. Vozičkar každý deň odovzdával svoje plegače majstrovi, ale štimovanie bolo len pri vyplácaní preddavku alebo výplaty²⁶⁴: „To bol taký plechový krúžok a tam bola dierka. Kolko huntíkov z úpadnici naložil a vyviezlo sa to hore do drviča, toľko tých plegačov dostal. A na koniec smeny to odovzdal a podľa toho bol plateny²⁶⁵“. Kamenný odpad, ktorý vyprodukovali riceri, zbieralo do banských vozíkov v Konrádovciach šesť až desať žien.

²⁶⁰ (Ž, 1947 Šiatoroš – Šiatorská Bukovinka, s)

²⁶¹ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²⁶² (M, 1946 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁶³ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²⁶⁴ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁶⁵ (Ž, 1947 Šiatoroš – Šiatorská Bukovinka, s)

Učni však už považovali zber *triesky* (mad'. *forgács*) za podradnú prácu. Deti a ženy pracovali aj pri výrobe štrku, ktorý sa pôvodne vyrábal ručne, rozbíjaním menších kameňov malými kladivami: „*Ale tí starí hovorili, že oni tie štrky takto sekali, kladivom robili najprv. No, samozrejme tie, ktoré podsýpali trate*“. Po mechanizácii výroby štrkov boli medzi *krmičmi drviča* tak ženy z kolónií, ako aj Rómovia z okolitých obcí. Ženy a deti nosili kamenárom do lomov aj vodu – často miestnu pramenitú vodu *šťaviciu* – a čaj.

II.2.2. Prvky baráberskej identity v identifikácii robotníkov novohradského kameňopriemyslu

S termínom „baráber“ som sa stretol až v poslednej fáze svojich výskumov týkajúcich sa robotníckych kolónií novohradského kameňopriemyslu. Ide pritom o výraz, ktorý je v istom zmysle zhrnutím všetkého, čo sa dá považovať za základné znaky identity skúmaných robotníkov. To, že som sa s výrazom počas svojho výskumu roky nestretol, si vysvetľujem dvoma faktami: termín sa viazal predovšetkým na masové migrácie robotníkov, ktoré boli pre danú oblasť priemyslu charakteristické hlavne do 60-tych rokov 20. storočia, časovo sa teda viaže na obdobie, ktoré končilo približne 50-60 rokov pred konaním terénneho výskumu. Na druhej strane ide o hanebné pomenovanie skupiny, ktoré bolo plné negatívnych konotácií a používalo sa hlavne pri označovaní iných, na seba identifikáciu len v prípade niektorých „odvážnych“ jednotlivcov, ktorí sa nebáli použiť výraz na pomenovanie seba samého.

Prvýkrát som na slovo baráber natrafil, keď som na internete hľadal stopy po talianskych kamenároch resp. robotníkoch pracujúcich pri výstavbe železníc a tunelov na Slovensku. Slová lesného robotníka Jozefa Lukačoviča z Dobrej Vody narodeného v roku 1920 uvádzajú stránka venovaná stopám stratenej lesnej železnice v Malých Karpatoch: „*Ajšnid robili väčšinu talianskí robotníci, lebo Taliani sú dobrí kamenári. Aj tu ostál jeden – Ciutti (Čjuti), pôvodom originál Talian... Ale tam robili aj barábli. To boli robotníci jak dneskaj nezamestnaní a tito – bezdomovci. Kde bola robota, tam išiel. Minéri a tí odborní robotníci boli z Talijánska*“. Z ďalšej podstránky sa dozvedáme, že „*v čase prvej svetovej vojny na stavbe pracovali Taliani, Chorváti, Poliaci i ruskí zajatci. Tunajší ľudia ich nazývali »barábli« (barábel = tunelár)*“²⁶⁶. S výrazom baráber som sa stretol aj v materiáloch týkajúcich sa výstavby železničnej trate Banská Bystrica – Dolná Štubňa, kde robilo v roku 1938 „*12.339 robotníkov zo Slovenska, Čiech, Moravy, Maďarska,*

²⁶⁶ www.zskosariska.edu.sk/zeleznica/03.html a www.zskosariska.edu.sk/zeleznica/historia7.html - prístup: 15.12.2013

Nemecka a balkánskych štátov. Okrem toho tu bolo aj mnoho technikov a inžinierov s ruskými menami. Boli to zrejme emigranti, ktorí odišli z Ruska počas stalinského teroru... Pre pracujúcich na stavbe bolo potrebné postaviť 220 barakov. Nastal i enormný príval obyvateľstva zo všetkých kútov Európy. Prichádzali prví »baráberi«, ako nazývali robotníkov na trati, ale najmä mínerov a streľmajstrov. Títo pôvodom z južnejších krajín Európy boli veľmi temperamentní a všade bolo počut' krik, ruch z krčiem, spev a muziku do neskôrnych nočných hodín... Spotreba alkoholu bola neslýchaná, lebo »baráberi«, ako sa hovorilo, pili ako dúhy a pri bitkách prichádzali k slovu i nože“. Jeden „z posledných »mohykánov« baráberského cechu... nebol nič dlžný »baráberskej povesti«, tiež pil ako dúha a bol známy svojim výrokom: »Baraba bije, baraba pije«... Baráberi žili intenzívnym životom, pili, kartovali a striedali ženskú spoločnosť“ (Bacúr 2013: 5). Podľa iných si baráberi v týchto rokoch – kedy práce bolo ako šafránu, ak nie menej – vyslúžili v Harmanci všeobecnú úctu a údiv (Kiššimon 2009: 8). V medzivojnovom a povojnovom období „ako baráberi (kamenárski robotníci v kameňolomoch, tuneloch a na mostných prácach) robili aj kamenári z Hliníka n. Hr.“ (Pranda 1964: 602).

V kontexte novohradských kameňolomov som výraz našiel v prvých ročníkoch časopisu Kameň. Zvláštne však je, že v liste zamestnancov konrádovských lomov zaslanom do redakcie sa celé miestne osadenstvo kameňolomov stotožňuje so slovom baráber: „*My z lomov v Konrádovciach, patriacich k národnému podniku Slovenský kameňopriemysel odkazujeme, že sme sa vždy cítili a cítime členmi kamenárskej-baráberskej rodiny. Sme hrđí, že sme členmi tejto rodiny... Baraberi z Korlátu*“ (K 1950/1 s. 1). Na základe tohto zistenia som sa v posledných rozhovoroch svojho terénneho výskumu už pýtal aj na „znovuobjavený“ výraz a orientoval som sa aj v odbornej literatúre. Najviac mi pomohol článok Imre Katonu, uviedený v maďarskom časopise Ethnographia pod názvom „A baráber. (A kubikusok egyik típusa)“ v roku 1956, v ktorom barábera predstavuje ako typ robotníkov pre zemné práce. Katona zistil, že výraz baráber pozná celé maďarské stavebné robotníctvo, tak robotníci pracujúci na výstavbe ciest, železníc, mostov, ako i baníci a priemyselní robotníci. „Baráberský životný štýl“ považuje autor za „amorfnú a šablónovú zvrhlosť“, charakteristickú pre „vandrovný lumpenproletariát stavebného priemyslu“ v kontexte Rakúsko-uhorskej monarchie. Jeho najväčší rozkvet nastal v desaťročiach prelomu 19. a 20. storočia, ale prežíval aj v medzivojnovom období. Väčšina baráberov pochádzala z veľmi chudobných rodín. Robotníci zemných prác („kubičníci“) sa voči nim ostro vymedzovali (Katona 1956: 13-15).

Baráberi boli podľa novohradských informátorov kamenári, ktorí kresali kamene k výstavbe tunelov veľké ako stôl. V Konrádovciach sa v medzivojnovom období, kedy sa veľa robotníkov vystahovalo do Čiech, hovorilo, že *baráberi idú do Sliezska*. Baráberov považovali za brutálnych barbarov, ktorí boli schopní za peniaze zavraždiť aj vlastných súrodencov²⁶⁷. Vandrovní robotníci z Podmedvešia považovali za baráberov aj sami seba: „*Môj otec takto charakterizoval sám seba, že baráber – baráberský život. Bolo za tým to, že on robil na viacerých miestach takto v kameňolomoch... Vandrovník. Jeden z nich mal takéto heslo: »Sto rokov žiť nebudem, ale je viac než sto závodov, v ktorých môžem pracovať«. Takže z toho to vzniklo, že oni si často menili pracoviská*²⁶⁸“. Pomenovanie má v každom prípade negatívne konotácie a pochádza pravdepodobne z okolia vandrovních robotníkov stavebného priemyslu (vrátane kameňopriemyslu).

Stotožňovanie sa s týmto slovom nie je v recentnom materiáli jednoznačné. Informátor, ktorý sa so svojimi strýcmi vystahoval do Čiech, hovorí o migrácii kamenárov v tretej osobe množného čísla; ďalší, ktorého otec sa ešte považoval za barábera, sa už s týmto slovom nestotožňuje. Keďže obyvatelia robotníckych kolónií novohradského kameňopriemyslu sa práve pristáhovaním do daných kolónií snažili vytrhnúť z kolobehu vandrovania, je pochopiteľné, že sa s daným výrazom, ktorý odrážal aj neustále presuny v priestore, nechceli ďalej hromadne identifikovať. Tomuto v istom zmysle protirečí list baráberov z Konrádoviec uverejnený v podnikovom časopise i mnohé charakteristické prvky životného štýlu obyvateľov skúmaných kolónií pripomínajúce tradičný baráberský život. Daným pomenovaním mohli byť predstavitelia analyzovaného vandrovného zamestnania aj stigmatizovaní, vedľa v rámci vykorisťovateľskej rétoriky doby autori článkov podnikového časopisu tvrdili, že kapitalistická minulosť „*zanechala najmä na kamenárskom odbore a na všetkých pracujúcich v tomto odbore nezabudnuteľný bilag, ktorý túto prácu ponížil na remeslo menej dôležité, menej kvalifikované a nenašla iné výrazy pre pracujúcich v kamenárstve ako zlumpačení baráberi*“ (1953/9 s. 3).

Katona sa vo svojom článku venoval ôsmym podtématam: pôvod pomenovania baráber, etnický pôvod a spoločenské postavenie baráberov, deklasované živly medzi barábermi, bandy a práca baráberov, zárobkové pomery baráberov, zvrhlosť a osud baráberov (Katona 1956: 13-28).

Podľa I. Katonu má slovo baráber jednoznačne iný než maďarský pôvod. Niektorí maďarskí jazykovedci uvažujú o nemeckom, iní a talianskom pôvode výrazu. Na stránkach

²⁶⁷ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m; M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

²⁶⁸ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

lingvistického časopisu Magyar Nyelv sa jeho etymológií venovali jazykovedci viac než jedno desaťročie. Medzi možnými predlohami sú podľa jednotlivých lingvistov nasledujúce slová: nemecké *Bauräuber* (biedny človek pracujúci na stavbách), *Barbara* (Sv. Barbora bola patrónkou robotníkov stavebného priemyslu), *Begraber* (človek ktorý pri povrchnom dobývaní uhlia zahrabáva jamy), talianske *Baraba* (biblický Barabáš, dávny predok moderných lotrov) (Katona 1956: 15). Slovo baráber je podľa Slovníka slovenského jazyka zastaraný výraz na označenie „*robotníka na stavbe železníc alebo tunelov*²⁶⁹“. Podľa autora poviedky Baráberi, Pavla Hruža „*barabba je v taliančine bitkár, násilník, a napríklad barbalocco niktoš a tulpas. Takýchto pracantov bolo aj u nás dosť a najmä počas veľkej hospodárskej krízy ich verbovali na najpodradnejšie práce*“ (Hruž 2007). Analýza pramenného materiálu z Novohradu naznačuje možnú súvislosť s menom patrónky baráberov, ktorou bola aj v Novohrade Svätá Barbora. Dva roky po februárovom prevrate sa za deň „sviatku kamenárov“ v podnikovom časopise Kameň ešte označuje deň Sv. Barbory, 4. december (K 1950/1 s. 7). V recentnom materiáli sa s týmto faktom stretávame už len ojedinele. Zamestnanci kameňolomov – *baníci* – ju podľa niektorých informátorov považovali za svoju ochrankyňu. Napriek tomu, že robotníci kameňolomov neboli veľmi pobožní, aj v rokoch socializmu si ju na 4. decembra pripomínali. Do práce išli v ten deň len *pro forma*, pracovali ráno od siedmej do deviatej a išli do krčmy oslavovať²⁷⁰.

Katona hovorí o baráberoch, ako o ľuďoch, ktorých etnický pôvod sa dá len ľahko vystopovať, lebo sú etnicky pomiešaní a o svojej domovskej krajine neradi informujú ostatných. Medzi barábermi bolo v Uhorsku najviac Poliakov, Čechov, Talianov, Chorvátov, Slovincov, Nemcov, Rakúšanov, Slovákov a Moravanov (Katona 1956: 15-16). Etnický pôvod novohradských „baráberov“ (ak ich môžeme generalizovane takto nazvať) sme načrtli v kapitole venovanej migráciám kamenárov. Z hľadiska tejto podkapitoly práce je dôležité upozorniť na vykonštruovaný obraz o etnickom pôvode a multilingválnosti členov komunity, poukázať teda na spôsob vyjadrovania etnického zloženia obyvateľstva robotníckych kolónií kameňopriemyslu a jazykových znalostí prvej generácie migrantov pomocou „mystického čísla“ sedem, ktoré spomína aj Katona (Katona 1956: 15): „*Konrádovce pozostávali zo siedmych národností*“, „*Môj starý otec hovoril siedmimi*

²⁶⁹

<http://slovniky.juls.savba.sk/?w=zastaran%C3%BD&s=exact&c=4958&d=kssj4&d=psp&d=scs&d=sss&d=peciar&d=hssjV&d=bernlak&d=obce&d=priezviska&d=un&ie=utf-8&oe=utf-8> – prístup: 30. 12. 2013

²⁷⁰ (M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m) a náhodný starší informátor, s ktorým som sa stretol na Obecnom úrade v Konrádovciach.

jazykmi. Písmom nie, iba kuchynskou rečou... kde išli pracovať, v priebehu dvoch mesiacov hovorili tamojším jazykom“, „Moja matka hovorila siedmymi jazykmi, lebo kde išli robiť tie mosty, tak tam sa vždy-vždy naučila jazyk²⁷¹“. V danom spoločenskom prostredí teda vznikol mýtus multietnického pôvodu a multietnického priestoru, ktorý ovenčil obyvateľov robotníckych kolónií aj takými vlastnosťami, ktoré neboli v danej populácii celoplošne rozšírené, veď skúmaní migranti aktívne ovládali väčšinou „iba“ dva-tri jazyky.

K ostatným spoločenským dimenziám baráberského života sa na základe novohradských výskumov vieme vyjadriť len veľmi stručne. Kým Katona vykresľuje baráberov, ako osamelých vandrovníkov, ktorí nemali domov a z hľadiska rodinného stavu boli najčastejšie slobodní alebo rozvedení (Katona 1956: 16-17), na základe novohradských výskumov vidíme, že do centier tunajšieho kameňopriemyslu prichádzali aj celé rodiny, a na niekoľko desaťročí sa im tu podarilo vytvoríť také podmienky, že sa vedeli na dlhší čas usadiť. Legendárna nezávislosť baráberov sa tu pretavila do tradičných susedských a rodinných vzťahov robotníckej kolónie. Ako sme pri hľadaní motivačných faktorov migrácií zistili, aj medzi migrantmi, ktorí sem prichádzali v prvých vlnách zakladania lomov, boli ľudia, ktorí sa z rodinných dôvodov dostali do izolovanej situácie (nezákonné deti, vydedenie, zakazovaná láska atď.), ale o deklasovanom živli hovorili informátori len v jedinom prípade. Išlo o talianskeho kamenára pochádzajúceho z rodiny statkára, ktorí musel z domovskej krajiny ujsť, lebo niečo vyviedol voči svojmu domácomu učiteľovi-farárovi.

„Bandy baráberov“ vznikali na základe veľmi voľných väzieb a mali príležitostný charakter (Katona 1956: 19). Katona taxatívne vymenoval aj druhy práce, ktorým sa baráberi počas svojho vandrovania venovali. Vzdelanejší pracovali na výstavbe železníc hlavne v horskom prostredí, kde bolo treba odstrelovať skaly, klčovať hory, stavať viadukty a tunely. Menej vzdelaní sa pri veľkých stavbách podujali aj na podradnejšie roboty, ktoré ostatní robotníci staveného priemyslu už neprijali. Kým „profesionálni robotníci pre zemné práce“ disponovali vlastným náradím, baráberom zabezpečovala nástroje spoločnosť pre ktorú robili. Týždenne nerobili viac než tri-štyri dni, ostatné dni strávili hýrením (Katona 1956: 19-20). Z konrádovskej obecnej kroniky vieme, že v posledných rokoch existencie Rakúsko-Uhorska, teda „vo »vtedajších dobrých

---

²⁷¹ (M, 1931 Konrádovce - Konrádovce, m; M, 1921 Konrádovce – Fiľakovo, m)

časoch« sa vypilo veľa pálenky a vína a týždeň sa vždy skôr ukončil a neskoršie začal, takže sa pracovalo 3-4 dni v týždni²⁷²».

Baráberi sa snažili získať cez svoje známosti a protekcie vždy takú prácu, ktorá prinášala najväčší zisk. Ak sa im platové podmienky na danom pracovisku nepáčili, zobrali sa ďalej. Boli to ale najčastejšie individuálne akcie. Do kolektívneho boja o zvyšovanie miezd sa nezapájali, často ich brali za štrajkokazov (Katona 1956: 21-22). S daným prístupom sme sa stretávali aj pri spracovávaní motivačného pozadia migrácií zamestnancov novohradského kameňopriemyslu v jednej z predchádzajúcich podkapitol. Naratívy o minulosti zaznamenané od informátorov sú ohľadom zárobkov kamenárov plné protirečení. Ten istý informátor sa vyjadril o obyvateľoch konrádovskej kolónie vo svojej výpovedi raz ako o *boháčoch* a raz ako o *chudobnom národe* takto: „*Ked' bola nejaká akcia, tak tí baníci žili tak trošku väčšin štýlom, proste mali peniaze, zarobili si... Ked' napríklad boli nejaké oslavys v dedine, alebo dajaké akcie, tak oni (AA: rolníci z dediny) sa proste združovali trošku bokom, takí boli trošku podriadení týmto, lebo títo boli boháči... Lebo ked' to zoberete, títo boli chudobní ľudia, to bol chudobný národ. Ja viem, že jednu košelu mali a to si požičiavalí ked' dakde išli*²⁷³“. Zárobky prvých migrantov v rokoch Rakúsko-uhorskej monarchie „*boli zlaté peniaze – dobre zarábali, ale všetko bolo lacné*²⁷⁴“. Hlavný banský dozorca konrádovských lomov, ktorý sa do regiónu tiež dostal po vandrovaní z Tirolska cez Rumunsko do Šiatoroša a Konrádoviec, spomínal svojmu vnukovi na dobré zárobky takto: „*Syn môj, každé dva týždne, ked' som išiel pre výplatu, som dostal klobúk peňazí*“.

Zvrhlosť baráberov ilustroval Katona s náchylnosťou k nadmernému užívaniu alkoholu²⁷⁵ a s obľubou kartových hier (Katona 1956: 22-25). Pracovný poriadok šiatorošských baní už v roku 1897 zakazoval privážanie alkoholických nápojov do bane a majiteľ vyhlásil, že „*pod tarchou prísneho trestu sa zakazuje škandalózne správanie sa, hýrenie, organizovanie hlučných zábav, ponocovanie a iný neporiadok v robotníckych bytoch a na území robotníckej kolónie*²⁷⁶“. Podľa konrádovskej obecnej kroniky bol

²⁷² Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 14.

²⁷³ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

²⁷⁴ (Ž, 1947 Šiatoroš – Šiatorská Bukovinka, s)

²⁷⁵ V súvislosti s kamenármi z Dobrej Vody (okolie Trnavy) sa uvádza: „*Ťažká kamenárska práca si vyžadovala voľné tempo, a preto sa väčšinou »robota nehnala«, najmä v letných horúčavách. Bolo zvykom hojne zavlažovať vyprahnuté hrdlo pálenkou, ak stačil zárobok, i vínom. Voľný čas, najmä v poludňajších prestávkach a po večeroch, plynul v družnej zábave, a preto je len prirodzené, že kamenárom sa pripisovala veselá, až bezstarostná povaha*“ (Kahounová 1962: 35).

²⁷⁶ ŠABB-PLC, Magistrát mesta Lučenec 1815-1922, Inv.č. 154, šk. 44, Sp. 1899 (1236), (1336) a (1244). Braun József építési vállalat. A sátorosi kőbányák munkarendje. 1897. november.

v dedine o krčmárenie aj v rokoch druhej svetovej vojny „*väčší záujem a boli až tri krčmy a krčmári bohatli z mozoľov a práce ľudu. Počas okupácie zostali dva obchody a tri krčmy*²⁷⁷“. V článkoch podnikového časopisu Kameň staviačich na vykorisťovateľskej rétorike sa v súvislosti s „baráberským životom“ často spomínajú problémy s alkoholizmom: „*bývalí majitelia týchto baní vedeli obratne využiť nás, robotníkov, poznali naše slabosti, ktoré sa prejavily väčšinou v tom, že naši spolupracovníci žili opravdovým »baráberským« životom, náchylní boli k alkoholizmu*“ (K 1949/3 s. 10). Podľa „*baráberského zvyku*“ sa jedlo zapíjalo vínom a nie vodou, pričom „*jeden litrik na hlavu nestačil*“ (K 1955/4 s. 2-3). Absentérov, ktorí chodili namiesto lomu do krčmy, hodnotili v kontexte ideologického rámca nového spoločenského zriadenia. Tvrdenie, že spôsobili tým „*škodu sám sebe i celému národnému hospodárstvu*“ (K 1954/2 s. 2). S opilstvom však chodili ruka v ruke aj úrazy: „*Súdruh Michal Schneider, streľmajster z Konrádoviec, prišiel k úrazu len preto, že predo dňom sa čiastočne podnapil, riadne neodpočinul. Na druhý deň pri odstrelovaní utrpel popáleniny, mal »šťastie«, že nebol usmrtený*“ (K 1956/2 s. 4). V otvorenom liste adresovanom v bleskovke závodu Krupina „*súdruhom z Mokrej štvrti*“ sa dočítame: „*Budúcnosť patrí trievym ľuďom! My sme sa s touto pliagou doposiaľ nevedeli vysporiadať, vzdor všetkým predsa vzatiam. Žiaľ musíme konštatovať to, že na našich výrobniach panuje pálenka aj počas pracovnej doby... Súdruh Pavel Donoval bol dokonca natol'ko bezohľadný a netaktný, že si dovolil ponúknut' z pollitrovky aj samotného riaditeľa závodu, aby sa s ním napil... Celkom na odsúdenie je hodný prípad Juraja Fusku, ktorý preprie temer všetko, čo zarobí, takže sa mu neuchádza ani na obliekanie a na stravovanie... Liehoviny otupujú človeka, liehoviny rodia mnohé úrazy, mnohé nesváry v rodine. Toto by si mali uvedomiť súdruhovia v Detva-Piešti, v Konrádovciach, v Bulharoch, v Párnici a na niektorých iných výrobniach*“ (K 1956/3 s. 1).

Podľa robotníkov kameňopriemyslu pochádzajúcich z obcí Podmedvešia: „*tito kolonisti žili len z toho (AA: z kamenárskej práce). Pritom sa však do stredy rozprávali o tom, že koľko vínnych strekov vypili a kde boli, v ktorom hostinci, a potom od štvrtka začínali, že kde pôjdu, a šport. Takto žili kolonisti*²⁷⁸“. V Konrádovciach bol sice podľa informátorov „*triezvy svet*“, ale robotníci vypili veľa piva a *lavórovice*, ktorú páliili manželky robotníkov²⁷⁹. Jeden z informátorov charakterizoval svojho strýka ako

²⁷⁷ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 38.

²⁷⁸ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

²⁷⁹ (M, 1946 Konrádovce – Fiľakovo, m)

„dedinského lumpa“: „*Sobota bola takým už – už aj za mojich čias – bola takým sviatočným dňom. Pritom sa ešte robilo. Ale už sa prestalo robiť o tretej, lebo oni aj nadrobili, boli v úkole, urobili a už večer sa to tăhalo do krčmy... už si dali novšie šaty a u nás veľký zvyk bolo kartovať, to plná krčma bola kartárov. No, a pri jednom stole hrali Poliaci, Maďari... ale nikdy neboli hádky. A pritom sa pri kartách, viete, tam sa dostanete do konfliktu*²⁸⁰“. Viacerí kamenári si po výplate už v piatok okolo obedu sadli do krčmy, a od stola sa postavili až v pondelok okolo obedu. Svojich špicerov (učňov) si riceri (kamenári, kockári) z lomu posielali do krčmy bez peňazí. Zadali im objednávku „*Tol'ko pálenky, tol'ko vína*“. Krčmári im to zapisovali. V krčme baníkov (u Brózmana) – v kantíne – sa robotníci zastavovali aj cestou do práce. Už keď išli okolo krčmy, mali naliate do dlhých štamperlíkov. Krčmári im hovorievali: „*»Ideš tadeto, nevojdeš, aj tak ti to zapíšem a zaplatíš«. Radšej tam teda išiel a dal si*“. Vypili si svoje, pričom pili často „na sekeru“ a svoje účty si vyrovnávali až po výplate: „*Boli takými zasvätenými návštevníkmi všetkých krčiem, že im stačilo poslať dnu niekoho s ceduľkou, ten im už aj niesol pijatiku*²⁸¹“.

Pri opisovaní vymenovaných zložiek baráberskej identity dominuje v naratívach informátorov o minulosti „mnohost“²⁸⁰. Vystupuje veľa etník, jazykov, lokalít, vysoké zárobky a veľa vypitej pálenky. Mnohost' sa v identifikácii stáva akýmsi zjednocujúcim faktorom fundujúcej spomienky baráberov na „hrdinskú minulosť“ skupiny.

II.2.3. Prvky banickej identity v sebaidentifikácii robotníkov novohradského kameňopriemyslu

Robotníci novohradských kameňolomov, teda i obyvatelia robotníckych kolónií novohradského kameňopriemyslu, nazývali seba často *baníkmi* a kameňolomy *baňami*: „*V týchto dňoch pripravovali sa osláviť všetci baníci v našej vlasti svoj sviatok »Banícky deň«. I naši kamenári sa čiastočne počítajú medzi baníkov, ved' i oni tăzia a dolujú kameň a preto sviatok baníkov považujú i za sviatok svoj*“ (K 1957/10 s. 2). Koncom 80-tych rokov 20. storočia udeľoval zamestnancom skúmaných lomov z príležitosti *Dňa baníkov a energetikov* (9. septembra) vyznamenania samotný prezident Československej socialistickej republiky²⁸².

S používaním pojmov „baník“ a „baňa“ sa v súvislosti s konrádovskými kamenármami a lomami stretávame aj v opise symbolického pohrebu Klementa Gottwalda v obci v marci

²⁸⁰ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

²⁸¹ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁸² Reg. OcÚ K. Pokračovanie kroniky obce Konrádovce, str. 230.

1953: „*O 13. hodine, keď sa ozvali všetky húkačky a sirény nášho závodu, zdvihli sa budovatelia socializmu. Z ruky baníka vypadlo kladivo, zastavilo sa klepotanie vrátačiek, ktoré bolo počuť z diaľky a z ruky nakladačov vypadli do polovičky už zodvihnuté vidly plné štrku, ako keby dostali úder, zostal stáť na jednom mieste roľník pracujúci na roli družstva, občan ponáhľajúci sa na ulici, pionieri, a naša duša letela zvukmi sirén do Španielskej sály vzdialeného Pražského hradu, kde pripravujú na jeho poslednú cestu nášho najdrahšieho a najmilovanejšieho vodcu, súdruha Klementa Gottwalda... Naši pracovníci sa poobede o 4. hodine zišli a naplnili sálu kultúrneho domu, kde pódiu s fotografiou súdruha Gottwalda vyzdobené kvetmi a vencami obklopovali členovia čestnej stráže, zorganizovanej z pionierov, mládeže a z ľudovej milície... Pred budovou MNV sme vytvorili rady, odkiaľ sme sa v usporiadanych radoch presunuli k pomníku hrdinov a počas cesty hral dychový súbor závodného klubu smútočný pochod. Pri pomníku odzneli hymny Československa a Sovietskeho zväzu, položili sa vence k pomníku hrdinov práce, ktorý teraz prijímal najväčšieho národného hrdinu práce, hrdinu našej novej vlasti, hrdinu socializmu: Klementa Gottwalda, prvého robotníka československého národa. Počas kladenia vencov udierali vibrujúce tóny série sálv v údoliach baní“ (K 1953/3 s. 2).*

Práca kamenárov sa nazývala „*baníckou prácou*“ (K 1955/2 s. 2, m) a robotnícka kolónia zamestnancov kameňopriemyslu „*baníckou kolóniou*“ (K 1953/8 s. 4, m). Z výpovede úderníka závodu Šiatoroš rómskeho pôvodu vieme, že ako mladý robotník *budovateľskej kamenárskej rodiny* sa len zdolaním veľkých tăžkostí mohol *dostať medzi „baníckych bratov“* (K 1952/7 s. 15.-16, m). Svoje chudobné raňajky si kamenári nazývali „*baníckymi raňajkami*“: „*odkrojil sa taký hrubý kus chleba, liter bielej kávy a starý otec si do nej natrhal to chleba. Druhý hrubý krajec chleba si odkrojil, opiekol z jednej i druhej strany, osolil a natrel cesnakom. To boli banícke raňajky*²⁸³“.

Kamenári chodili v menčestrových šatách tmavších farieb, ktoré im šil fiľakovský krajčír Reiman. Potrebovali ich preto, lebo menčester bol trvanlivejší. Pracovali totiž na zemi tak, že sa počas kresania laktami opierali o svoje stehná. „*Kamenár (AA: „kőbányász“ v doslovnom preklade z maďarčiny „baník kameňa“) mal len menčestrové šaty. Viacerí spomínali v bani, že tí, ktorí chodili takto verbovať robotníkov do bani, keď už uvideli, že má niekto menčestrové šaty, tak už vedeli, že je kamenárom. Tak ho aj oslovili, že »Podte ku nám pracovať!«... (AA: chodili verbovať) na železničné stanice, lebo boli taki, ktorí robili sem i tam, a keď sa otvorila nejaká nová baňa, tak sa už pozývali*²⁸⁴“.

²⁸³ (M, 1946 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁸⁴ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m).

II.2.3.1. Kamenárska alebo banícka dychová hudba v Konrádovciach

Konrádovskí robotníci si v prvých rokoch 20. storočia založili vlastnú „*dychovú kamenársku hudbu*²⁸⁵“, nazývanú aj „*baníckou kapelou*“ (K 1956/8 s. 4). Dané hudobné teleso bolo prvou dychovou houbou neskoršieho fiľakovského okresu a z hľadiska hudobných tradícií regiónu cudzím elementom. Fiľakovská robotnícka dychovka vznikla pri miestnej smalťovni z požiarnej dychovky mestečka až v roku 1923 (Mihály 1996: 103). V roku 1908 mala konrádovská dychovka 36 členov z radoch banských robotníkov. Väčšiu časť členstva tvorili vyslúžení vojenskí hudobníci, preto sa hudobný súbor už v prvých rokoch svojej existencie zaraďoval k „*lepším občianskym kapelám*“. Hudobné nástroje a uniformy im zakúpila banská spoločnosť. Na pohreby a procesie chodili hrať od začiatku zadarmo (Kalmár 1908: 18-19). „*Prvá kapela bola založená v období monarchie. Tak vravel otec, že do prvej kapely sa dostal do Konrádoviec za dirigenta prvý kridlovkár jedného neviem ktorého budapeštianskeho pešieho pluku. A hovoril, že »Syn môj, ked' hrali (AA: maďarskú) hymnu, on to fúkal o oktávu vyššie. To bola fantázia«... pozvali ich do Márianosztre z príležitosti hodov... Slovákom sa viac páčila dychová hudba... aby teda zahrali. Ale oni boli vtedy ešte iba začiatočníci a v priebehu dvoch hodín boli unavení. A až tak sa unavili – tak vravel otec –, že pojednom ušli z miestnosti a zostal dnuka iba bubon. A vtedy sa ozval jeden Slovák (AA: po slovensky): »Ešte jeden bubon treba«*²⁸⁶.“.

Konrádovská dychovka mala v medzivojniovom období družbu s fiľakovskou kapelou. Raz sa celá kapela (25-30 členov) vybrala na Veľkonočnú nedele (zmŕtvychvstanie) do Fiľakova pešo cez hory, aby si mohli vypočuť svojich kolegov. Zapájali sa aj do manifestačných pochodov Komunistickej strany Československa. V roku 1925 sa zúčastnili davového podujatia v Lučenci, venovaného „protestu proti prenasledovaniu komunistov v horthyovskom Maďarsku a prerokovaniu celkovej hospodárskej a politickej situácie. Tejto akcie sa zúčastnilo vyše 800 osôb“ (Červenák 1981: 61). V obci sa zúčastňovali všetkých osláv československých štátnych sviatkov organizovaných miestnou základnou školou, obecným úradom a vedením závodu, na ktorých zahrali štátne hymnu, ako to pekne ilustruje aj opis osláv narodenín prezidenta Eduarda Beneša zo 27. mája 1936: „*O 7-ej hodine večer zúčastnilo sa obecenstvo a žiactvo, tiež hasičský zbor pred kanceláriou závodu. Po promenádovom koncerte a po odznení 21 čestných ráň zahrala miestna kapela hymnu. Zatým vyletelo 6 svetelných rakiet.*

²⁸⁵ Reg. OcÚ K. Fotoalbum Zo života obce Konrádovce v obrázkoch.

²⁸⁶ (M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

Potom pohol sa lampionový sprievod do Robotníckeho domu²⁸⁷“. Kapela sa rozpadla v roku 1937 a bola znova založená až počas Maďarov, teda v rokoch druhej svetovej vojny. Viedol ju banský majster János Balogh, ktorý sám hral iba na husliach. Nacvičovali v Robotníckom dome (maď. *munkásotthon*) *po fajrone*. Na podujatia organizované inými chodili hrať za peniaze²⁸⁸“.

Po druhej svetovej vojne prevzal vedenie dychovky fiľakovský profesor hudby Ľudovít Kuloványi, ktorý sa do mesta dostal v roku 1944 (Mihály 1996: 104). Napriek ľavičiarskej orientácii väčšiny členov sa naučili aj zbožné piesne, čo vysvetľovali hodejovskému farárovi obce takto: „*Dôstojný pane! My nie sme komunistami proti Bohu, my sme komunistami proti pánom*“. V roku 1948 sa v Konrádovciach dokončila výstavba kúpaliska, na ktorom sa pod altánkom každú nedeľu konal promenádny koncert *banickej dychovky*²⁸⁹. Nástup do nového roku 1949 a „*do prvého päťročného plánu výstavby a budovania ľažkého priemyslu bol radostný. Pracujúci sa zhromaždili v miestnosti kina, odkiaľ za doprovodu dychovej hudby odišli na svoje pracoviská*²⁹⁰“. 9. apríla 1950 odovzdali v obci nový veľký kultúrny dom: „*Slávnosť zahájil o 17. hod. predsedu Závodnej rady s. Vigh, po jeho prívete, zahrala kamenárska dychová hudba z Konrádoviec štátne hymny a Internacionálu... Ďalším rečníkom bol rím.-kat. kaplán Alexander Pácer, z Hodejova, ktorý v maďarskej reči hodnotil význam tohto podniku... Nakoniec zahrala kamenárska hudba pieseň Práce a Rudý prápor a po tomto bola družná zábava až do pozdných nočných hodín*“ (K 1950/4 s. 3.-4.). V roku 1954 sa v dychovom súbore závodného klubu dvakrát do týždňa schádzalo „*22 pracujúcich a pod vedením robotníka – dirigenta Józsefa Tomacseka*“ dosahovali krásne výsledky (K 1954/7 s. 3, m). Zúčastňovali sa aj prvomájových sprievodov v okresných mestách – vo Fiľakove a neskôr v Rimavskej Sobote²⁹¹.

Dychovka zahrala pred každým domácim zápasom miestneho futbalového mužstva na ihrisku *Baníku hymnu*, ktorú hrala banícka kapela aj na pohreboch robotníkov kameňolomov o ktorých budeme hovoriť v nasledujúcej podkapitole²⁹². Prvá časť piesne, ktorá sa po maďarsky začína slovami „*Szerencse fel...*“ (v slovenskej verzii piesne „*Zdar Boh hore*“), „*bola v užívaní už koncom 19. storočia. Z hľadiska pôvodu je prevzatím nemeckej banickej piesne, z hudobného hľadiska v nej nájdeme cudzí vplyv, ale textovo sa*

²⁸⁷ Reg. OcÚ K. Školská kronika Štátnej ľudová škola v Korláte, str. 88.

²⁸⁸ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁸⁹ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

²⁹⁰ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 47.

²⁹¹ (M, 1951 Konrádovce, Rimavská Sobota, s)

²⁹² (M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m)

stala maďarskou. Jej druhú polovicu napísal jeden banský inžinier okolo rokov 1890-1910. Spievajú o nebezpečenstvách podzemnej baníckej práce, o vernej láske, ktorá ich čaká doma a končí sa modlitbou k Bohu“ (Steib 2011: 200).

II.2.3.2. Banícky pohreb

Ak zomrel zamestnanec kameňolomu, jeho pohreb bol sprevádzaní čestnými salvami (prázdnymi odstrelmi v baniach) a hrou kamenárskej dychovky. Z lomov sledovali smútočný pochod a strieľali dovtedy, kým ten nedošiel ku kostolu. „*Ked' bol pohreb, tak kol'ko rokov mal, tak tol'kokrát vystrelili. To bolo také lano vytiahnuté na násype, dalo sa vidieť aj z Konrádoviec, čo sú tie haldy sú nasypané, tak tam boli tie oporné laná, aby niekto nespadol... to nakvačkali šúľky, a sme nepozerali, že kto ako pláče, ale sme pozerali, ako vybuchuje, viete ako deti... A on videl, ked' už ide sprievod smútočný, dychovka normálne hrala aj cestou, hej tieto rôzne piesne... bolo to pekné, na city pôsobiace, lebo ked' dali tú poctu*²⁹³“. Čestné salvy sa strieľali, až kým neprišiel smútočný sprievod ku kostolu. „*Rodinným príslušníkom už nestrieľali, len baníkom, teda tým, ktorí robili v bani, zamestnancom*²⁹⁴“. Okrem čestných rán húkala v Konrádovciach aj siréna závodu, čo bolo pre smútiacich veľmi dojímavé²⁹⁵. V Šiatoroši odpálili nálože čestných rán aj počas pohrebov iných významných osobností obce²⁹⁶. Ked' sa v lomoch stalo nešťastie, všetko okolo pohrebu vybavoval závod²⁹⁷.

Na pohreby zamestnancov kameňolomov chodila hrať kamenárska dychová hudba v uniformách zadarmo. Zahrali piesne, ktoré si žiadala rodina podľa „*priania zosnulého... Čo si želali: aj slovenské, české. Bolo aj české, lebo sú v Konrádovciach aj Česi, tím sme zahrali českú pieseň a potom Banícku hymnu*“.

V Šiatorskej Bukovinke nazývajú informátori cintorín v blízkosti šiatorošskej kolónie *baníckym cintorínom*. V prvej polovici 20. storočia vyrábali kamenári v Konrádovciach pre svojich rodinných príslušníkov náhrobníky z tăžko opracovateľného čadiča. Na konrádovskom cintoríne a pri obecnom dome smútka sa ich zachovalo vyše 15 kusov. Najväčšia časť z nich bola vyhotovená v rokoch 1904 až 1936, ale pári kusov bolo vykresaných aj po druhej svetovej vojne. Z morfologického hľadiska sú dané náhrobníky najčastejšie vytvarované do tvaru kríza, alebo sú to doskové stély (tabuľové náhrobné

²⁹³ (M, 1951 Konrádovce, Rimavská Sobota, s)

²⁹⁴ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

²⁹⁵ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

²⁹⁶ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s)

²⁹⁷ (M, 1951 Konrádovce, Rimavská Sobota, s)

pomníky) s tympanónovým zakončením. Zdobené sú vrytými motívmi kríža, konára a osemcípej hviezdy. Texty sú na náhrobníkoch konrádovského cintorína písané skoro vždy v maďarskom jazyku, bez ohľadu na vek náhrobníkov a na etnický pôvod zosnulého, teda aj v prípade talianskych rodín. Na novších náhrobníkoch vyhotovených v rokoch 1960-1977 z umelého alebo šlachetného kameňa sa vo vyše desiatich prípadoch stretávame s motívom päťcipej hviezdy (v jednom prípade aj s kladivom a kosákem, v ďalšom s červenou hviezdou). Ide tu o jednoznačnú identifikáciu rodín zosnulého s ideológiou komunistickej strany, ktorá mala medzi obyvateľmi miestnej robotníckej kolónie veľa členov a sympatizantov od 20-tych rokoch 20. storočia. Motív červenej päťcipej hviezdy je použitý aj na pamätníku postavenom „*Na večnú pamiatku zamestnancom ktorí zahynuli v práci v korlátskych lomoch*“ priamo v robotníckej kolónii. Pomník uvádza aj menný zoznam 34 robotníkov rôznej národnosti, ktorí umreli v banských nešťastiach. Mená sú prepísané podľa slovenského pravopisu, zoznam je však napriek tomu vzácnu spomienkou multietnicity konrádovských robotníckych kolónií a uvádza aj menej známe cudzie priezviská: Mesarik, Očovský, Kuňa, Čereplo, Zorzi, App, Grajzinger, Feješ, Cigáň, Ritír, Zavaday, Donutil, Vaš, Molnár, Švec, Bogdani, Nad' Rák, Tállai, Papp, Bonómi, Holiček, Gašpar, Kováč, Krajčík, Ninc, Petrík, Márkus, Šolmoši, Gál, Bujna, Miklóš, Šafran, Štangl.

Od roku 1945 sa začalo v konrádovskom kameňolome „*s výrobou náhrobných a pamäťových pomníkov pre padlých hrdinov Červenej armády. Korlátski kamenári sa stali známymi stavebníkmi v kamenárstve. Vystavali pekný a veľký pamätný pomník vo Zvolene, v Krupine a v Rimavskej Sobote a vo všetkých okolitých obciach*²⁹⁸“. Viacerí sa zo zamestnancov novohradských – najmä konrádovských – kameňolomov stali výrobcami náhrobných kameňov vo Fiľakove (L. Huszti bol pôvodne streľmajstrom, M. Volzovár bol ricerom, J. Vajna kamenárom nemeckého pôvodu)²⁹⁹, čo bolo pre daných majstrov a pre ich rodiny aj istou formou sociálnej vzostupnej mobility spojenej s migráciou z industrializovaného rurálneho do malomestského prostredia.

II.2.3.3. Robotnícky šport - banícke futbalové mužstvo

Robotníci žijúci v kolóniách novohradského kameňopriemyslu mali v porovnaní s roľníckym alebo aj kameňorolníckym obyvateľstvom okolitých dedín oveľa viac voľného času a dostatočné finančné príjmy na to, aby sa pri zábave v krčmách mohli

²⁹⁸ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 5.

²⁹⁹ (M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m; M, 1951 Konrádovce, Rimavská Sobota, s)

venovať aj športovým aktivitám. Najrozšírenejším športom bol futbal, ale hrávali sa v kolóniach aj kolky a vybudovali sa kúpaliská. V povojnovom období pribudli aj ďalšie športy ako volejbal a stolný tenis. Podnikový časopis Kameň referuje v duchu vykorisťovateľskej rétoriky o športovom živote šiatoroškej kolónie takto: „*Pracovný kolektív v závode Šiatoroš vyniká nielen dobrými výkonomi v práci, ale aj v športe a stará sa o upevnenie a zachovanie zdravia všetkých pracujúcich závodu. Dosiaľ nebolo miesta, kde sa pracujúci nášho závodu schádzali a príjemne strávili chvíľky oddychu po tăžkej práci v lome. Nechcelo sa im vysedávať v miestnej dusnej krčme, preto sa radšej chodievali pobaviť do kolkárne príslušníkov NB v Šiatoroši. Keďže je toto miesto od ich domovov vzdialené až na dva kilometre, začali sa pracujúci závodu zaoberať myšlienou: sriadiť miesto oddychu a zábavy bližšie, v blízkosti závodu. Už za prvej, kapitalistickej republiky, kedy sa majitelia lomu starali len o to, aby pracujúci pracovali v ich prospech, nemali ani najmenšieho záujmu na tom, aby spríjemnili voľný čas pracujúceho robotníka. Bola tu kolkáreň, bolo tu kúpalisko, ale nie pre robotníkov. Na výstavbe týchto pracovali, ale hru v kolky alebo okúpať sa mohli len pohľadom cez plot ohradeného priestoru. Po prevzatí lomu národným podnikom SBK bolo vyjdené v ústrety prianiam a požiadavkam pracujúcich závodu o výstavbu kolkárne a kúpaliska v bývalej »panskej záhrade«. Vedenie závodu poskytlo materiálnu pomoc, pracujúci v dobrovoľných brigádach vyčistili kúpalisko, postavili kolkáreň a v tieni košatých stromov rozostavali stoly a lavice. Takto sa stala bývalá »panská záhrada« prístupnou pracujúcim, kde si môžu po tăžkej práci odpočinúť a načerpať nových sil pre zvládnutie budovateľských úloh v našom národnohospodárskom pláne. Je jasne vidieť rozdiel postavenia pracujúceho za kapitalizmu a dnes. Pracujúci tohto závodu plánujú si sriadiť ešte volejbalové ihrisko, tanecný parket a iné, pre spríjemnenie voľného času pracujúcich potrebné pohodlie*“ (K 1952/8 s. 2). V povojnových rokoch existovalo v Konrádovciach naraz päť kolkární: dve v dedine pre „rolníkov“, jedna pri kancelárii závodu a dve pri Robotníckom dome. Kúpalisko sa v konrádovskej kolónii začalo stavať v roku 1947: „*Mládež uvedomiac si dôležitosť práce a potreby večerného osvieženia, oddychu a rozptýlenia po monotonnej dennej práci mladých i starých, na návrh pána Jelinka a porozumenia ZR, dala sa do výstavby kúpaliska po ktorom už tak dávno túžila. Starí vidiac ochotu a chut' u mládeže priložili tiež ruku k dielu a kúpalisko bolo do jesene vykopané a v prácach sa stále pokračovalo*“. Stavba sa dokončila v jarných mesiacoch 1948³⁰⁰. Bazén bol zásobovaný

---

³⁰⁰ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 7 a 10.

vodou z bane: „*voda sa medzi kameňmi zohriala a tiekla dole*³⁰¹“. Prvé kúpalisko širokého okolia sa stalo jedným z centier miestneho spoločenského života. Organizovali sa na ňom regionálne plavecké preteky, fungoval tam bufet a kamenárska dychovka tam cez víkendy robila promenádne koncerty. Bol aj istým symbolom postavenia robotníckej dediny – vecou prestíže ľavicovo orientovaných kamenárov v regióne –, ktoré vzniklo v rámci kolektívnej vzostupnej sociálnej mobility „baníkov“ a znamenalo prvenstvo v pestovaní plaveckého športu v širšom regióne. Pre porovnanie uvediem, že v neskoršom okresnom meste Fiľakovo sa v danom období tiež pustili do výstavby kúpaliska, tá však pre rôzne peripetie bola dokončená len v polovici 60-tych rokov 20. storočia (Puntigán 2013: 157). Po pričlenení obce do okresu Rimavská Sobota sa tu konali aj okresné športové dni až dovtedy, kým sa v okresnom meste nevybudovala krytá plaváreň³⁰².

V Konrádovciach bol pod vedením E. Galla založený robotnícky futbalový klub v roku 1930 pod názvom Korláti MTC (Brüll 1932: 246). V rokoch druhej svetovej vojny bolo mužstvo pretransformované na *leventecsapat*, teda na mužstvo maďarskej organizácie brannej predvýchovy³⁰³. V roku 1946 bol jeho názov zmenený na Robotnícky športový klub Korlát, neskôr Sokol, Tatran a Kameň Konrádovce³⁰⁴. V druhej polovici 40-tych rokov 20. storočia bol nad obcou otvorený nový lom medzi baňami č. 9. a 10. tzv. „*futbalista-báňa*“, v ktorom sa doloval sivý čadič. Pracovali v ňom členovia miestneho futbalového oddielu a aj zisk z neho plynul do ich rozpočtu³⁰⁵. V dobovej regionálnej tlači sa dočítame, že „*tu pracuje kompletná jedenástka miestneho robotníckeho ŠK, ktorý t. č. údajne je vo veľmi dobrej forme. Všimame si tých futbalistov bližšie a na otázku o porovnaní práce so športom odpovedajú, že pri hre necítia únavu po namáhavej práci, naopak sú svieži a vytrvalí*“ (-us 1946: 3). O vedenie športového klubu sa starali funkcionári závodu (K 1949/3 s. 12). Vývojový proces sa neskôr ešte viac zrýchlil a futbalové mužstvo malej dediny s necelými 800 obyvateľmi sa prebojovalo do okresnej a neskôr aj do krajskej súťaže. Onedlho však nastali problémy. Vedenie klubu pristúpilo ku kupovaniu hráčov, čo – ako píše autor článku podnikového časopisu – nie je klasickým „*sympotómom socialistického športu*“. Na miesto odchádzajúcich a rukujúcich miestnych hráčov začali prinášať „*posily z cudziny*“ a dúfali, že mužstvo aj ďalej obstojí v majstrovských zápasoch. Kvôli tomu sa však dostatočne nevenovali výchove dorastu a

³⁰¹ (M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m)

³⁰² (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

³⁰³ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

³⁰⁴ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, str. 6. (M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m)

³⁰⁵ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 58.

zapojeniu mládeže do telovýchovy. „*Takzvaní kupovaní hráči, keď si už dostatočne užili dobrosrdečnosť športového vedenia, ktoré sa ich snažilo vo všetkých smeroch uspokojiť, len aby ich tu udržali*“ zmizli, alebo ich „*robotníctvo zmyšľajúce v telovýchovnom duchu vymklo zo svojich sŕdc*“ (K 1953/3 s. 4, m). Problémy boli zapríčinené na druhej strane aj tým, že športový kolektív sa rozobil v dôsledku vzostupnej sociálnej mobility robotníkov-futbalových hráčov, ktorí boli pôvodne fyzickými robotníkmi lomov a začiatkom 50-tých rokov 20. storočia ich preložili pracovať do kancelárií vedenia závodu a do Závodnej učňovskej školy. Stali sa úradníkmi a pedagógmi a preto sa len málokedy zúčastňovali spoločných tréningov: „*Súčasné mužstvo už nie je tým, čím bolo. Doteraz všetci hráči pracovali priamo vo výrobe, aj sa viac vzájomne vážili. Dnes je už iba 4 takých členov družstva, ktorí budujú socializmus priamo vo výrobe. Práca ostatných sa viaže bud' k výchovnej činnosti, alebo k intelektuálnej činnosti. Časť z nich robí v učňovskej škole ako inštruktori a vychovávatelia, druhá časť robí v hospodárskej administratíve... často práve v tréningových dňoch chodia na porady alebo odovzdávať správy k vyšším orgánom*“ (K 1954/12 s. 4).

II.3. Politická identita a kolektívna pamäť robotníkov novohradského kameňopriemyslu po roku 1948

Politická identita robotníkov novohradského kameňopriemyslu, ako aktérov priemyselného subpoľa sociálneho priestoru skúmaného regiónu, sa začala formovať už počas migrácií nositeľov inkorporovaného kultúrneho kapitálu potrebného k otvoreniu kameňolomov priemyselného rozmeru. Prvé odborárske a politické aktivity skúmaných robotníkov siahajú v regióne do posledných rokov existencie Rakúsko-uhorskej monarchie. Komunistická strana bola v danom prostredí založená začiatkom 20-tých rokov 20. storočia, jej členstvo však masovo rozrástlo až po zmene politického zriadenia po februárovom prevrate v roku 1948, teda po „víťazstve československého pracujúceho ľudu“, kedy došlo k prevzatiu moci v štáte komunistickou stranou. Mocenský monopol jednej strany znamenal zmenu dovtedajšieho demokratického politického systému na totalitný režim. V hospodárskom poli došlo postupne k zoštátneniu výrobných podnikov i obchodnej sféry, a k odštartovaniu združstevňovania. Politicky bol ovládnutý tak vzdelávací systém poskytujúci inštitucionalizovaný kultúrny kapitál, ako aj ostatné kanály vertikálnej mobility kontrolované štátom, čo viedlo k hlbokým zmenám v spoločnosti Československa. Komunisti ovládli celú štátну moc aj na úrovni okresných a obecných úradov, ale aj znárodených podnikov. Prebiehali politické čistky. V rámci budovania

novej nomenklatúry boli dosadzovaní kádri, ktorí často nemali žiadny inštitucionalizovaný kultúrny kapitál, členstvo v Komunistickej strane resp. komunistická minulosť im však vytvorila dovtedy nevídane možnosti vzostupnej sociálnej mobility (Kováč 2001: 248-251). V prvých rokoch komunistickej diktatúry dochádzalo k reinterpretácii minulosti skúmaných komunit a k prispôsobeniu dôrazov v naratívach o minulosti zachytených formou výpovedí pamätníkov resp. aj súčasných aktérov zachytávaných v obecných kronikách a podnikovom časopise. Práve preto mohli vodcovia revolučných hnutí bývalého „socialistického bloku“ v „revolučnom“ roku 1989 vyčítať politickým mocenským elitám medzi inými aj manipuláciu histórie (Jedlowski 2008: 105).

V medzivojnovom období sa sociálnodemokratický i komunistický smer socializmu podieľali na Slovensku na „modelovaní sociálneho vedomia časti nižších vrstiev“. Napriek ich všetkým snahám sa ukázalo, že „politicky vyhranené triedne vedomie ako dominantná súčasť svetonázoru pracujúcich vrstiev bolo skôr prianím predstaviteľov socialistického hnutia, ako objektívny stupeň dejinného vývoja... Jeho formovanie až k stupňu politickej akcieschopnosti sa ukázalo byť omnoho viac prchavým výsledkom osvety, vzdelávania, agitácie a propagandy v socialistickom duchu, než trvalejšou, spontánne vzniknutou kolektívou vlastnosťou (vedomím)“. Na formovaní robotníckej „politickej“ identity – triedneho vedomia – sa podieľalo jednak uvedomenie si vlastnej „permanentnej závislosti a zároveň rezistencie voči vlastníckej triede“ a na druhej strane homogenizovanie spoločnej životnej skúsenosti formou agitácie a propagandy (Benko 2005: 126-129). Po zmene politického režimu v Československu v roku 1948 musíme počítať so zvýšenou mierou intervencií štátnej politiky, teda s aktivizáciou „štátu ako tretieho účastníka vymedzovania hraníc medzi skupinami“. Štát aktívne zasahoval do identítnej praxe na makroúrovni, tým že na základe formálnych kritérií udeľoval privilegiá a prijímal zákazy (Barth 1996: 3-25). Ideológovia komunistickej strany očakávali, že sa ľudská povaha zmení v zmysle hesla „nový režim – nový človek“, preto „propagandistická mašinéria masívne zásobovala verejnosť príkladmi vzorových nových postojov a konania, návodov, ktoré bolo želateľné nasledovať“ (Závacká 2005: 132-133). Reifikáciou (zvecňovaním) skupiny „prostredníctvom odvolávania sa na jej identitu“ sa politickí aktéri podieľali na vytváraní toho, čo očividne opisovali alebo označovali (Bourdieu 1991: 220, in Findor 2005: 44). Násilná industrializácia, ktorá prebehla v štátoch „socialistického bloku“ v 50-tych a 60-tych rokoch 20. storočia, priniesla so sebou aj vzostupnú vertikálnu intergeneračnú mobilitu mäs. „V týchto rokoch sa najhromadnejšie dostávali ľudia s roľníckym alebo robotníckym pôvodom do sféry duševných prác, a aj v rámci nich do

vrstvy vedúcich. Ideológiou presiaknuté mechanizmy selekcie kádrov boli z hľadiska masovej mobility a výmeny elít výhodné“ (Harcsa 1997: 229).

II.3.1. Kolektívna pamäť robotníckych kolónií novohradského kameňopriemyslu po roku 1948

K pamäti pristupujem v súlade s konceptom autorskej dvojice Berger-Luckmann a J. Assmana (Berger-Luckmann 1966, Assman 2001: 46), ako k sociálnemu konštruktu, v ktorom má výber osôb a udalostí určených na uchovávanie spoločenský rozmer. V tejto časti práce poukážem na charakteristické črty naratív, ktoré vznikli po februárovom prevrate, hlavne v rokoch komunistickej totality 50-tych rokov 20. storočia. V sledovanom totalitnom prostredí, ktoré zastrašovalo a prenasledovalo svojich odporcov, sa deformované svedectvá dostávali do súladu so zaujatostou zmanipulovanej verejnej mienky (Bloch 1996: 78). Naratívny diskurz je v danom prípade previazaný predovšetkým s politickou identitou skúmanej komunity. V súlade s konceptom Jana Assmana budem analyzovať dve funkcie mytomotoriky, kontraprezentnú a fundujúcu spomienku oddelene (Assman 2001: 63-77). Na základe rozboru recentného materiálu sa dá povedať, že komunity robotníckych kolónii novohradského kameňopriemyslu, ako „spoločenstvá pamäti“, si uchovávajú predovšetkým spomienky na migrácie (často aj vypožičané od predoších generácií), na tradičný spôsob ľažby a obrábania kameňa, a na niektoré aspekty spolužitia multietnickej komunity. V generačnej pamäti informátorov narodených po polovici 30-tych rokov 20. storočia dominuje hrdá spomienka na Konrádovce, ako na obec, ktorá stála „civilizačne“ nad rurálnym prostredím širokého regiónu. Písané pramene naratív o minulosti vzniknuté po roku 1948 sú však zamerané hlavne na šírenie vykorisťovateľskej rétoriky namierenej voči kapitalistickému režimu medzivojnového Československa a na zvečnenie počiatkov robotníckeho hnutia v danom prostredí. Keďže udalosti roku 1948 priniesli vo vývoji Československa obrovský zlom, došlo k silnej vnútropolitickej polarizácii, čo vyvolalo potrebu položenia základov legitimizačného kánonu nového režimu, ktorý v kontraprezentných textoch vymedzuje skupinu „oni“, a v naratívach fundujúcej spomienky politickú skupinu „my“. Nová mocenská elita selekciou a deformáciou spomienok démonizuje skupinu svojich niekdajších politických protivníkov a heroizuje zakladajúcich „otcov“ (resp. aj predchodcov) režimu. Výpovede pamätníkov sú v oboch typoch zachytených spomienok najčastejšou formou naratív.

II.3.1.1. Kontraprezentná kolektívna pamäť robotníkov kameňopriemyslu

Kontraprezentné spomienky, ktoré porovnávajú výdobytky ľudovodemokratického štátu s tiažkými predošlými obdobiami, nájdeme tak v rukopisných kronikách obce Konrádovce, ako aj v článkoch podnikového časopisu. Kým však kroniky reflektujú na všetky predošlé obdobia novohradského kameňopriemyslu – od posledných rokov existencie Rakúsko-Uhorska, cez medzivojnovú prvú Československú republiku až po horthyovské Maďarské kráľovstvo, podnikový časopis porovnáva výdobytky doby len s medzivojnovým obdobím. Takáto selekcia napádaného obdobia nie je náhodná, vedľa začiatkom 30-tych rokov 20. storočia, teda v období svetovej hospodárskej krízy, prežili (aj) tunajší robotníci nevidanú biedu, v kontraste s ktorou vynikali pozitívne výsledky novej éry: „*Aj v Konrádovciach sa zmenil život. Proletári a revoluční kamenári niekdajšej »malej Moskvy« hľadia s nádejou do budúcnosti, lebo vedia, že v krajine oslobodennej Červenou armádou, a riadenej Komunistickou stranou Československa sa všetko deje so zámerom realizovania zámerov a zabezpečenia požiadaviek robotníctva, odlišne od sveta mocnára Kufflera a dôstojných páнов Győriovcov. Dnes už neexistuje žiadny poloboh ani dôstojný pán, pred ktorými sme sa mali klaňať a zdraviť ruky bozkávam len preto, aby sme im zaručili príjemnejší život, a aby sme sa nechali vykoristiť. Tieto časy sa v roku 1945 otriasli a v roku 1948 definitívne zmizli z dejín robotníckej triedy ako nejaký zlý sen*“ (K 1953/13 s. 3, m).

O vzniku konrádovských kameňolomov hovorí v *Kronike obce Konrádovce* pamätník Štefan Berze. Jeho slová sú v protiklade s formuláciami podnikovej monografie publikovanej v roku 1908, ktorá hovorí a blahobytu a spokojnosti robotníkov, o kvalitnom sociálnom zabezpečení a humánnosti dozorcov (Kalmár 1908: 17-19), i s pracovným poriadkom šiatorošských lomov z roku 1897, ktorý predpisoval zabezpečovať v krčme a obchode robotníckej kolónie kvalitný tovar za výhodnú cenu³⁰⁶. Výpoved pamätníka zapísaný po roku 1948 charakterizuje počiatočnú situáciu v lome a v kolónii v duchu vykoristovateľskej rétoriky takto: „*O pomeroch z rokov založenia a otvorenia tunajšieho kameňolomu rozpráva Štefan Berze, nar. 9. júla 1882 v Šíde, kamenár v Korláte: »Ako 13 ročný som sa dostal za robotníka do kameňolomu v Korláte. Už vtedy pracoval v lome väčší počet robotníkov, ktorí dochádzali do práce zo Šídu, Blhoviec, z Veľkých Draviec a z iných okolitých dedín. Zárobkové pomery boli slabé, od 1,- do 5,- korún denne. Kameňolom nemal žiadne technické vybavenie, pracovalo sa len ručne. Výrobky boli*

³⁰⁶ ŠABB-PLC, Magistrát mesta Lučenec 1815-1922, Inv.č. 154, šk. 44, Sp. 1899 (1236), (1336) a (1244). Braun József építési vállalat. A sátorosi kőbányák munkarendje. 1897. november.

odvážané vozmi na blhovskú a šídsku železničnú stanicu. V mieste bývajúci robotníci neboli. So stavbou robotníckych kolónii sa začalo v rokoch 1898-1900.... Obchod a krčma v obci neboli. Články dennej potreby sa zakupovali vo Fiľakove, kam sa dochádzalo peši. Obchod bol otvorený až v roku 1907. Starostlivosť o zdravie robotníkov sa začala rokom 1907, keď začala svoju činnosť nemocenská poistovňa. Miestna lekárska služba nebola, ale z Fiľakova dochádzal raz týždenne lekár. V prípade pracovného úrazu, ktorých bolo v kameňolome dosť alebo pri väznejšom onemocnení, chorého odvážali na voze k lekárovi. Vo viacerých prípadoch v nedostatku rýchlej lekárskej pomoci končila nehoda smrťou. Výplata miezd sa prevádzala tým spôsobom, že robotník dostal zálohu a koncom mesiaca výplatu, na ktorom úkone boli vždy prítomní dvaja žandári. Keď sa jednalo o prepúšťanie robotníkov, prepustení boli vždy tí, u ktorých závod nemal pohľadávku. Pohľadávka vznikla tým, že robotník si vyzdvihol väčšiu zálohu, ako bol jeho zárobok. O rodinných príslušníkov robotníka, ktorý konal vojenskú službu, o siroty a vdovy nebolo postarané ani zo strany závodu, ani zo strany štátu. V závodnom byte mohli rodinní príslušníci bývať len so zvolením správy závodu, inak museli byt opustiť za tri dni. Pre kultúrny život a pre pobavenie žiadne predpoklady neboli³⁰⁷".

Kronika obce sa medzivojnovému obdobiu venuje z hľadiska načrtnutia kontraprezentnej spomienky len výnimcočne. O období prvého Československa, kedy „*v Konrádovciach panovala vykorisťovateľská trieda, ktorá sa usilovala čím väčší zisk dosiahnuť a sociálnym a bytovým otázkam nevenovala žiadnu pozornosť*”, ponúka obraz hlavne cez opis bytových pomerov vo viacrodinných robotníckych domoch³⁰⁸.

Najjednoznačnejšie sa voči bývalým majiteľom kameňolomov spred ich znárodnenia ohradzuje podnikový časopis Kameň. Ľudí starého režimu alebo zlatej doby kapitalistického vykorisťovania nazýva *dôstojnými pánnimi, kapitalistickými majiteľmi, bičovateľmi robotnickej triedy, vykorisťovateľmi, predstaviteľmi teroru, baníckymi barónmi, a polobohmi*, ktorí mali svoje vymoženosťi, rozhadzovali peniaze a hýrili. Robotníkov kameňopriemyslu označuje ako *božích otrokov*. Ich práca bola *krvopotná, drina* a pracovné podmienky *neznesiteľné*. Niekdajších pánov, ako jednotlivcov, ktorí si užívali zisky, ktoré im plynuli z kameňolomov, dáva do kontrastu s kolektívou zostupnou mobilitou robotníctva: s výstavbou nových domov a športovísk, so skvalitnenou sociálnou a zdravotníckou starostlivosťou i mechanizáciou výroby. Tón, ktorý podnikový časopis charakterizoval počas celej jeho existencie, sa prejavil už v prvých číslach vydaných v

³⁰⁷ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 5-6.

³⁰⁸ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 36-37.

roku 1949: „*Potrebujeme technické zariadenie pre naše lomy, lebo takmer všetky sú v nevyhovujúcim stave. Bývalí majitelia vo väčšine lomov neinvestovali, lomy sú zanedbané, zatarasené hlinou, technicky nevybavené. Strojné zariadenie je v úbohom stave... Musíme dať týmto lomom aspoň tie najnutnejšie technické zariadenia, ktoré by uľahčili prácu našim robotníkom a to vŕtacie stroje, kompresory, dopravné zariadenie, náčinie a pod.*“ (K 1949/1 s. 1). „*Faktom je, že bývalí kapitalistickí majitelia vedeli dostat' z pracujúceho maximum pracovného výkonu, vytlačiť z neho posledný zbytok pracovnej energie – potom ho kľudne vyhodili na ulicu. Socialistický poriadok urobil týmto spôsobom koniec a týchto bičovateľov robotníckej triedy odstránil z vedúcich miest vo februárových udalostiach r. 1948, ak sa tak nestalo prv. Teraz však, keď pracujeme pre seba, pre zvýšenie všeobecnej životnej úrovne, nesmie náš elán klesať preto, lebo nás negniaví ničiacia sila vykorisťovateľov. Naše úsilie musí sa zvýšiť, ved' z našich mozoľov nebudú si už iní plniť vrecká. Mnohí naši súdruhovia založili ruky do lona, zlăhostajneli a zdá sa, že bez korbáča, ktorý ich hnal, nevedia podať taký výkon, ako prv. Preto je aj úlohou nášho Kameňa staráť sa, aby sme udržali závody na 100 perc. v prevádzke, aby si pracujúca trieda uvedomila svoje povinnosti*“ (K 1949/3 s. 2). Hned v týchto číslach slúbovali autori článkov po rozbehnutí nového režimu vynikajúce výsledky. Používali však schematizovaný obraz kapitalistu, ktorý nerozumie odboru v ktorom podniká úplne nepodložene, vedľ napríklad generálnym riaditeľom Poienskeho a korlátskeho akciového syndikátu bol inžinier Antal Glasner, ktorý bol od prelomu 19. a 20. storočia aj obchodným riaditeľom akciovej spoločnosti Žulové bane v Poieni a vydal začiatkom 20-tych rokov 20. storočia trojzväzkovú odbornú príručku priemyslu kameňa (Glasner 1922-1925): „*Po odstránení bývalých majiteľov našich baní – zvlášť tých majiteľov-páнов, ktorí na toto podnikanie sa dali bez všetjakých príprav a odborných vedomostí... zostali sme tu my, robotníci. Po likvidovaní tohoto teroru, dokážeme s našimi vedúcimi, ktorí sú dnes už dobrými odborníkmi a hlavne socialistami, že naše závody rozkvitnú*“ (K 1949/3 s. 10). V rokoch kedy lomy v Konrádovciach patrili Peštianskej uhorskej (resp. maďarskej) obchodnej banke: „*kvalita výrobkov bola potiaľ dobrá, pokiaľ to bolo vynucované od robotníkov rôznymi prostriedkami (zaplatením nízkej mzdy, vyhodením zo zamestnania atď.). Keď dopyt na dlažobný materiál väčších a menších rozmerov, drtený materiál, obruby atď. bol väčší, odpadly možnosti majiteľom lomov prepúšťať robotníkov. Vplyvom veľmi malého alebo žiadneho zainteresovania robotníkov na výrobe, kvalita sa stále zhoršovala, čo sa prirodzene rozšírilo temer na všetky pracovištia. V kapitalistickej výrobe*

dobrá kvalita sa dosahuje rôznymi vynucovacími prostriedkami, v socialistickej výrobe uvedomením si všetkých pracujúcich významu kvality“ (K 1953/13 s. 2).

Od úspešných účastníkov socialistického súťaženia, ktorí boli v rámci slávnostných podujatí oceňovaní finančnými a vecnými darmi, a v podnikovom časopise ospevovaní a kladení za vzor, nový režim očakával, že sa prostredníctvom podnikovej tlače negatívne vyjadria o *dobe kapitalizmu*. Zamestnanec závodu Tuhár „*súdruh Ján Paseka uviedol... V našom podniku som zamestnaný 3 roky a terajšie zriadenie nášho ľudovodemokratického vedenia je celkom iného druhu, ako to bývalo za doby kapitalizmu, čo cítim sám na sebe, tým, že sa mám lepšie“* (K 1952/7 s. 8). Úderník Ferenc Kovács pracujúci v závode Šiatoroš sformuloval na požiadanie redaktora časopisu svoju kontraprezentnú spomienku takto: „*Som kamenárom. V kameňopriemysli pracujem od roku 1925. Akým spôsobom som dosiahol túto kvalitu, má to viaceru drobných dôvodov. Poprvé som nikdy neabsentoval z práce ani minútu. Nielenže dodržiavam pracovnú dobu, ale na pracovisku zostávam aj po pracovnej dobe, lebo som si vedomí toho, že každým úderom kladivom, každým vyprodukovaním malej kocky budujem socializmus v našej vlasti... Ked' porovnávam súčasné podmienky práce s podmienkami starého režimu, vidím veľa rozdielov a odlišnosti. Vidím veľa-veľa výhod, ktoré máme my robotníci, že teraz neplynne zisk do vrecka jednotlivých »pánov – kapitalistických vykorisťovateľov«, ale ovocie práce plynne nám robotníkom... Vidím, že kým v časoch starého režimu napríklad chodili do kúpel'ov, na rekreačie a do zotavovní iba páni, dnes vidíme na takýchto miestach masu robotníkov, všade sa zotavuje zo svojej únavy tábor robotníkov, aby potom oddychnuti sa vracali a pokračovali v budovaní socializmu“* (K 1952/7 s. 15, m). Ján Frölich, úderník z Konrádoviec sa v rozhovore vyjadril nasledovne: „*je šťastným otcom troch detí... je členom strany a je šťastný, že jeho deti nebudú pocíťovať biedu, ktorú prežil vo svojom detskom veku, lebo naša vláda a strana venujú veľkú starostlivosť o deti“* (K 1953/6 s. 2). Jozef Bandúr, úderník zo závodu Šiatoroš, bol v roku 1954 napriek svojmu relatívne vysokému veku (55 rokov) jedným z najlepších kamenárov SBK. Normu v predošлом roku plnil priemerne na 301%, pričom starý straník zastával viaceré politické a verejné funkcie. Zo svojich úspor si dokázal postaviť rodinný dom a viedol spokojný život. O minulosti sa vyjadril takto: „*jednému komunistovi sa dnes lepšie pracuje ako za kapitalistickej éry, pretože vol'akedy prechovával v sebe obavy, že dostane výpoved' z práce. Teraz ked' prichádza majster, alebo vedúci na pracovište, nemusí sa ho robotník báť, lebo on pride s takou vecou, s takým úmyslom, aby doniesol niečo pre celok“* (K 1954/3 s. 1). Najstarším odmeneným bol v danom roku „*s. Sevejányi Ľudovít, 64 ročný zo závodu Konrádovce. Ako*

*kováč plnil normu na 154%. Teraz si stavia domček. Povedal, že za mladi, za kapitalistickej éry nemohol toho dosiahnuť, aby si staval domček a že až teraz mu to bolo umožnené. Veľmi za to vďačí socialistickému zriadeniu“ (K 1954/3 s. 1). Odmenený bol aj rómsky občan Ján Oláh, vynikajúci kockár zo Šiatoroša, ktorý kapitalizmu vyčítal, že bol plný „*prenasledovania a poníženia cigánskych občanov, socializmus ich postavil na tú samú úroveň, ako všetkých ostatných občanov*“ (K 1954/3 s. 1).*

V rámci politickej propagandy volieb do miestnych národných výborov prebiehalo tiež zastrašovanie *neblahým dedičstvom kapitalizmu*: „*kamenársky obor bol zo všetkých oborov najviac zaznávaný. O mechanizácii pracovných procesov sa pánom kapitalistom ani nesnívalo. O kamenároch sa vtedy hovorilo, že sú to »boží otroci«... Súdruh Jozef Bandúr, náš najlepší kamenár Ministerstva stavebnictva, ktorý má už 55 rokov... Hovorí: Vol'akedy pracovať v kameňolome znamenalo utrpenie – práca a pracovné podmienky boli neznesiteľné, zárobok nepostačoval ani na životné minimum svojej rodiny. Až socialistické zriadenie umožnilo mi a vôbec všetkým kamenárom poznať ovocie svojej práce*“ (K 1954/6 s. 1). Porovnávanie výsledkov nového zriadenia so životným štandardom kapitalizmu nájdeme aj v článku, napísanom s cieľom propagovania Závodnej učňovskej školy fungujúcej v Konrádovciach formou podania informácie zo študentskej exkurzie: „*Poznat krásu nášho Slovenska, bolo to v minulosti dovolené iba vybranej vrstve ľudí, ktorá mala na to prostriedky. Chudobný človek na to prostriedky nemal, lebo jeho prvoradou úlohou bolo zabezpečiť aspoň kúsok chleba pre svoju rodinu. Podobné veci, ako výlet a zájazd, na to sa nedalo ani myslieť. Mohli sme si všimnúť cez leto, koľko žiackych výprav išlo do Tatier... Podobný zájazd mali i naši kamenárski uční druhého ročníka z Konrádoviec. Boli na exkurzii a zároveň na výlete... Koľko peňazí sa venuje v našom ľudovodemokratickom štáte na takéto účely... v minulosti... tieto veci šli do vrecka jednotlivcov. Za ten čas, po ktorý sa robotníci dreli spolu s učňami, majitel trávil svoje dlhé chvíle niekde v cudzine. A za čie peniaze? Náš človek sa potil, aby hnal zisky pánom a oni bezpracne mali sa dobre*“ (K 1954/12 s. 4). Na šírenie dobovej propagandy sa vo výnimočných prípadoch používali aj fiktívne poučné príbehy, ako napríklad historka o akumulácii: „*Šaňko nemal rád cudzie slová, ktorým vôbec nerozumel. Vždy mal potom poznámku: »Nechaj si to pre seba, rozprávaš ako knáz v kostole, ktorý básni o blaženosti na druhom svete.«. Šaňo veril len svojej jednoduchosti a práci, ktorá ho nikdy nemôže sklamat', keď ju statočne vykonáva. Statočná práca mu nikdy neprináša bolenie hlavy. V akumulácii videl peniaze, ktoré zoberie štát a za ktoré on musel vynaložiť veľké úsilie... Nechodil na schôdzke i keď bol členom odborovej organizácie. Vždy si povedal: čo sa tam hovorí, je to len*

vykorisťovanie, podobné akumuláciu... Šani bol poctivý robotník, len trochu zaostal zo ostatnými v myšlení... Na ceste postáli a pozerali sa na jednoposchodový dom pre robotníkov, ktorý sa práve dostavoval. Podobné obytné domy sa postavili pre kamenárov tri. Šani sa pozrel na tieto stavby a po chvíli sa opýtal: »Odkial' sa berie takéto množstvo peňazí na takéto obrovské stavby...« ...Šaniho kamarát videl, že môže začať hovorit. – Vieš Šani, tie peniaze, z ktorých sa stavajú tieto domy, tvoj dom, ihrisko, kúpalisko, závodná kuchyňa, ordinačka pre závodného lekára a ešte mnoho iných vecí, ktoré sa postavili a ešte postavia, to je z tej tebou nenávidenej akumulácie... Za kapitalizmu tiež bola akumulácia, ale tebe to na nos nezavesili. Akumulácia bolo i to, čo starí účastinári na čele s Margitaim dali do vačkov ako čistý zisk a použili pre svoje dobro. Pokial' ste boli deti, v jednej kuchyni bývali dve rodiny a bolo ich 6-10 a niekedy i viac; zatial' čo páni bývali v 30-40 izbových kaštieľoch. Zakial' ty ako chlapec po nedelách spolu s otcom chodil si do hory pre drevo a pod., páni účastinári v cudzine na prekrásnych miestach trávili svoje dlhé chvíle. Aké peniaze im to dovoľovali? To je tá terajšia akumulácia. Dnes, Šani, takéto panstvo už nie je. Dnes už nie jednotlivci užívajú výhody, ako to bolo predtým, ale užívaš to ty, ja a všetci... A toto nám spríjemňuje život... Kedy si mal takú dlhú dovolenku ako teraz? V minulosti nebola žiadna. No vidiš! Dnes máš právo na mesačnú platenú dovolenku. Dostaneš podporu na twoje dve deti od štátu. To ťa iste vypomôže. Ďalej vieš dobre i sám, vlni si bol i v kúpeľoch na liečení a okrem teba kolko ich ešte bolo... Každoročne tisíce robotníkov odchádza na rekreácie úplne zdarma... Chod' sa pozriet' k otcovi, ktorý zostal invalidom, alebo do súsedov – tam je 71 ročný Béla báči. Poberajú podporu. Toto bol pre robotníka v minulosti iba sen... Akumuláciou, najväčším tvojím nepriateľom môžeme si urobiť život krajším. Pomocou akumulácie vystavíme ešte mnoho obytných domov, tovární, dáme nové stroje nášmu poľnohospodárstvu, pomocou ktorých bude práca naša všade ľahšia“ (K 1954/15 s. 2-3). Keď sedem rokov po vzniku totalitného režimu sa v Konrádovciach plán nepodarilo splniť, podnikový časopis ich upozornil, že nemajú zabúdať na niekdajšie zlé časy: „V Konrádovciach že sa nedá plniť, nie je pravda. Súdruhovia tuná hovoria: už máme všetko! Na zlé časy sa tu zabudlo. Vytvorila sa tu situácia: dávaj viac, ja dám menej. Tu je potrebné drobnou mravenčou prácou mobilizovať ľudí. V Krupine zásadná chyba spočíva v pijatike. Kvas, ktorý je v Konrádovciach a v Krupine, treba vyliečiť. Tu obrovská úloha pripadá komunistom ZO-KSS“ (K 1955/3 s. 2).

II.3.1.2. Fundujúca kolektívna pamäť na príklade Konrádoviec („malej Moskvy“)

Po roku 1948 nadobudli dovtedy nevídany význam pri výklade minulosti v rurálnom industriálnom prostredí prvé prejavy ľavicového myslenia robotníkov a počiatky robotníckeho hnutia resp. zakladanie miestnych organizácií komunistickej strany. Fundujúce spomienky, venujúce sa týmto počiatkom, nachádzame hlavne v dvoch konrádovských obecných kronikách a v *Dejinách robotníckeho hnutia okresu Fiľakovo*. Výpovede pamätníkov, oslovených resp. využitých v rámci pamäťovej politiky novo nastoleného režimu, sú časovo zamerané na obdobia štyroch rozličných politických zriadení: na posledné roky existencie Rakúsko-uhorskej monarchie, na mesiace trvania Maďarskej republiky rád, na roky medzivojnového Československa a na obdobie pričlenenia skúmaných obcí k horthyovskému Maďarskému kráľovstvu. Zaujímavé je sledovať, že kým v prvej verzii obecnej kroniky „Pamätná kniha obce Korlát založená roku 1945“, vedenej v rokoch 1945-1948 v duchu povojnovej „riadenej demokracie“ a (re)slovakizačných nálad sa objavujú iba reminiscencie na robotnícke štrajky, na perzekvovanie miestnych komunistov v rokoch medzivojnového Československa a Maďarského kráľovstva, v jej druhej neskoršej textovej verzii a v „Kronike obce Konrádovce“ sú zachytené „už“ aj spomienky účastníkov bojov Maďarskej červenej armády i počiatky miestnej organizácie Komunistickej strany Československa a iných ľavicovo orientovaných spoločenských organizácií s dôrazom na pomenovanie účastníkov a prvých funkcionárov. Tri výpovede pamätníkov uvedené v „Kronike obce Konrádovce“, boli uverejnené aj v spomínamej publikácii venovanej dejinám robotníckeho hnutia v okolí Fiľakova (Eliáš 1957: 16, 19). Analyzované naratívy často zdôrazňujú aj prenasledovanie účastníkov opisovaných udalostí, čím chcú neúmerne zveličiť ich počiny a heroizovať aktérov.

Majitelia banských spoločností zakladajúcich novohradské kameňolomy priemyselných rozmerov a k nim potrebné robotnícke kolónie už od prvých rokov ich existencie museli počítať s tým, že sprievodným javom koncentrácie nositeľov špeciálnych vedomostí sú aj neželané dôsledky – podriadení disponujúci špeciálnymi vedomosťami potrebnými k výrobe majú aj istú formu kolektívnej moci (Bourdieu 2004:125-128). Už pracovný poriadok vydaný pre robotníkov lomov Józsefa Brauna v Šiatoroši a vo Veľkých Dravciach v roku 1897 zakazoval pohyb cudzích robotníkov v baniach, kolóniách

a miestnych krčmách bez súhlasu správcu kameňolomu, aby sa predišlo burcovaniu robotníkov³⁰⁹.

V roku 1904 bol v Konrádovciach založený Samovzdelávací krúžok robotníkov korlátských bazaltových lomov (mad'. *Korlát Bazaltbánya Munkások Önképző Köre*), ktorý si kládol za cieľ rozvíjať spoločenský život baníckej kolónie s prihliadnutím na uhorské *vlastenecké požiadavky*. Mal ďalej napomáhať tomu, aby sa *robotnícky element* dopracoval k *blahobytu* a mal vyvíjať aj osvetovú činnosť: zriadiť knižnicu pre robotníkov, zabezpečiť priestory k spoločenskej diskusii a k hrám. Predsedom sa stal vedúci inžinier miestneho banského závodu Károly Schöffer. V niektorých bodoch stanov cítiť aj istý sociálny rozmer. Po prípadnom zrušení samovzdelávacieho krúžku mal byť majetok spolku predaný a získané finančné prostriedky poskytnuté vdovám a sirotám tých niekdajších robotníkov spoločnosti, ktorí zomreli v banských neštastiach³¹⁰. Táto organizácia robotníkov však bola, ako vidíme, ešte iniciovaná vedením banskej spoločnosti a bola skôr osvetovo-vlastenecky, než odborovo orientovaná. Korene robotníckeho odborového hnutia v obci siahajú do roku 1912, keď vstúpili kamenári závodu prvýkrát do štrajku za zvýšenie miezd: „*Uvedená spoločnosť Reiniss Braun pomaly už začínala pracujúcich v kameňolomu ukracovať na mzdách a lepšie si napĺňať svoje vrecká a rozširovať kapitál. Otvárajú sa postupne ďalšie lomy a prevádzka závodu sa rozširuje. Vzrastá počet pristáhovalcov i cudzincov (Poliaci, Nemci, Chorváti, Rumuni a Taliani). Pod vplyvom vykorisťovania upevňuje sa jednota pracujúcich a v lete roku 1912 kamenári tunajšieho závodu vstupujú do štrajku za zvýšenie miezd. Požiadavka: pridať na 1 kocku 2 haliere. Štrajk trval iba jeden deň. Vedenie závodu po nočnom jednaní, keď videli silu a jednotnosť robotníkov požiadavku splnili, mzda o 2 haliere na kocku bola pridaná a potom pravidelne vyplácaná*³¹¹“.

Medzi výpovedami pamätníkov nájdeme aj deväť textov venujúcich sa účasti konrádovských robotníkov na bojoch Červenej armády Maďarskej republiky rád a ruskej Robotnícko-roľníckej červenej armády v roku 1919. Keďže jednotlivé texty identifikujú aktérov a rozprávačov príbehov tak na základe rodiska, ako aj národnosti, sú aj dobovým odtlačkom etnickej identifikácie slovenských, maďarských, poľských a talianskych robotníkov po roku 1948. Z národnopolitického hľadiska je zaujímavé, že povojnové

³⁰⁹ ŠABB-PLC, Magistrát mesta Lučenec 1815-1922, Inv.č. 154, šk. 44, Sp. 1899 (1236), (1336) a (1244). Braun József építési vállalat. A sátorosi kőbányák munkarendje. 1897. november. Skoro totožný pracovný poriadok vydal Braun aj pre robotníkov svojej bane vo Veľkých Dravciach – ten sa v archíve zachoval len zlomkovito.

³¹⁰ MNL NML IV. 489. 8. d. Korlát Bazaltbánya Munkások Önképző Köre. (porov.: Földi 1990: 51).

³¹¹ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 36-37.

Ľudovodemokratické Československo malo aj na úrovni lokálnej a regionálnej pamäti väčší záujem na prezentácii „červených tradícií“, než na nadviazaní akejsi kontinuálnosti s prvou Československou republikou. Pamätníci sa jednoznačne ohradzovali voči československým légiám bojujúcim v závere prvej svetovej vojny za vytvorenie demokratickej republiky. Keďže bolo dané obdobie citlivé na „nemeckú otázku“, medzi pamätníkmi sa vôbec neobjavujú narátori nemeckej národnosti (aj s nemeckým priezviskom len jeden, ktorý sa hlásil s slovenskej národnosti):

Poliak „*Július Dorinek, kamenár nar. 6. 11. 1899 v Radzovciach o svojej službe v maďarskej ČA hovorí:* »Vojenskú službu som nastúpil ako 17 ročný v Lučenci. Už tu som skúsil nespravodlivé a zlé zaobchádzanie s jednoduchým pracujúcim človekom a preto som sa dobrovoľne hlásil na frontovú službu. Z frontu som prišiel na dovolenkú v r. 1919, ale na front som sa už nevrátil. Počas mojej dovolenky som sa dozvedel o revolučnom pohybe v Maďarsku, ktorý vznikol pod vplyvom Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie a jedenásti sme sa prihlásili do ČA Maďarska. V máji 1919 objavili sa v našej obci čsl. legionári, proti ktorým sme sa pustili do boja. Keďže boli počtom silnejší a boli sme zradení, museli sme ustúpiť do susedného Šídu. Na vyšší rozkaz sme sa potom sústredili do Fiľakova a odtiaľ sme boli odvelení do Miškovca. Zradou dôstojníkov, ktorí sa preobliekali do civilu a nás opustili, boli sme nútení vrátiť sa do rodnej obce. Doma nás pochytili a ako politických previnilcov odsúdili na 10 týždňové väzenie. Odsúdení boli Július Dorynek, Imrich Korčok, Ján Kalina, Ľudovít Vigh, Ján Kubinec, Jozef Kubinec, Anton Čintalan, Jozef Juhász, František Karkus, Vincent Qerino, Ignáč Kataržinsky, Jozef Kataržinsky, Dr. Ľudovít Žibrita, Alex. Bodor-Bozók, Pavel Kóša, Pavel Hartmann a Mikuláš Váci«“ (Eliáš 1957: 16).

„*Ján Privaček, nar. V r. 1893, obyvateľ obce Konrádovce o svojej účasti v ČA udáva nasledovné:* »Ako vojak rakúsko-uhorskej armády dostal som sa do zajatia na ruskom fronte v r. 1916. S mnohými zajatcami sme boli zadelení na práce. Tu sa sprevádzal nábor do čsl. légií. Bolo nás tam 120, ale do légií sa neprihlásil ani jeden. V januári 1918 bol prevádzaný nábor do ČA, do ktorej sa zo zajatcov prihlásilo celkom 17.000 bývalých vojakov Rakúsko-Uhorska. Ihneď sa započalo so školením, ktoré trvalo 4 dni. Tu nás oboznámili so súčasnou situáciou, vyzbrojili nás a boli sme zadelení na frontovú službu. Zúčastnil som sa bojov o Odesu“ (Eliáš 1957: 16).

„*Julius Dudok, kamenár, narodený 20. septembra 1896 v Sobe – Maďarsko, bytom v Konrádovciach, národnosti slovenskej. Hlásil som sa ku Červenej armáde vo Fiľakove. Bol som zaradený do prieskumnej skupiny počtom asi 15 bojovníkov a za úkol sme dostali*

preskúmať okolie Fiľakovo, Husina, Konrádovce, Blhovce, či sa v uvedených dedinách a okoli nachádzajú česki legionári. Po prevedení prieskumu boli sme odvelení do Miškolca a postupovali sme v bojoch až po Veľkú Idu a ďalej smerom ku Štós-kúpeľom. Ďalej sme postupovali od Veľkej Idy na Kysak, Horný, Dolný Mecenzev až ku Štósu a odtiaľ smerom na Sečovce, kde k nám prišli francúzski generáli a vysokí dôstojníci. Vedenie Červenej armády bolo pozvané na zasadenie do Košíc a bola uzavretá dohoda, alebo lepšie povedané zrada a vojská Červenej armády boli rozpustené. Vrátil som sa domov, ale bol som presvedčený, že za účasť v Červenej armáde budem trestaný a preto som ušiel do Maďarska, kde som sa znova hlásil k Červenej armáde (maďarskej komúny). Dostal som zadelenie ako telefonista. V obci Vöres-egyház naša jednotka bola porazená. Po ukryvaní sa v Maďarsku podaril sa mi v roku 1920 prechod cez hranice a vrátil som sa domov. Doma už boli pomery čiastočne konsolidované a tak som sa vyhol trestu za účasť v Červenej armáde³¹².

„Michal Fröhlich kamenár, narodený 26. augusta 1893, Kiš-Šebeš, Rumunsko, bytom v Konrádovciach, národnosti slovenskej. Zúčastnil som sa bojov v Červenej armáde od Šalgotariánu v Maďarsku až po Hnúšťu a Tisovec. Od Tisovca sme pokračovali v bojoch cez Šafárikovo a Plešivec. Z Plešivca po ukončení bojov som sa vrátil domov. Za účasť v Červenej armáde som bol 3 (tri) mesiace väznený v Banskej Bystrici³¹³“.

„Ján Adamec, kamenár, narodený 18. januára 1893 v Konrádovciach, obyvateľ obce Konrádovce národnosti maďarskej. Zúčastnil som sa bojov v Červenej armáde, ktorú organizovali pracujúci za lepší život. Naša jednotka začala boje ešte v Maďarsku: Kistereny, Mátranovák, Mátraverebély, Mézesfa, Homok-terenye. Postupovali sme smerom na Fiľakovo do Blhoviec. Potom cez Husinú, Ožďany, Zalužany, Veľká Suchá, Zlatno, Kokavu, smerom na Šafárikovo až do Plešivca, kde bola Červená armáda rozpustená. Nášmu práporu velil s. Czirbe zo Šalgotariánu³¹⁴“.

„Vincent Qveríno, kamenár, narodený 22. augusta 1892 v Ríme, Taliansko. Ako taliansky vojak padol som na fronte do zajatia rakúsko-uhorskej armády. Ako zajatec som bol deportovaný do Košíc. Keďže moje zamestnanie bolo kamenárčina odišiel som v roku 1919 do Konrádoviec. V tomto roku začala i revolúcia a ja som sa spolu s mnohými obyvateľmi Konrádoviec hlásil do Červenej armády. Bolo to koncom apríla 1919 v Šalgotariáne. Zo Šalgotariánu sme v bojoch postupovali smerom na Fiľakovo, Veľké

³¹² Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 8-9.

³¹³ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 9.

³¹⁴ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 10.

Dravce, Veľká Suchá, Málinec, Hačava, a cez Rim. Sobotu do Šafárikova, Bánréve do Plešivca. Vykonával som funkciu prezviedčika v civilnom obleku a patril som ku guľometnej jednotke. Za účasť v Červenej armáde bol som 3 (tri) mesiace väznený v Banskej Bystrici³¹⁵.

„Štefan Fabian, kamenár, narodený 9. augusta 1896 v Šomoskôujfalu Maďarsko, bytom v Konrádovciach, národnosti maďarskej. V apríli roku 1919 po vypuknutí revolúcie som odišiel spolu s ostatnými kamarátmi prihlásiť sa do Červenej armády, ktorá bojovala za vytvorenie štátu bez kapitalistov, bez vykorisťovania, pre pracujúci ľud bez rozdielu národnosti, náboženského presvedčenia, teda spravodlivý boj za lepší život všetkých pracujúcich. Zúčastnil som sa bojov na území terajšieho Maďarska a to: Kis Terenye, Mátranovák, Mátraverebény, Mézesfa, Homok-Terenye. Vo Fiľakove sme prešli na územie ČSR a cez Husinú, Ožďany, Zalužany, Veľkú Suchú a Zlatno do Kokavy. Z Kokavy cez Rimavskú Sobotu do Šafárikova a Plešivca, kde bola naša armáda rozpustená. Patril som k tretiemu guľometnému práporu. Za účasť v bojoch Červenej armády som bol na 6 (šest) týždňov uväznený v Banskej Bystrici³¹⁶.

Ekonomické problémy, ktoré nastali v medzivojniovom období vyburcovali niektorých robotníkov k odborárskym a ľavicovým politickým aktivitám, vrátane väčších strejkov, do plánovania a vedenia ktorých sa zapájali aj celoštátni politickí predáci. V roku 1922 bola založená miestna organizácia Komunistickej strany v Konrádovciach, ktorá mala pri zakladaní 54 členov. Autor kroniky a narátor príbehu naznačil priamu súvislosť medzi účasťou viacerých robotníkov v bojoch červenoarmejcov a vznikom miestnej organizácie Komunistickej strany: „Organizácia komunistickej strany vznikla pod vplyvom Veľkej októbrej socialistickej revolúcie a pod vplyvom účasti mnohých tunajších pracujúcich v bojoch Červenej armády v roku 1919, kedy sa mnohí z pracujúcich presvedčili o skutočných nepriateľoch a skutočných zástancoch záujmov robotnickej triedy a pracujúceho ľudu vôbec. Medzi zakladateľov a prvých členov strany patria revolucionári červenej armády a k nim sa pripojujúci starí komunisti: menovite: Július Dorinek, Michal Hell, Michal Kuník, Ondrej Lukáč, Vincent Ziman, Vendelín Čapucha, Karol Čintalan, Jozef Knotek, Ladislav Árvaj, Ján Adamec, Anton Čintalan, Juraj Jarabka, Vincent Querino, Štefan Fabian, Ladislav Kacera, František Karkus, Bartolomej Žibrita, Martin Benč, Ján Cipó str., Ľudovít Sevejáni, ~~Ondrej Hank~~, Julius Dudok, Vojtech Stehlo str., Ján Privaček, Jozef Petrik, Peter Pertica, Jozef Speváč, Ján Gál, Ján Bernár, Frant. Polák, A.

³¹⁵ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 10-11.

³¹⁶ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 11-12.

Kurali, L. Satmáry³¹⁷. Z uvedeného menného zoznamu vidíme, že miestna organizácia Komunistickej strany Československa bola jednoznačne multietnickou pôdou šírenia ľavicovej politickej ideológie, veď medzi zakladajúcimi členmi nájdeme Slovákov, Maďarov, i niekoľkých Talianov, jedného Poliaka a minimálne jedného Nemca. Pre posilnenie svedectva o vzniku strany použil kronikár opäť výpoved' pamätníkov: „*O založení komunistickej strany v Konrádovciach vypovedá Jozef Spevár st., narodený 4. apríla 1889 v Zebegényi (Maďarsko) a Ján Privaček narodený 12. marca 1893 v Kisseebes – Rumunsko, obyvatelia v Konrádovciach:* »Komunistická strana v našej obci bola založená v januári 1922. Zakladajúca schôdza bola zadržaná v kolónii číslo 10. Zišli sa tam uvedení súdruhovia a zvolali pri tejto príležitosti nasledujúcich súdruhov do výboru: predseda: Ján Bernár, podpredseda: František Polák, tajomník: Anton Kurali, revizori: Ján Privaček a Ján Gál, pokladník: Ľudovít Szathmáry. Rady členov sa rýchlo rozširovali a za krátky čas 99% robotníkov boli členmi komunistickej strany. Členské príspevky platil každý člen podľa možnosti a zárobku. Činnosť komunistickej strany spočívala v tom, že sa robotníci schádzali oboznamovali sa s úlohami, ktoré komunisti majú vedieť a plniť. Previerkou činnosti komunistov sa stal štrajk v roku 1926 o ktorom je už zmienené. Po skončení štrajku miestna organizácia KS neprestala pracovať, ale bola prevedená zmena vo vedení. Do výboru boli zvolení mladí robotníci: Michal Kuník - predseda, Július Dorinek – pokladník a iní. V roku 1931 sa miestna organizácia KS nadobro rozišla a z tej príčiny, že robotníci sa rozišli za prácou do Čiech a inde, lebo tunajší závod im prácu ďalej zabezpečiť nechcel. Vtedajší vedúci závodu Florian Kuffler pracoval a snažil sa o to, aby každý komunista bol z práce prepustený«.

Ján Privaček bol predsedom organizácie KS od roku 1927-1931. Za svoju činnosť bol perzekovaný tým, že bol v Konrádovciach z práce prepustený, lebo sa u neho schádzali okresní funkcionári strany. Osem rokov chodil za prácou po celej republike.

Na svoju činnosť v Komunistickej strane si spomína Juraj Jarabka, kamenár, narodený 24. apríla 1893 v Ipoly-Damážd – Maďarsko, obyvateľ v Konrádovciach, národnosti slovenskej. Členom strany od roku 1922: »Ako člen výboru bol som poverovaný organizovať a získavať robotníkov do KS. Za svoju činnosť som bol od zamestnávateľa perzekovaný. Bojoval a presvedčoval som robotníkov, že pracovný čas je 8 hodín a nepodľahol som slúbom, že viacej zarobím (AA: v rokoch 1930-1934 pracoval v Čechách, kde sa tiež zapájal do práce strany o čom sme sa zmienili pri migráciách

---

³¹⁷ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 30.

robotníkov)... Komunistická strana v tom čase už neexistovala a po mojom príchode som začal znova organizovať robotníkov do KS. Bol som zvolený za predsedu. Organizácia mala vtedy 22 členov a pracovala až do príchodu Maďarov 1938. V roku 1938 pred príchodom Maďarov naša organizácia roznášala ilegálne plagáty proti okupácii s heslom: „Nedáme sa“. Plagáty sme roznášali po okolitých dedinách Hajnáčka, Kostolná Bašta, Šíd a inde.«. Činnosť komunistickej strany za okupácie. O tom ako najpovolanejší vypovedajú s. Jarabka a sudr. Privaček:

Súdruh Juraj Jarabka: »V roku 1938, keď našu obec obsadili vojská a žandárstvo hortiovského Maďarska, ihneď sa velitelia informovali, či sú v obci komunisti. Že dostali dobré informacie som sa presvedčil hned' na druhý deň, keď ma predvolali do kancelárie a dostal som príkaz denne sa u nich hlásiť, lebo som bol predseda KS. Vtedy bola strana rozpustená a činnosť KS sa preniesla do illegality. Život robotníkov sa denne zhoršoval, zárobky boli nízke, zvolal som tajne do mojho bytu schôdzku a napísali sme požiadavky o zvýšenie miezd na vedenie závodu, ktoré sme druhým dňom predložili. Požiadavky neboli realizované, ale boli sme zavolaní k vedúcemu závodu na pojednávanie, kde nás už čakali žandári s kohútimi piercami. Vyhrožovali mi, aby som tú komunistickú špinavú prácu zanechal, lebo na to doplatím a nadalej mi prikázali denne sa hlásiť na žandárskej stanici. Týmto práca našej organizácie strany skončila až do oslobodenia do roku 1945.

Ján Privaček: »Za okupácie som bol trestaný ako komunista za počúvanie Moskovského rozhlasu. Robotníci sa v mojom byte schádzali a počúvali sme Moskvu. Boli sme prezradení a dostal som peňažnú pokutu. Takto bolo potrestaných viacero súdruhov.«.

V roku 1919 bola v tunajšom závode medzi pracujúcimi založená organizácia Červené odbory. Predsedom tejto organizácie bol Jozef Lép, kamenár. Ostatní funkcionári boli: Michal Fröhlich, František Polák, Jozef Papenec, Ján Dudok, Bertalan Žibrita. Organizácia mala asi 80-90 členov.

Organizácia Komsomolu bola založená v roku 1921. Predseda bol Jozef Pásztor, t. č. v Maďarsku. Členovia výboru boli: Karol Kuník, Vojtech Markovič. Organizácia Komsomolu pracovala do roku 1929, kedy sa robotníci pre nezamestnanosť začínajú z Konrádoviec rozchádzať za prácou a chlebom po celej republike. Komsomol mal asi 50 členov³¹⁸.«.

V Konrádovciach „Obchodná banka začala s vyrubovaním dreva v okolitých lesoch, ktoré drevo odpredávala do Maďarska. Popri lesných prácach sa pomaly

---

³¹⁸ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 30-35.

pracovalo i v kameňolome, takže v roku 1922 už kameňolom bol v plnej prevádzke. Závod dostával dobré objednávky, ale zárobky kamenárov v pomere k predošlým rokom boli slabé. V období rokov 1922, 1923, 1924, 1925 drahotou a slabými zárobkami sa život zhoršoval. Tento stav doviedol robotníkov k tomu, že 5. septembra 1926 vyhlásili štrajk, ktorý organizovala a viedla Komunistická strana. Štrajk trval až do 26. septembra 1926. Kamenári žiadali zvýšenie miezd o 25%. Obchodná banka, ktorá bola t. č. majiteľom kameňolomu so sídlom v Budapešti vedela pôsobiť na našu vládu v tej forme, že proti robotníkom boli poslané na potlačenie štrajku žandári, hoci tunajší robotníci bojovali proti zahraničným kapitalistom. Štrajk nesplnil svoje posланie, lebo robotníci boli porazení, čo zapríčinila nejednotnosť a chamtivosť niekoľkých štrajkokazov a to: *František Čintalan** (*na základe hodnovernej výpovedi Ladislava Arvaja opravené), Ján Martinelli, Anton Kurali, František György. Robotníci v tom čase obsadili všetky príchodové cesty do Konrádoviec, aby tak bránili svoj kameňolom pred štrajkokazmi. No títo sa našli v samých radoch miestnych pracujúcich. Tak bola jednotnosť rozbitá a štrajk bol bezúspešný, lebo zvýšenie miezd nebolo realizované. Vedúci závodu Kufler podplatił štrajkokazov tým, že im dal po 500-700 Kčs, aby tak rozbil jednotu pracujúcich a získal aspoň niekoľkých do práce. Štrajkokazi pracovali pod ochranou žandárov, ktorých bol v tom čase v Konrádovciach jeden oddiel počtom 60 a boli ubytovaní v novovybudovanom Robotníckom dome. Po potlačení štrajku vedúci zase od zapredancov strhával poskytnuté peniaze a tak sa potom i títo presvedčili, že kapitalistovi veriť nemožno. Robotníci počas štrajku sa schádzali na nádvorí Robotníckeho domu, kde pri hudbe a družnej zábave trávili voľný čas. K žiadnym výtržnostiam nedochádzalo a tak sa do zábavy zapájali i žandári. Tancovali, spievali a bavili sa spolu s robotníkmi. Štrajk organizovala Komunistická strana za účasti centrálnych vedúcich: Šteiner, Majora, Mezőova, Dr. Herca a Munelsa. Štrajkujúcich zastupoval štrajkový výbor: Jozef Papanec, Alexander Papanec, Ján Kubinec, Baltazár Čintalan, Karol Janušek, František Čintalan a Michal Kuník. Počas štrajku bol z práce prepustený Ján Kubinec... V rokoch 1927 až 1930 pracovalo sa za tých istých podmienok ako v minulosti a príchodom svetovej hospodárskej krízy začal upadať i tunajší kameňolom. Zosilňovalo sa vykorisťovanie a robotníci aby mohli užiť svoje rodiny začínajú si predĺžovať pracovný čas. Vedenie závodu však nezabudlo na štrajk a dávalo všemožne cítiť robotníkom, že členstvo v Komunistickej strane nie je im po vôle³¹⁹”. Po roku 1930 sa viacerí robotníci vysťahovali za prácou do Čiech, kde sa tiež

---

³¹⁹ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 15-18.

zapájali do práce robotníckeho odborového hnutia a do štrajkov. Súvisiace naratívy z obecnej kroniky uvádzam v kapitole venovanej migráciam robotníkov kameňopriemyslu. Koncom roka 1938 boli skúmané obce pričlenené k Maďarskému kráľovstvu, ktoré malo voči ľavicovým živlom jednoznačne odmietavý postoj: „*Nastalo obdobie útlaku, represálií a ponižovania robotníctva, ktoré bolo demokratického zmysľania. Muselo trpieť mnohé vyhrožovania maďarských víťazov (felvidéki komunisták, büdes komunistak a pod.)* /AA: hornozemskí komunisti, smradlaví komunisti s nepresným maďarským pravopisom/ *a vyhrožovanie vedúcich na pracoviskách. Životné pomery sa veľmi zhoršili. Zárobkové možnosti kamenárov a pomocných robotníkov poklesli pod úroveň možností zabezpečenia dostatočnej výživy rodín... Oproti občanom demokraticky zmysľajúcim boli zavedené perzekúcie a viacerým občanom boli odobrané rádiové prijímače, aby tak bolo zamedzené počúvanie ruského a anglického rozhlasu. Počas okupácie prišlo do obce niekol'ko rodín z Maďarska, ktoré nazývali „anya ország“ a tunajšiu obsadenú oblasť „Felvidék“.* Títo pristáhovalci dostávali sa na lepšie pracoviská a takto ich vedenie závodu chcelo získať pre zradcovskú činnosť medzi pracujúcimi³²⁰“. Medzičasom vypukla druhá svetová vojna a na front sa zo závodu posielali v prvom rade tí robotníci, ktorí vykonávali politickú činnosť proti aktuálnemu zriadeniu. Po prechode frontu došlo k obnoveniu činnosti Komunistickej strany a komunisti z radov robotníkov sa prvýkrát dostali do vedenia obce, čo bolo predzvestou ich neskoršej kolektívnej vzostupnej sociálnej mobility. „*V kameňolome sa začalo s výrobou pamätníkov padlým hrdinom Červenej armády... Hned po prechode frontu oživuje sa znova Komunistická strana a jej zakladatelia sú: Vincent Ziman, Ladislav Kacara, Juraj Jarabka, Jozef Kataženský. Organizácia začína pracovať a ujíma sa vedenia verejného a politického života v obci. Ustanovujúca schôdza bola II. 1945 na ktorej boli do funkcie zvolení nasledujúci súdruhovia: 1. Predseda: Ladislav Kacera, 2. Podpredseda: - , 3. Tajomník: V. Ziman, 4. Pokladník: Kataženský, 5. Členovia výboru: Jozef Knotek st., Jozef Kataženský... V marci 1945 prišli do obce členovia národnej bezpečnosti (NB) aby znova organizovali stanicu Národnej bezpečnosti. Na návrh Okresnej správnej komisie bola zvolená Miestna správna komisia v nasledujúcom zložení: Predseda: Jozef Kataženský, Podpredseda: Karol Reiter, Tajomník: Vincent Ziman, Členovia: Ladislav Hank, Anton Balog, Alexander Fodor, Jozef Hank. MSK po jej ustanovení dala sa do práce a starala sa o zabezpečovanie verejného poriadku v obci*³²¹“.

³²⁰ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 22-24.

³²¹ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, nečíslovaná strana.

II.3.2. Sociálna mobilita robotníkov novohradského kameňopriemyslu po roku 1948

Vzostupná sociálna mobilita robotníkov novohradského kameňopriemyslu sa odohrávala medzi troma mnohonásobne agregovanými spoločenskými kategóriami na osi: polnohospodárska práca – fyzická práca v kameňopriemysle – duševná práca vo vedúcich politických a hospodárskych funkciách tak na úrovni intra- ako aj intergeneračnej mobility. V prvej fáze ich vertikálnej mobility prichádzali do lomov robiť ľudia, ktorí pôvodne pracovali (aj) ako roľníci tak v domovských regiónoch migrantov, ako aj v skúmanom regióne v prípade „kameňorolníkov“ pochádzajúcich z okolia. Po počiatočnom vzstupe však vo väčšine rodín dochádzalo iba k reprodukcii spoločenského postavenia rodičov v generácii detí, vedľa prvá a niekedy aj druhá generácia robotníkov priemyslu kameňa zostávala pracovať v danom odvetví hospodárstva. Často k vzstupu dochádzalo len s malým posunom smerom k vyšším pozíciam v rámci daného subpol'a priemyslu, ako napr. zo špicera kameňa sa stal kamenár a neskôr streľmajster, čo však neprinášalo žiadne výraznejšie zmeny na poli bytových podmienok alebo zárobku konkrétneho jednotlivca.

II.3.2.1. Sociálna mobilita žien

K mobilitným trasám charakteristickým pre skúmané obdobie priradoval Rudolf Andorka aj mobilitu žien z hmotne zaopatruванého do hospodársky aktívneho statusu (Andorka 1982, in Róbert 2001: 62). Proces sociálnej mobility žien sa rozbehol medzi manželkami robotníkov kameňolomov z nûdze už v období existencie Rakúsko-Uhorska, kedy „*deti a ženy pracovali tiež v kameňolome pri výrobe štrku, ktorý sa vyrábal ručne rozbijaním menších kameňov malými kladivami... V období vyhlásenia prvej svetovej vojny všetci muži povinní vojenskou službou opustili svoje rodiny a nastúpili do vojny. Doma zostali iba starci, ktorí potom začali v závode pracovať. Opustené ženy v snahe užiť viacpočetné rodiny nastupovali do práce pri nakladaní kameňa do vagónov v Blhovciach a vykonávanie rôznych druhov prác, ktorými si zabezpečovali peniaze na živobytie*³²²“. Od medzivojnového obdobia nosili do kameňolomov ženy robotníkom vodu a čaj, dokonca sezónalne chodili nakladať aj kamenný odpad z lomov do banských vozíkov: „*Dakedy ženy robili tak, že nahadzovali lomový kameň do vozíkov, lebo nemali inú robotu, museli ísť ako deti fakticky pätnásťroční-šestnásťroční po škole, museli ísť nahadzovať tie kamene a to sa na drvič... Aj moja mam chodila – ona mi rozprávala – zamladi. To bola možnosť*

---

³²² Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 15.

*zarobiť si. Ako deti museli ísť, aby mali za čo si kúpiť aj nejaké topánky a tak. Ktoré boli mladšie, tak vozili nejaké železá tímto čo kresali kameň, a už tie staršie museli nakladať, nemali bágre*³²³*”.* Väčšina manželiek robotníkov však podľa koloniek sčítacích hárkov sčítania ľudu z roku 1930 bola ešte „domácou”, iba v ojedinelých prípadoch robili v lomoch ako nádenníčky. Ženy sa v tom období nemohli odtrhnúť od svojej mnohodetnej rodiny. Robotnícka rodina, ktorá mala len tri deti, patrila k menej početným. Nebolo výnimkou mať ani šest a viac detí v rodine.

Po druhej svetovej vojne chodili niektoré ženy zastavovať autá na štátne cestu pod lomom Šiatoroš v čase kedy sa prevádzali odstrely³²⁴. Článok o vzornej nakladačke banských vozíkov z povojnového obdobia uvádza podnikový časopis Kameň: „*V našom národnom podniku priamo na pracoviskách v lomoch, máme zamestnané popri mužoch aj kamenárky-ženy. I ked' práca kamenárska pomerne pre ženy je dosť namáhavá, naše pracovníčky v lomoch sa vynasnažujú splňať úlohy. V závode Konrádovce najlepšia žen-nakladačka je Terka Ferencová. Mladá kamenárka-nakladačka dosahuje pekné pracovné úspechy. Pri poslednom vyhodnotení dosiahla 112%-ný priemer v plnení plánu... Naša mladá kamenárka popri svojej práci je ešte aktívou členkou ČSM, SČSP a ROH*“ (K 1957/3 s. 2).

Ako sme v podkapitole venujúcej sa vzťahom obyvateľov kamenárskych kolónii s okolím už videli, ženy sa v robotníckych kolóniach doplnkovo venovali zberu lesných plodov a príprave rôznych produktov z nich, ktoré predávali v okolitých mestách. Obyvateľom kolónii a blízkych pustatín, ako i pendlujúcim robotníkom bývajúcim v susedných dedinách ponúkali rôzne platené služby ako pečenie chleba, šitie, pranie prádla, pálenie a predaj domácej pálenky. Až do konca druhej svetovej vojny obrábali manželky kamenárov aj pôdu statkárov vlastniacich pozemky v blízkosti kolónii na tretiny.

Ozajstné masové začlenenie žien kamenárov a ostatných zamestnancov priemyslu kameňa do hospodársky aktívnej časti populácie však nastalo až po roku 1948, kedy začali robiť v jednotných roľníckych družstvách a na štátnych majetkoch zakladaných od začiatku 50-tych rokov 20. storočia v Mačkaluku a v Konrádovciach, a od roku 1975 aj na ovocinárskom štátnom majetku fungujúcom v Konrádovciach³²⁵. V Konrádovciach vzniklo JRD už v roku 1950: „*Čo s radosťou treba kvitovať je práca členiek strany v rámci upevnenia JRD. Najmä zásluhou našich súdružiek Jelínskovej a Kacarovej bolo do JRD*

³²³ (M, 1937 Bukovinka – Šiatorská Bukovinka, s; M, 1946 Konrádovce – Fiľakovo, m; M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

³²⁴ (Ž, 1947 Šiatoroš – Šiitorská Bukovinka, s)

³²⁵ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 50-66.

získaných ku 31. XII. 1950 62 členiek a tento počet stále stúpa. Treba pripomenúť, že sa ihned pri utvorení družstva pristúpilo k vytvoreniu JRD IV. typu, ktorého 75% členstva tvoria ženy" (Prvá... 1951: 52).

II.3.2.2. Zlepšovanie bytových podmienok

Sociológ Péter Róbert skúmal „statusovú mobilitu“ jednotlivcov pomocou sledovania štyroch dimenzií tak spoločenského pôvodu, ako aj dosiahnutého statusu jednotlivca. Jedným z ním sledovaných spoločenských dimenzií bolo aj bydlisko (Andorka 2006: 235). V súlade s jeho konceptom budem sledovať v tejto podkapitole práce súvislosti medzi sociálnou mobilitou zamestnancov kameňolomov a zlepšovaním ich bytových podmienok. Banské spoločnosti kameňopriemyslu stavali pre svojich robotníkov robotnícke domy rôznej veľkosti. Zabezpečenie ubytovania bolo súčasťou benefitov zamestnancov. V roku 1908 bolo v konrádovských kolóniach 22 robotníckych domov so 140 izbami, medzi nimi boli domy so štyrmi, šiestimi, ôsmymi, desiatimi a dvanásťimi izbami (Kalmár 1908: 18, 33, 54-62). „*Bytové zariadenie robotníckych domov bolo v začiatkoch veľmi jednoduché. Za posteľ slúžili do zeme zabité 4 koly preložené doskami a naložené senom alebo slamou... Ubytovanie pracujúcich bolo žalostné. Pôvodní majitelia tunajšieho kameňolomu začali s výstavbou robotníckych kolóní v roku 1905. Stavby prevádzali a budovali tak, že dve rodiny dostali dve izby a jednu kuchyne, s ktorou sa delili na polovicu. Rozmery izby 4 m x 4,5 m a spoločná kuchyňa 4 m x 3 m. V rohoch kuchyne boli postavené dva murované šporáky, a pri bočných stenách najnutnejšie zariadenie rodín. Pri pridelovaní bytov sa vôbec neprihliadalo na počet členov rodiny. Boli i také prípady, že na jednej kuchyni bývalo 10-15 i viac členov, kde potom častým hostom boli hádky a niekedy i bitky. Kuchyne boli spoločné a teda jediným miestom súkromia rodiny bola izba, ktorá slúžila za spálňu, komoru a skladište, lebo pri bytoch neboli žiadne komory a špajzy. Pomedzi jednotlivé kolónie boli vystavané pece na pečenie chleba. Istou novinkou pri budovaní kolónií bolo vybudovanie vodovodu s tlakovými pumpami pomedzi niektoré kolónie. Rezervoár s vodou bol vybudovaný pri prvej kolónií pri terajšom športovom ihrisku. Rezervoár bol zásobovaný vodou z troch studní, ktoré boli vybudované v údolí Čöpegő a motorom bola voda natláčaná do rezervoáru. Zásobovanie vodou z tohto zariadenia bolo v prevádzke asi do roku 1936 a dlhým používaním a slabou údržbou sa zariadenie zničilo. Závod sa ďalej o zásobovanie vodou nestaral a tak obyvatelia boli*

*nútení vodu donášať od drviča z Čurgóva*³²⁶“. Medzi robotníckymi domami boli postavené aj suché záchody jedno-, dvoj-, štvor-, šesť- a osemmiestne (Kalmár 1908: 58). Robotníci mali vybudované aj chlievy pre ošípané, kozy a hydinu. Kým robotníci dostali v typizovaných domoch po jednej izbe, dozorca lomu mal so svojou rodinou už samostatný dvojizbový byt, a hlavný banský inšpektor mal vlastný dom s dvoma izbami – v ktorom býval pred otvorením lomov hájnik – ku ktorému patrila aj záhrada³²⁷.

Kolónia v Mačkaluku bola zásobovaná vodou z jednej studne a elektrina do osady nebola vôbec zavedená. Aj začiatkom 60-tych rokov 20. storočia svietili petrolejkami: „*To také veci boli, viete mladý pán tak vám poviem, že kol'kokrát sa tak sama nad sebou zamyslím, že ked' by mi to teraz prišlo robiť, tak by som povedala, že to není možné... Ja som mala tri deti. Viete ako som mala ďaleko vodu? Ďalej jak oproti k tomu prvému domu... ani nie studňu, ale takú rúrku, bola nabitá do kameňa a z toho kameňa vytiekala voda. Tam sme mali vždy podložené vedro. Tam bola jedna studňa, tak vyčistili tú studňu a na pranie som mala potom stadiaľ vodu, takže len na jedlo a na pitie sme stadiaľ nosili vodu... Elektrika tam nebola, len petrolejky. Potom už nakoniec ani petrolej sme nedostali, tak sme naftou svietili, ale tak, že sme dávali sol' do nafty*³²⁸“.

V roku 1947 sa začali meniť bytové pomery robotníkov v Konrádovciach: „*Opravovali sa staré a stavali sa nové obytné domy robotníkov. Začalo sa s prestavbou starých kolónií a likvidáciou spoločných kuchýň, čo zostáva už iba spomienkou na neblahú minulosť. Každá rodina dostáva samostatný jednoizbový alebo dvojizbový byt. V celej obci bolo ako v úle*³²⁹“. Začiatkom 50-tych rokov 20. storočia sa rozbiehala aj výstavba nových poschodových robotníckych domov nad kúpaliskom: „*Najnovšie bola pracujúcim odovzdaná obytná budova pre 8 rodín a pri nej v štyroch poschodových budovách si našlo nový domov 23 rodín v bytoch s izbou, kuchyňou a špajzou... v nasledujúcom roku odovzdajú ďalšiu bytovú jednotku, čo znamená, že tu nie je reč o momentálnej stavebnej horúčke, ale o systematickom zlepšovaní a rozširovaní podmienok bývania pracujúcich*“ (K 1953/13 s. 3, m). Pre spríjemnenie pracovného prostredia sa v týchto rokoch začali stavať v lomoch sociálne budovy. Pre pracovníkov závodu Šiatoroš sa postavila v roku 1956 práčovňa a časť materiálového skladu sa adaptovala na zohrievareň-jedáleň (K 1956/11 s. 4). S využívaním nových budov však nastali okamžité problémy: „*Jeden z našich závodov – Bulhary – preorientoval sociálnu budovu na obytnú jednotku majstra.*

³²⁶ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 5 a 36-38.

³²⁷ (M, 1921 Konrádovce – Fiľakovo, m; M, 1926 Konrádovce – Fiľakovo, m)

³²⁸ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, s)

³²⁹ Reg. OcÚ K. Pamätná kniha obce Korlát, nečíslovaná strana.

Z tejto príčiny sa stalo, že napr. stavebná skupina pracujúca v Bulharoch nemohla v nej nocovať počas svojho pôsobenia v závode, ale musela si hľadať nocľah v obci. Ved' týmto preorientovaním sociálnej budovy utrpeli nielen naši stavbári, ale trpia aj ostatní robotníci závodu“ (K 1958/4 s. 4). K ďalšej prestavbe a modernizácii podnikových bytov v Konrádovciach došlo v 70-tych rokoch, kedy bol do ôsmych bytových jednotiek zavedený vodovod, vybudované kúpeľne a došlo aj k ich rozšíreniu o ďalšie miestnosti³³⁰.

Individuálna výstavba rodinných domov sa v kolóniach rozbehla v 50-tych rokoch 20. storočia: „*Postavili si pre seba. Nebol s tým problém. Kto chcel, ten si postavil, lebo kameň mal zadarmo, a práca stála len toľko, čo navarili, upiekli a vypili... Ked' niekto staval, celá dedina mu išla pomáhať, vzájomne si pomáhali*³³¹“. Na základe uznesenia Komunistickej strany a vlády sa poskytovala podpora k individuálnej bytovej výstavbe robotníkov³³², ktorá mala pre nich zabezpečiť pohodlné a zdravé bývanie: „*d'alšie a ešte rýchlejšie zvyšovanie životnej úrovne pracujúcich, kladie veľký dôraz a požiadavky na bytovú výstavbu... Vláda veľmi správne postupovala, ked' sa usniesla na tom, že pri tejto akcii bytovej výstavby majú dostať pomoc len vzorní pracovníci, zlepšovatelia a úderníci... Niektoré závody ako: Šiatoroš, Konrádovce, Bulhary postupovaly správne, v danom termíne zaslaly navrhovaných pre túto akciu, aby mohla byť táto štátnej pomoc čím skôr vybavená a to ešte toho roku*“ (K 1953/11 s. 4). Na výsledky v socialistickom súťažení a na správne politické pozadie sa pri „prideľovaní stavby domu“ vyslovene prihliadalo: „*V akcii bytovej výstavby podľa vládneho uznesenia zo dňa 21. IX. 1953 nebolo zabudnuté ani na závod Bulhary. Stavba rodinného domku bola pridelená jednomu z najlepších pracovníkov s. Cipóvi Jánovi, kamenárovi, bytom v Konrádovciach za svoju vynikajúcu prácu. Vo svojej práci vynikal nielen ako kamenár v plnení normy, ktorú plnil na 230%, ale ako príkladný straník a agitátor*“ (K 1954/2 s. 2). Podporený kamenár referoval o svojich skúsenostiach o rok neskôr tiež v podnikovom časopise. V rámci politickej propagandy písal v duchu vykorisťovateľskej rétoriky pofebruárových rokov, ktorá skoro všetky výdobytky doby porovnávala s „otroctvom“ medzivojnového kapitalizmu: „*V mojom živote nastal rozhodujúci prevrat 20. novembra 1953, kedy predseda Závodnej rady, súdruh Ádám, oznámil zamestnancom, že na základe uznesenia našej Strany a vlády, ešte počas toho roka vydajú rozhodnutia na výstavbu 10.000 individuálnych rodinných domov a k nerušenej realizácii týchto stavieb poskytnú 36.000,- Kčs štátneho úveru, ktorý*

³³⁰ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 99.

³³¹ (M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m)

³³² Individuálna bytová výstavba = IBV – tí, ktorí sa zapojili sa nazývali „ibevečkári“ (K 1956/12 s. 2).

budeme môcť splácať 20 rokov. Túto snahu o pomoc zo strany štátu prijali zamestnanci nášho závodu zdržanlivo a s pochopiteľnou odmeranostou. Ved' aj v období kapitalizmu dávali banky úvery, a aké smutné následky mali tieto úvery, mohli to skúsiť viacerí zo starších zamestnancov aj na vlastnej koži. Bolo to dôvodom i vysvetlením toho, prečo sa na 1 povolenie pridelené nášmu závodu nenašiel zo 130 pracovníkov ani jeden žiadateľ. Ja som bol predtým na 6 týždňovom kultúrno-politickej školení, kde mi boli predložené presvedčivé dôkazy o tom, že náš ľudovodemokratický štát svojimi opatreniami a rozhodnutiami pomáha vyslovene pozdvihnúť a zvyšovať blahobyt pracujúcich... Je pravdu, že mám ja aj iné nezabudnuteľné pamiatky a prežil som nezabudnuteľné roky, ktoré boli tiež plné strasti a únavy, ale spomínanie na nich nevyvoláva vo mne príjemný pocit, ale odhadlanú nenávist voči tým, ktorým za ne môžem d'akovátať. Lebo som mohol d'akovátať banským barónom, ich nesmiernej túžbe po peniazoch, chameťosti a ukrutnosti. S viacerými spolupracovníkmi sme museli prežiť desaťročia v tmavých spoločných kuchyniach, ktoré nemali ani podlahu, v ktorých sa najčastejšie tiesnilo a živorilo 10 až 12 ľudí. V týchto biednych domoch, ktoré boli postavené ako robotnícke byty, si našli živnú pôdu rôzne plúcne choroby a nákažlivé choroby, a v nich neustále vznikali príležitosti hašterenia sa a hádok, boli podrývačmi a ponižovačmi mravného života a nakoniec, ale nie v poslednom rade boli zbraňou v rukách kapitalistov“. S pomocou štátu sa rodina kamenára mohla nastúhať do dvojizbového domu vybaveného kúpeľňou a zasklenenou verandou. „Musím sa zmieniť aj o tom, že táto desaťročná cesta, ktorou som prešiel od tmavej, potuchnutej spoločnej kuchyne k modernému rodinnému domu, nie je iba mojom individuálnou cestou a nie je výsledkom mojej osobnej vynaliezavosti, ale úzko súvisí s výsledkami a úspechmi našej ľudovodemokratickej vlasti budujúcej socializmus... Musím zvlášť spomenúť aj starého skladníka konrádovského závodu uja Zimana, jeho obetavosť a odvážne prehlásenie v dobe začatia individuálnej výstavby domov, že ak bude nutné, bude nám k dispozícii aj v noci“ (K 1955/1 s. 3, m). Národný podnik Slovenské bazaltové kameňolomy obdržal na rok 1954 kvótu pre svojich pracovníkov vo výške 15 rodinných domov: „ktoré do konca t. r. majú byť postavené a to za svojpomoci, pričom každý závod i závodná rada vo všetkých ťažkostiach majú byť našim pracujúcim napomocní“. Pri vyberaní a získavaní stavebného pozemku mali poskytnúť bezplatnú pomoc tak národné výbory ako aj jednotné roľnícke družstvá, ak bolo potrebné, tak aj cestou vyvlastnenia príslušného pozemku (K 1954/4 s. 3-4). Vo väčšine prípadov sa však stavebníci nedržali schválených stavebných projektov. Hlavným problémom bolo, že sa sústredovali najmä na veľké izby, ale kúpeľňu a vodovod v dome často nechceli mať, alebo si plánovali príliš

malé kúpeľne. „*Stavebníci nie sú odkázaní na úvery úžerníkov, a napriek tomu nevyužívajú možnosti toho, aby si postavili moderné a pohodlné rodinné domy*“. Závod mohol pre tieto nedostatky sankcionovať stavebníkov odobratím výhod, zrušením bankového úveru a dodatočným prirátaním maloobchodného rabatu na už skôr dodaný stavebný materiál (K 1955/1 s. 2, m).

II.3.2.3. Robotníci novohradských kameňolomov vo vedení závodov priemyslu kameňa a vo vedúcich politických funkciách

V podmienkach pofebruárového politického zriadenia vznikla z hľadiska vzostupnej sociálnej mobility zaujímavá anomália. Kým podľa teoretika Donalda J. Treimana s rozmachom industrializácie klesá vplyv pôvodu a rastie vplyv výkonu na sociálnu stratifikáciu (Treiman 1998a: 86-110), v podmienkach pofebruárového Československa vidíme, že askripcia – teda „triedna“ a politická minulosť jednotlivca – zohrávala pri vytváraní jeho mobilitných možností rozhodujúcu úlohu. Pôvod z robotníckej rodiny a politické aktivity predkov s vhodným „znamienkom“ dláždili cestu kamenárom k vedúcim funkciám, k zaradeniu sa do novej „robotníckej aristokracie“³³³. Sledované spoločenské procesy potvrdzujú koncept Pierra Bouridueho o vzniku „špecifického politického kapítalu“ v podmienkach socialistickej spoločnosti, v ktorej sa pozícia jednotlivca ani v rámci polí do „symbolických bojov“ ktorých sa zapája, ani v rámci komplexného sociálneho priestoru nedá vysvetliť pomerom jeho ekonomickej a kultúrnejho kapítalu (Bourdieu 1998: 23-24). Príklady zamestnancov novohradského kameňopriemyslu sú na druhej strane jednoznačným potvrdením zistenia Waltera o Connora o tom, že socialistické štátne zriadenie napomáha sociálnej mobilite (Connor 1979, in Ganzeboom – Treiman – Ultee 1998: 287).

Aby sme pochopili radikálnu zmenu, ktorá nastala v usporiadanií sociálneho priestoru a mobilitných šancí robotníkov, pomocou pojmov P. Bourdieho musíme načrtiť východiskovú situáciu z obdobia prvých desaťročí existencie kameňolomov priemyselného rozmeru v Novohrade. Zakladatelia a prví majitelia tunajších spoločností priemyslu kameňa boli židovskí podnikatelia a bankári, a holandský a uhorský (resp. maďarský) statkár. Majitelia spoločností vlastnili (alebo si prenajímali) lomy, vlastnili robotnícke domy resp. celú robotnícku kolóniu v ktorej usadzovali zverbovaných robotníkov,

³³³ Výraz „robotnícka aristokracia“ sa v Maďarsku používal v 50-tych rokoch na označenie starších odborných zamestnancov tovární (Pittaway 2003: 79). Tu ho používame skôr na vyjadrenie postavenia robotníckych kádrov disponujúcich špeciálnym politickým kapitálom.

disponovali teda ekonomickým kapitálom. Ich spoločenský kapitál sa prejavoval pri úspešnom využívaní konexií z veľkomestského prostredia hlavného mesta Uhorska pri získavaní finančného kapitálu k investíciam a k umiestňovaniu produktov lomov na trh predovšetkým cez objednávky hlavného mesta a ďalších veľkých miest Uhorska. Ich majetkom boli aj výrobné nástroje od jednoduchého „železného“ náradia, až po rôzne zložky mechanizácie kameňopriemyslu (železníčky, zvážne, neskôr drviče). Vzdelaní majitelia a ľudia nimi poverení vedením lomov boli teda vlastníkmi nielen inštitucionalizovaného, ale aj objektivizovaného kultúrneho kapitálu. Boli ďalej nositeľmi manažérskych schopností a prinášali do regiónu predovšetkým technické a obchodné, ale aj sociálne a kultúrne inovácie. Obyvatelia kolónií ich nazývali „*pánmi*“ – ich záhrady boli nazývané v Konrádovciach a Šiatoroši „*panskými záhradami*“, ich domy „*panskými domami*“ (mad'. *úrilak*), v Somoskőújfalu, kde mala svoje objekty rodina Krepuskovcov, „*kaštieľmi*“ (mad'. *kastély*) (Pándy 2012: 84). Majitelia chodili do svojich panských domov – pri ktorých mali krásne záhrady a ovocné sady, vlastné kolkové dráhy a tenisové kurty – väčšinou z Budapešti len na krátkodobé výlety, na niekoľko týždňové letné dovolenky³³⁴. Istú úlohu táto vrstva zohrala aj pri zavádzaní športov do života robotníckych kolónií v medzivojnovom období, hlavne futbalu a kolkov, ale do určitej miery mohla byť vzorom aj k neskoršiemu budovaniu kúpalísk v kolóniách. Futbalovú loptu deti robotníkov v Konrádovciach videli v týchto rokoch len keď ju doniesol syn pokladníka lomov Novického, ten však bol sebecký a chcel sa hrať sám, tak mu otec povedal: „*Syn môj, futbal je masový šport, kopaj aj ty s ostatnými!*³³⁵“, hrali sa teda spolu s deťmi z kolónie. Syn majiteľa spoločnosti prevádzkujúcej Mačkaluk – Géza Krepuška mladší – vybudoval v medzivojnovom období v obci Somoskőújfalu futbalové ihrisko (v mužstve aj hral ako stredný útočník) a pri svojom tzv. „Hornom kaštieli“ aj tenisový kurt (Pándy 2012: 119). Aj v Konrádovciach mali páni „*tenisové ihrisko, páni hrali tenis, bolo to pekne ohradené. Ked' som ja bol dieťa, tam sme ani čuchnúť nemohli. Bolo to normálne oplotené: drôtený plot a takýto vysoký živý plot*³³⁶“. Kurt bol aj istým symbolom ich vyššieho postavenia. Keďže mali okolo lomov aj iné statky, zamestnávali okrem služobníctva v domoch aj správcov, pastierov a hájnikov. Ďalším prejavom ich prestíže bolo, že chodili na hintovoch s kočišmi³³⁷. Panský dom bol od ostatných častí kolónie

³³⁴ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

³³⁵ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

³³⁶ (M, 1931 Konrádovce – Konrádovce, m)

³³⁷ (Ž, 1941 Mačkaluk – Šiatorská Bukovinka, m)

izolovaný: „*Oni nechodili medzi robotníkov, a ani robotníci, či ich deti, nemohli vŕať tam... o nich sme my veľmi ani nevedeli, taká je pravda*³³⁸“.

Život rodiny Krepuskovcov – majiteľov lomov v Mačkaluku v sledovanom období – poznáme z monografie Tamáša Pánkyho publikovaného v roku 2012, v ktorej spracoval aj spomienky pamätníkov z obce Somoskőújfalu (MR), kde mali stredisko svojho panstva a postavili si aj svoje „*kaštiele*“ (skôr vily). Géza Krepuska, celoeurópsky uznávaný ušný lekár, podnikal aj v kameňopriemysle. V hlavnom meste Uhorska (neskôr Maďarska) bol takým váženým človekom, že v 30-tych rokoch 20. storočia pravidelne dostával pozvánky na večierky arcivojvodu Jozefa Habsburského do jeho paláca na budínskom hrade (Pány 2012: 159). Ako vysokoškolský pedagóg pôsobiaci v Budapešti uprednostňoval štúdium pred športom. Napriek tomu však jeho syn dosahoval v atletike vynikajúce výsledky. Bol držiteľom viacerých celoštátnych majstrovských titulov a rekordov. Súťažiť však musel pod pseudonymom, aby sa prísny otec o jeho športovej vášni nedozvedel. Ďalší muži z rodiny sa v medzivojnovom období zapájali do činnosti maďarskej hokejovej reprezentácie a maďarského tenisového daviscupového mužstva. Géza Krepuska posielal svoje deti – vrátane dcér – do drahých elitných škôl a počas ich gymnaziálnych rokov im prispieval na študijné pobytu do Rakúska, Nemecka a Francúzska (Pány 2012: 96-99, 119-121). Jeho syn, Géza Krepuska mladší, sa so svojou manželkou pokúšal v druhej polovici 30-tych rokoch 20. storočia vytvoriť v obci Somoskőújfalu (MR) podmienky na vidiecky turizmus. Pre svojich budapeštianskych hostí, pochádzajúcich hlavne zo strednej vrstvy, si prenajímal parádne izby roľníckych domov. V rámci programu im zabezpečovali výlety úrkorozchodnou železničkou do baní v Mačkaluku, vybudovali im malé kúpalisko v dedine a organizovali im ukážku palôckej svadby s prezentáciou miestneho folklóru a s bohatým pohostením. K zabezpečeniu potrebných služieb zamestnávali aj miestne dievčatá zo Somoskőújfalu, ktorým sa takto „*naskytla možnosť spoznať »pánske« zvyky a zvyky meštianskych rodín na poli varenia a vedenia domácnosti*“. Členovia rodiny si aj do svojich budapeštianskych domácností brali slúžky z obce a komendovali ich aj svojim známym. Krepuskovci založili v obci aj menší závod domáckej výroby. Zamestnávali desať miestnych žien, ktoré vyrábali tkaniny a výrobky zo šúpolia, pálky, prútia a slamy (Pány 2012: 177-180)

Autoobraz majiteľov kameňolomov nám ponúka aj monografia konrádovskej akciovnej spoločnosti z r. 1908, ktorá mala budovať identitu firmy predovšetkým voči

---

³³⁸ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

potenciálnym objednávateľom jej produktov, prípade voči záujemcom o kúpu akcií spoločnosti. Vykresľuje snahu majiteľov zameranú na zabezpečenie vhodných životných podmienok robotníkov v období zakladania miestnych kolónii a zdôrazňuje stálosť osadenstva, teda garanciu nepretržitej dodávky výrobkov. O tomto období hovorí aj obecná kronika uznanlivo, keď tvrdí, že sa na okolí Konrádoviec šírila správa, že v kolónii je *lepšie ako v Amerike*³³⁹. Monografia píše o výsledkoch prvých rokov 20. storočia takto: „*Akciová spoločnosť Konrádovské čadičové bane stojí z pohľadu robotníckych ustanovizní a zo sociálneho hľadiska na prvom mieste medzi všetkými uhorskými kameňolomami. Vedenie bane – ktoré si uvedomilo, že stály robotnícky kolektív sa sformuje len v dôsledku blahobytu a spokojnosti – sústredilo celú svoju snahu na to, aby uspokojilo potreby svojich robotníkov*“. Každý ženatý pracovník dostal od spoločnosti byt, platený bol formou úkolovej mzdy, každá rodina dostala do užívania 150-200 štvorcových siah role, v prípade ochorenia mali všetci členovia rodiny nárok na lekársku starostlivosť, deti robotníkov mali zabezpečené bezplatné vzdelávanie v obecnej škole a banskí robotníci si založili aj vlastnú dychovú hudbu. „*Všetky vymenované ustanovizne, taktiež humánne zaobchádzanie vedúcich a inšpektorov... prispelo k tomu, že Akciová spoločnosť Konrádovské kameňolomy má dnes stály a so svojim osudom spokojný kolektív pracovníkov*“ (Kalmár 1908: 17-19). Pracovný poriadok lomu Šiatoroš vydaný v roku 1897 striktne zakazoval robotníkom, aby vyrubovali stromy v lesoch patriacich k bani, obyvatelia kolónii si však mohli zaobstaráť drevo veľmi lacno. Správca kameňolomu mal za povinnosť zabezpečiť, aby sa „*v krčme nachádzajúcej sa v banskej osade predávali iba bezvadné a zdravé potraviny a nápoje, a to v cene nižšej od cien zaužívaných na jarmokoch v Somosújfalu a vo Fil'akove*“. Robotník, ako hlava rodiny, zodpovedal za to, aby spôsob života členov rodiny zodpovedal občianskym zákonom, pracovnému poriadku a morálnym požiadavkám³⁴⁰.

Zamestnanci kameňolomov, zverbovaní majiteľmi banských spoločností, nedisponovali po príchode a usadení v kolóniach skoro žiadnym ekonomickým kapitálom. Pochádzali najčastejšie z pauperizovanej vrstvy roľníctva, bývali vo viacbytových robotníckych domoch, vlastnených spoločnosťou, ktorých zariadenie bolo tiež veľmi skromné. Výrobné nástroje – aj tie ku ktorým si pestovali akýsi vzťah majiteľstva ako napr. macele – boli tiež majetkom lomov, nevlastnili teda skoro žiadny objektivizovaný

³³⁹ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 3.

³⁴⁰ ŠABB-PLC, Magistrát mesta Lučenec 1815-1922, Inv.č. 154, šk. 44, Sp. 1899 (1236), (1336) a (1244). Braun József építési vállalat. A sátorosi kőbányák munkarendje. 1897. november.

kultúrny kapitál. Boli však nositeľmi špeciálnych kamenárskych vedomostí, inkorporovaného kultúrneho kapitálu, predstavovali teda istý humánny kapitál, ktorý k rozbehnutiu hospodárskych aktivít majiteľov musel byť skoncentrovaný. Tí jednotlivci, ktorí to potrebovali k svojmu pracovnému zaradeniu – streľmajstri a banskí dozorcovia – mali dokončené väčšinou aj odborné školy, boli teda zároveň nositeľmi sociokultúrne špecifického druhu inštitucionalizovaného kultúrneho kapitálu. Svoje kontakty si migranti využívali na získavanie informácií o dobrých zárobkových možnostiach a k zmierňovaniu spoločenských rizík vandrovania. Ich prestíž bola veľmi nízka nielen z pohľadu „pánov“, ale aj z hľadiska okolitého roľníckeho obyvateľstva, ktoré s nimi v prvých desaťročiach ich prítomnosti nevstupovala do manželstiev. Životný štýl robotníkov kameňopriemyslu charakterizovala náchylnosť k hýreniu a nadmernému užívaniu lacného alkoholu i obľuba masových športov ako futbal, kolky a neskôr volejbal. Deti prvých „kolonistov“ chodili často len do základnej školy, ba viacerí ani tam, lebo po ich príchode nemala miestna škola dostatočné kapacity. Ich mobilitné šance boli preto minimálne. Iba niektorým sa podarilo dostať za továrenskej robotníkov do okolitých miest ako Fiľakovo a Rimavská Sobota. Veľký zlom v budovaní ich „mobilitných kanálov“ nastal až v roku 1948, po prechode Československa z demokratického na komunistický totalitný režim.

Po roku 1948 sa *robotnícki kádri* z Konrádoviec začali dostávať tak do vedenia miestnych závodov, ako aj do národných podnikov kameňopriemyslu. Zamestnanci lomov a ich potomkovia boli nominovaní do vedúcich funkcií (hlavne do funkcií tajomníkov a predsedov) miestnych národných výborov, okresných národných výborov a do okresných výborov komunistickej strany v okresoch Fiľakovo, Lučenec a vo výnimočných prípadoch aj Veľký Krtíš. Oddanosť sovietskym „osloboditeľom“ prejavili už v prvých mesiacoch po skončení druhej svetovej vojny. *Pozitívne hodnotili Rusov, že chceli rovnosť* a stali sa staviteľmi pamätníkov padlých hrdinov v Banskej Bystrici, vo Zvolene, v Krupine, v Rimavskej Sobote, Banskej Štiavnici, Kremnici a vo viacerých menších dedinách na okolí³⁴¹.

V rámci intergeneračnej sociálnej mobility mnohí využili mobilitné možnosti doby – hlavne stranícke mobilitné kanály – a po vyštudovaní kamenárskych odborných škôl (často diaľkovo) sa dostali do vyšších pozícii. V 50-tych rokoch 20. storočia boli napríklad vedúcimi kamenárskych závodov okolia Fiľakova príslušníci nasledujúcich robotníckych resp. kamenárskych rodín: Konrádovce – Ziman, Bulhary – Markovič, Šiatoroš – Jarabka

---

³⁴¹(M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m; Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

(K 1956/5 s. 1; K 1956/10 s. 3; K 1957/11 s. 1). Syn kamenára Žibritu, migranta z Ipolydamásdu, sa stal vedúcim závodu nasledovne: „*Jeho otec bol kamenár. Ako mladý musel mu íšť pomáhať. Už ked' mal tých sedem rokov, tak už nosil mu železo... viete, odniesol tri špicové železá, zobrajal jemu, čakal kým urobia a odniesol starkému. Potom zas staršia sestra doniesla obed na obed a brali ho domov. On potom, ako videl, že toto je drina, tak ked' dosiahol ten vojenský vek, tak narukoval do Čiech a už trošku sa tam aj vycibril, že poznal aj tieto vzťahy. Tak vyštudoval banícku školu v Modre-Harmónii, to bola špeciálna banícka škola. Väčšinou tam chodili títo predstaviteľia*“. Neskôr sa stal aj veliteľom miestnej ľudovej milície. Kamenár Vígh prešiel podobnou vzostupnou dráhou: „*Ako mladý sa stal taký majster, lebo bol vedúci a mal tých majstrov, čo ja viem, jeden majster mal dva lomy, no vtedy bolo deväť-desať lomov však pojazdných, tu robilo 700 ľudí, no aj s celým okolím. Potom ked' bol starší, začal robiť kamenársku výrobu, dostal úraz do oka, odfrklo mu. Tak nechceli riskovať, aby o oko... tak toto vyštudoval, no a potom bol ako taký predák a potom už neviem v ktorých rokoch bol vedúci závodu*“. Zastávanie vysokých funkcií robotníckymi kádrami sa prejavovalo aj v ich možnostiach v prístupe k technickým novotám. Rodina Žibritovcov mala prvý televízor v dedine³⁴². Koncom 40-tych rokov 20. storočia sa stal vedúcim miestneho závodu Jozef Knotek a po presídlení podnikového riaditeľstva SBK do Lučenca Rudolf Ziman „*kamenári tunajšej obce. Aj ostatné vedúce funkcie boli obsadené robotníckymi kádrami*“. Ďalší robotníci z Konrádoviec „*ako dobrí odborníci odišli pracovať do riadiacej práce v podniku, kde dobre uplatňovali svoje životné a pracovné skúsenosti pri budovaní kameňopriemyslu (Jozef Knotek, Ladislav Kacara, Víg František, Karol Jarabka)*³⁴³“. Jeden zo Zimanovcov sa stal riaditeľom národného podniku Slovenský priemysel kameňa. V sledovanom období pracovala v administratívne a čiastočne v školskom zariadení podniku aj časť futbalistov Tatranu Konrádovce. Podľa podnikového časopisu „*ten, kto sa na to díva tak, že »jemu je ľahké, lebo je úradníkom«, má chybné názory, ved' aj tí čo pracujú v kanceláriách sú členmi socialistickej spoločnosti... Dnes sa už nikto nemôže dívať na intelektuálne, alebo úradnícke pracovné zaradenie ako v kapitalistickom režime*“ (K 1954/12 s. 4).

Dobrým príkladom intergeneračnej vzostupnej mobility bol v Konrádovciach K. Sevejáni, syn kováča lomov pochádzajúceho z územia dnešnej Ukrajiny, ktorý v 80-tych rokoch 20. storočia zastával funkciu predsedu Miestneho národného výboru³⁴⁴. Podobné

³⁴² (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

³⁴³ Reg. OcÚ K. Kronika obce Konrádovce, str. 60.

³⁴⁴ Reg. OcÚ K. Pokračovanie kroniky obce Konrádovce, str. 210.

sociálne procesy sa odohrávali aj v prostredí pendlujúcich kameňoroľníkov pochádzajúcich z okolitých dedín. Vzorovým príbehom ich osudov je autobiografický príbeh informátora z Večelkova, ktorému sa venujeme v rámci nasledujúcej podkapitoly. Robotníckych kandidátov do MNV ospevoval podnikový časopis Kameň ako *húževnatých bojovníkov za lepší život*, ktorí si mohli o sebe s hrdosťou povedať, že „*Vychovala ma päťročnica*... *Zo závodu Šiatoroš bol navrhnutý za kandidáta MNV v Čakanovciach s. Tóth František IV, ktorý je veľmi dobrým pracovníkom, ako kamenár-míner, nepretržite plní normu na 150%*“ (K 1954/7 s. 1).

V roku 1954 pochádzal tak tajomník Okresného výboru Komunistickej strany Slovenska vo Fiľakove (Jarábka), ako aj predseda Okresného národného výboru vo Fiľakove (Kataržinský) z konrádovských robotníckych rodín (K 1954/3 s. 1). „*Ked' bol vo Fiľakove okres, boli tam Konrádovčania. Odtiaľ by sa dali pozbierať mená, lebo Konrádovčania boli vo vedení. Odtiaľ bol tajomník i predseda ONV, z Konrádoviec všetci. Konrádovčania riadili Fiľakovský okres v tých časoch. Už bolo vybavené aj to, že sa vybuduje cesta smerom na Šíd cez vrch (AA: z Fiľakova do Konrádoviec), vtedy však okres zanikol*³⁴⁵“. Bola to istá politická *kasta*, ku ktorej patrili niektorí príslušníci rodín Jarabka, Tankina, Knotek, Szpevár, Kataržinsky. Najvyššiu politickú funkciu dosiahol približne v 70-tych rokoch 20. storočia jeden z Knotekovcov, ktorý sa stal poslancom Národného zhromaždenia: „*Povedali straníci, jeden musí byť z Konrádoviec poslanec, to bolo dané straníckou líniou, povedané, že: »Áno, to sú komunisti zaslúžili tam, stade musí byť«. Tak zasadala rada komunistov v Konrádovciach, a »Koho tam dáme?« A tento to prijal*³⁴⁶“. Viaceré robotnícke rodiny kvôli funkcií uprednostňovali uzatváranie manželstiev svojich detí s príslušníkmi straníckych rodín³⁴⁷, hlavne s prihliadnutím na rôzne výhody, ktoré plynuli zo zastávania týchto funkcií totalitného režimu. Malo to však za dôsledok „*rodinkárstvo u mnohých národných výborov a to zvlášť na dedinách. Tam, kde sa objavuje rodinkárstvo, tam sa objavuje aj nedôvera*“ (K 1954/3 s. 4).

Obec sa na okolí začala hovorovo nazývať „*malou Moskvou*“. V širšom regióne Novohradu a Gemera-Malahontu sa takto označovali aj ďalšie centrá robotníckeho hnutia ako „socialistické vzorové mesto“ Salgótarján (dnes župné mesto v Maďarsku), ako centrum novohradského uhoľného baníctva³⁴⁸ a Gemerská Hôrka, v ktorej fungovala

³⁴⁵ (M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m)

³⁴⁶ (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

³⁴⁷ (M, 1925 Konrádovce – Fiľakovo, m)

³⁴⁸ http://hvg.hu/itthon/20130731_Salgotarjan_romlasa_report - prístup: 5. 5. 2014

továreň na výrobu celulózy³⁴⁹. Podobný princíp tvorby „prezývky“ robotníckych kolónií resp. ich častí uvádza vo svojej publikácii aj Jaroslav Čukan, keď píše, že „časť kolónie v Rybárpoli, kde bývali väčšinou majstri, (Malé Domky), bola známa ako Malá Praha. Vrútky kvôli množstvu Maďarov volali aj Malá Pešť (Čukan 1994: 19-26). Kým sa však v prípadoch uvádzaných Čukanom stretávame s tvorbou prezývky na základe etnickej odlišnosti od okolitého majoritného obyvateľstva, v prípade pomenovania „malá Moskva“ ide o zdôrazňovanie odlišnosti politického svetonázoru a súvisiacich sociokultúrnych javov v rurálnom prostredí daného obdobia úplne nezvyčajných. „Lebo tam sa všetci prihlásili za komunistov. Boli aj takí praví, ale bolo aj veľa takých, ktorí mali radi donácie“, „v tých časoch bolo veľa straníkov. Odtiaľto napĺňali, dá sa povedať, funkcie na okrese – v okresných rozmeroch“. „Tam boli všetci komunisti. Tam neboli dom, v ktorom by neboli komunisti. Tak nazývali Konrádovce, že malá Moskva“³⁵⁰. V dedine bol postavený najväčší kultúrny dom regiónu, fungovalo kino, robotnícka dychovka, „symfonický“ orchester, ženský spevokol, divadelná skupina, futbalové mužstvo hralo v krajskej súťaži, v obci bolo vybudované kúpalisko a niekoľko kolkární, na poli služieb boli Konrádovce tiež oveľa rozvinutejšie než okolie: mali mäsiarstvo, zmrzlináreň a vyrábala sa tam aj sódová voda. Mali pri miestnom závode kameňopriemyslu v roku 1948 založenú aj ľudovú milíciu: „vtedy silná závodná jednotka v počte vyše 50 členov. Všetci boli členovia strany KSS. V roku 1948 sa otvorila brána pred každým a slobodne mohol vstúpiť do organizácie KSS, čo aj plne všetci využili“³⁵¹. V okrese Rimavská Sobota fungovali ľudové milície v 60-tych rokoch 20. storočia okrem Konrádoviec iba v okresnom meste a v Hnúšti. „Celá idea dediny bola založená na Komunistickej strane, vedľ tam ste videli tie tabule (AA: pamätné tabule)... ja som sa cítil v tej dedine, ako keby som bol trošku nadradený ostatným obciam. Tak Boha, ja som mal kúpalisko, ja som mal kolkáreň, ja som mal futbalové ihrisko, pingpong, kino, kultúrny dom, hudby... viete dediny to kde vyučovali tanecnú školu?... (AA: Ľudová milícia) Ked' pochodovali v tých uniformách, Boha, vedľ to taká pýcha bola pre tú obec, že až. Viete, to si veľmi vážili. No, ked' Konrádovce mali – čo ja viem – 500 ľudí a najprv išla milícia, dychovka, Zväz žien, pionieri a tak ďalej, celá dedina mala úkol určity“³⁵². Ked' sa konali na námestí padlých hrdinov v Konrádovciach nejaké

³⁴⁹ http://gemhorka.sk/hu_história.html - prístup: 5. 5. 2014

³⁵⁰ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m; M, 1940 Konrádovce – Konrádovce, m; M, 1941 Buzitka časť Krásna – Fiľakovo, m)

³⁵¹ Reg. OcÚ K. Pokračovanie kroniky obce Konrádovce, str. 227.

³⁵² (M, 1951 Konrádovce – Rimavská Sobota, s)

pamätné podujatia „*Konrádovčania sa tam zúčastnili, pekne sa zapojili do sprievodu, usporiadane, lebo v iných dedinách sa toto nerobilo*³⁵³“.

II.3.2.4. „Event history“ informátora z Večelkova – migrácie a sociálna mobilita v „biografickej ilúzii“ jednotlivca

Väčšina mužov z Podmedvešia odchádzala v rokoch 1950-1980 pravidelne na týždňovky do rôznych regiónov Československa. Pracovali hlavne v stavebnom priemysle ako murári, tesári a betonári, ale aj v uhoľných baniach. Obyvatelia starej Bašty pracovali aj pri stavbe ciest, doma ich prezývali smolármami (maď. szurkos). Od 70-tych rokov 20. storočia pendlovali na osobných autách (Paládi-Kovács 2003: 374). Prístup „event history“ (Petersen 1988, in Róbert 2001: 59) aplikujem na príklade informátora z Podmedvešia (z obce Večelkov), pochádzajúceho z rodiny barábera, v prípade ktorého vieme – cez jeho životný príbeh sledovaný od nástupu do prvého zamestnania v novohradskom lome Eresztvény (MR) až po získanie postu tajomníka Miestneho národného výboru v rodnej obci – dosledovať celý proces vzostupnej mobility a získania statusu. Príbeh jeho životnej dráhy je popisom jedinečnej série pozícii ním zaujímaných v dvoch subpoliach sociálneho priestoru skúmaného regiónu a obdobia (Novohrad-Gemer, 20. storočie): priemyselného subpoľa ekonomického poľa a politického subpoľa kultúrneho poľa. Informátor pri rozprávaní svojho profesného príbehu skákal medzi jednotlivými obdobiami, časté tri bodky v prepise jeho výpovede sú preto aj výsledkom mojich „redakčných“ zásahov, ktorými som sa snažil pospájať časovo a priestorovo úzko súvisiace časti jeho príbehu a zoradiť ich do časovej postupnosti. Popis jednotlivých zastávok vandrovania informátora a jeho otca za kamenárskou, baníckou a tunelárskou prácou nám dáva zaujímavý prierez komplikovanej spletí migračných trás zamestnancov novohradských kameňolomov v rokoch 1923-1954. Jeho ľavicová politická angažovanosť od tínedžerského veku, prejavujúca sa „odbojom“ voči horthyovskému režimu (vzdal sa funkcie v maďarskej organizácii brannej predvýchovy „levente“, bol členom tajného komunistického hnutia, brat bol počas vojny partizánom na území dnešného Rumunska, po druhej svetovej vojne bol kvôli bývalému veliteľovi hnutia leventov perzekvovaný), je zase pevným podkladom jeho politického kapitálu uplatneného po roku 1948.

Pred narodením informátora sa jeho rodina v rokoch 1923-1924 zapojila do vysťahovalectva do Francúzska, kde otec pracoval v baniach. Po návrate robil ako kamenár

---

³⁵³ (Ž, 1936 Konrádovce – Lučenec, m)

v lome Mačkaluk, neskôr však chodil na dvojtýždňovky aj so starším bratom informátora do Krupiny a potom sa na istý čas vystáhovali aj do Čiech, kde pracovali v lome obce Obory nedaleko Pribramu. Informátor sa narodil v roku 1927 ešte v období medzivojnového demokratického Československa, v menšinovom prostredí maďarskej dediny na juhu Slovenska, ale do práce nastúpil už v rokoch druhej svetovej vojny, kedy jeho rodisko patrilo k Maďarskému kráľovstvu. V čase dosiahnutia statusu tajomníka MNV patril z hľadiska pôvodu medzi uprednostňované vrstvy politického systému „pofebruárového režimu“ Československa. Pochádzal z chudobnej robotníckej rodiny, počas vandrovania za prácou sa obrátil v rôznych multietnických komunitách, fungujúcich v duchu pofebruárového robotníckeho internacionálizmu. Už na začiatku sledovanej kariéry vidieť, že informátor mal od nástupu do práce ambície prevýšiť svojich predkov, venovať sa povolaniu s vyššou prestížou. „*Ja som už vo svojich štrnástich rokoch – ešte som bol školopovinný – odišiel pracovať do kameňolomu, v štyridsiatom prvom... Bolo to tak, že som chcel všetko iné, len to nie – do kameňolomu. Pracoval tam otec, i dvaja bratia, a potom som tam nakoniec išiel aj ja. Nezobrali ma ani za mäsiarskeho učña, ani za krajčírskeho učña, ani za šustrovského učña. Skúšali sme aj v oceliarni. Vyrazili sme v noci o pol druhej, vonku na planine Medveš boli veľké fujavice. Pravda, je to od nás daleko, osem kilometrov do Salgóbánye. A potom odtiaľ bola možnosť na takom otvorenom vozni, ktorý prevážal uhlie, na malom osobnom vozni, na takom plášťaku tam dole, takže sme čakali pred bránou, pred bránou továrne. Prišli, že nie je príjem. Takže už nebolo na výber. Ešte som bol školopovinný, lebo som išiel v máji a školské prázdniny začínajú koncom júna. Pustil som sa do toho, no prosím pekne, nie aby som sa chválil – taký je skutkový stav –, dostal som takú chut' do kamenárstva, že až. No, teraz chodili dievčatá do obce Salgó pracovať k lesníctvu, to je skoro v takej vzdialnosti, ako Eresztvény. Ja som išiel do Eresztvényu, patrí to aj teraz k Maďarsku. Môj otec už pracoval tam, aj moji dvaja bratia... starší ten už aj kresal, robil hlavne malé kocky... V Eresztvényi boli lepšie vyhliadky, tam bol veľmi dobrý banský majster. Tam bola zase protekcia. Pravda, to bolo za Maďarov, počas vojny, kedy dávali aj cukor na lístky, aj mast' – bola o tom aj pieseň: »Drahé Sedmohradsko, sme tu, dostávame len dvadsať deka masti, aj cukru iba málo, chleba len jednotne« (AA: mad'. „Édes Erdély itt vagyunk, csak húsz deka zsírt kapunk, cukrot is egy keveset, kenyereset egységeset“). Takže otec nosil banskému majstrovi cukor. Chodili tam aj z obce Somoskőújfalu, lamači boli odtiaľ. Boli*

potom drviči štrku, tí boli z obce Tar a z okolia Mátry³⁵⁴. Tí rozbijali odpadový kameň takým malým kladivom... Ked' som prišiel domov takto neskoršie, povedzme som sa nevyspal, robil som to tak, že som išiel dopredu, predbehol som otca s partiou. V chotári, tam kde bola smrečina, pod smrekovým lesom som si ľahol. Kým tam došli, troška som si zdriemol. Odtiaľ potom zase. Ked' som došiel na okraj Lapošu, tak som to zopakoval... Robil som tak do obedu. Na obed sme mali hodinovú pauzu, to sme vždy dodržali, takže som si nechal odpočinúť oči... Ale všetci boli barábermi, ktorí dovtedy vandrovali, lebo všetci sa dostali sem, boli tu do vojny... Kde by sme boli išli do Slovenska, ú, to by bolo nebezpečné. Ja som tam špicoval piatim-šiestim: Polyákovi, Hoókovi – ten mohol byť Nemec alebo Čech, Markovicsovi. Títo tam aj bývali v kolónii. Tak v Eresztvényi, ako aj v Mačkaluku boli baraky. V štyridsiatomet vošli Maďari do Sedmohradská, no preto v štyridsiatomet doniesli veľa Rumunov na nútené práce do kameňolomu v Eresztvényi a v Mačkaluku. Ja som sa od nich naučil po rumunsky. Ked' vošli do našej obce rumunskí vojaci cez Cered a Tachty, tak som sa ich vedel spýtať, že čo hľadajú. Hovorili že husi. Ja som im zas povedal, že tu žije chudobný ľud... im to bolo obdivuhodné, že v takej malej dedinke vie taký mladý chlapec po rumunsky. Do Eresztvényu prišli viacerí z Badacsonyu – Markovics, Polyák, Hoók, Primaer... Ja som aj tam rozširoval tomuto – vtedy vystupovala Komunistická strana pod názvom Mierová strana (AA: mad'. Békepart)... Každý mesiac som dostával letáky: »Nebojujte vojaci! Nepracujte robotníci! Rolníci neodovzdávajte úrodu, dobytok zažeňte do lesa!«. Za to by som dostal puff (AA: ukazuje, že guľku do hlavy), alebo by ma obesili. A banský majster ma prezradil. Až v päťdesiatomet piatom som sa dozvedel, že aj banský majster bol členom tejto tajnej organizácie... Viacerí z Večelkova chodili do Mačkaluku, najviac ich robilo tam. Chodili aj do uhol'nej bane, myslím si, že z Večelkova tam robili traja muži... potom ma poslali do tábora leventov na Ráróspuszta. Tam som za tri týždne musel spraviť skúšku veliteľa čaty a stal som sa pomocným inštruktorom, ale som s tým prestal preto, lebo inštruktor tunajších leventov – veliteľ leventov – povedal, že mám sa voči nim správať tak, ako sa voči nám správali vtábore. No, ja mu hovorím: »Ako by som sa ja tak mohol správať voči mojim kolegom, príbuzným?«. On mi na to: »Tak vás musím zdegradovať«... Každý týždeň sme mali to cvičenie, už som nešiel, už som sa von nepostavil. Postavil som sa do radu. Všetkých žandárov s kohútimi perami zo župy Nógrád naverbovali na faru v Bašte a tam na dvore fary im varili guľáš.

³⁵⁴ V kameňolomoch v okolí obce Somoskő (Magyar-bánya, Eresztvény) pracovali aj robotníci z lokalít: Istenmezeje, Terpes, Ivád, Váraszód. Boli to týždňovkári, ktorí boli ubytovaní v barakoch a priniesli si so sebou aj vlastného kuchára (Ž, 1923 Somoskő – Somorskőújfalu /MR/, m).

Išli títo žandári s kohútimi perami poľovať na partizánov. Partizáni boli vtedy už v Obručnej, ich veliteľom bol – ak sa dobre pamätam – Sándor Nógrádi. Aj ja som ako levente išiel do Bašty – Bašta, Studená, Tachty, Večelkov mali cvičište vo Večelkove. Všetkých nás tam zavolali na faru. Príde ku mne veliteľ leventov a hovorí mi, že »Ty chod’ domov, ty budeš spojka!«. No veru, ja som aj svoju povinnosť spojky vykonával – spojil som sa s posteľou. Teda som nešiel. Na druhý deň som sa informoval u chlapcov, no predstavte si, čo s nimi spravili: poslali ich dopredu tí žandári. Tak, keby boli natrafili na partizánov, tých chlapcov by boli postrieľali na haldu. Dostali by sa medzi dve pal’by... V Eresztvényi som bol do vojny. Ešte v štyridsiatom štvrtom sme robili, ale na jeseň štyridsiateho štvrtého som už bol povinný narukovať, lebo v januári by som mal osemnásť rokov. Szálasiovci v novembri už brali aj sedemnásťročných. Takže vtedy sme sa doma ulievali, boli sme dezertérmi. Starší brat bol na vojenskej službe, ako vojak slúžil v Sighetu Marmatiei (AA: maď. Máramarossziget). Ale sa chudák stratil... bol to chlapec s veľkým komunistickým cítením... (AA: v Sighetu Marmatiei bol aj partizánom). Bol aj upozornený. Ja som sa do tohto hnutia zapojil, ked’ som mal pätnásť rokov. Napísal som báseň. Zaslal som to do časopisu, aj to bolo publikované v Szabad Szó, či ako sa to volalo... V štyridsiatom piatom, ked’ tu boli Slováci, slovenskí vojaci, Rusi mi dali povolenie v ruskom jazyku, že môžeme chodiť cez hranicu do obce Rónabánya do uholnej bane. No, najprv sme boli len na vonkajších prácach s mladším bratom... Veľmi sme chceli ísť do podzemia: lebo tam je v lete chladok, v zime teplo. Aj sme sa dostali dnu, takže sme pracovali tam... Ja som tu zorganizoval hned’ po vojne Komunistický zväz mládeže... A chceli sme si spraviť zástavu, červenú zástavu. A samozrejme pod tou zámienkou – žandárom sme to tak nahlásili –, že to bude československá vlajka... Ja som už vtedy bol predsedom tohto zväzu. Farár nás však presvedčil – lebo posledným obvodným veliteľom leventov sa stal farár –, že bola by to škoda. Naozaj to bola nádherná zástava, neviem na ktoré výročie to dostalo združenie, obvod leventov. Dvaja anjeli držali korunu, bola to hodvábna zástava – bolo to nádherné. Presvedčil nás. Dobre-dobre, ale každá dedina mala aj vlastnú zástavu, ale tie boli len také obyčajné... Prišli sme domov a tu nás členstvo zobraťo na zodpovednosť, že ako sme to vybavili... (AA: vrátili sa k fare). Farár bol v záhrade. Išiel smerom von a bol nahnevaný, išiel priamo k nám ako ked’ ide divá zver napadnúť niekoho, tak by som to charakterizoval... Ako bežal, potkol sa o niečo a dva metre klízal. Bol to veľmi tučný človek. Ležal aj dva týždne. Potom ma udal žandárovi... dal ma na súd, že som ho zbil, boli sme päťkrát na pojednávaní... Už celkom v štyridsiatom šiestom prišli z Handlovej verbovať do uholnej bane. Tak sme sa prihlásili. Bol tam aj môj otec, aj môj brat. Tá

uhoľná baňa – ani neviem ako by som to mal povedať – to bolo pre barbarov. Ja som skúšal všetko, aby som sa odtiaľ vedel vyslobodiť. Dal som si prst na koľajnicu, že ho dám odrezat' banským vozíkom, ale keď sa už blížil, tak mi začali fungovať reflexy... Vtedy som ja ešte vôbec nevedel po slovensky... Aj môj otec povedal, že má toho dost', prišli sme domov. Brat ten tam zostal, aj tam dlho pracoval. No, stačí teraz toľko, že nakoniec sme odišli s otcom pracovať do kameňolomov... v štyridsiatom šiestom do Revúcej. Čakanovskí a radzovskí kamenári nás zapojili do toho. Išli sme do Mokrej Lúky, to je od Revúcej smerom sem, smerom na Plešivec, tam. Došli sme v sobotu. Spali sme v škole v školských laviciach, a potom v nedeľu, že nás tam nepotrebuju... nepotrebovali toľkých, nebolo by toľko miesta v tom kameňolome. Stavali iba železnicu medzi Slavošovcami a Tisovcom, a k tomu potrebovali kameň, bolo to len také 'malolepé'. Nebolo to také, ako kameňolom v Mačkaluku alebo v Eresztvényi... Prišli sme domov. Potom sme prešli, lebo aj v Revúcej bola jedna firma, tam bol Ladislav Hič, Slováci ešte aj hovorievali: »Ladislav Hič, nemá nič«. My sme potom s otcom prešli smerom na Bánovo, to je nad Tisovcom smerom na Brezno, je tam tá ozubnicová železnica. Pracovali sme tam v tom lome. Tam kameň strieľali, ale len pušným prachom... padali dole kamene o veľkosti osobného auta. Otec si čupol na vrch a ryl do toho. Mali tam tí dedinčania a Tisovčania – ktorí boli s volmi, ktorí furmančili s volmi... Bol taký oceľový plech, nebolo to také ako konská podkova, ale taký plech, malo to len jednu stranu, aby sa pri tahaní vedel lepšie opriet'. To sme používali. Vryl do kameňa do hlbky desať-dvanásť centimetrov a potom tam vložil dva plechy. Vryl do kameňa, hovorili sme tomu kalpicni – na formu klina, lebo bol aj durmanč, to mohlo byť aj také (AA: ukazuje – ako prst), ale to bolo hlavne v bazalte... Potom, že pôjdeme do Prievidze. Spominali to, lebo tam pracovali v kameňolome. My sme sa vybrali, ale aj v Leviciach bol kameňolom. Aj tam sme vystúpili z vlaku. Ten chlapec by tam však nijako nebol zostal bez svojho otca, túžil po domove. Odtiaľ sme teda odišli až celkom do Prievidze a tam sme nasadli na spiatočný vlak. No, ešte sme sa po ceste zastavili v onej, tam pracovali z našej obce šiesti, v Hornej Štubni v kameňolome. Tam sme prespal jednu noc, potom sme pokračovali ďalej po svojej ceste smerom hore. Skrátka, prišli sme domov. No, v Banskej Bystrici zase pri regulácii Hrona kládli kamene do bokov, keď viedli rieku okolo mesta. Aj tam pracovali odtiaľto, na tej práci, kládli kameň. Aj v Likieri pracovali na tom, tam som aj ja pracoval... Aj tam sme prespal jednu noc, ale ten ani tam nevydržal. Takže on prišiel domov – z Bystrice už išiel smerom domov, ja som zase išiel k otcovi do Bánova, späť do tisoveckého oného. Takže ja som pokračoval tam. V štyridsiatom deviatom sme to zanechali, z akého dôvodu? Nemali sme žiadny väznejší dôvod. Ale tam pracovali aj

dievky z Polhory, aj v nočnej smene. Ony popadaný odpadový kameň, kusy ktoré boli veľké, rozbíjali mlatom a potom dávali do banských vozíkov... Odtiaľ sme odišli do Likiera, tam išla regulácia potoka, ktorý ide tam do Rimavy na konci – vydláždili sme to až po Rimavu. K tomu sme my – otec a ešte jeden, ktorý pochádzal z Bašty, aj ten bol taký kamenár – odišli do Rimavského Brezova. Tam boli kamene na pasienku, boli aj oveľa väčšie od tohto stola... Môj mladší brat, ktorý tam tiež pracoval, nám tam nosil obed z Likiera, lebo sme kuchyňu mali v Likieri v niekdajšej škole... Odtiaľ nás zobraťi do Hliníka... od Hliníka o jednu obec ďalej do Bzenice. No, tam bol kameňolom a bol tam dobrý mäkký kameň... No, potrebovali k regulácii potoka, pri tovární bol jeden potok a nejako zalial nádvorie továrne, takže to bolo treba regulovať, zaviedli sme ho potom do Hrona. Išiel som tam do brigády. Bolo tam treba robiť schodové kamene, to muselo byť pekne spravené, schody nemohli byť hocijaké. Tak, ja som išiel tam. Takýto kameň ako tento stôl – nemusel som vyryť ani kalpicni, jednoducho – mlatom a klinom som do toho zarezal. Ten kameň bol taký, ako sklo. Pracovali tam aj Slováci. Predtým im dávali 120 korún za meter, potom to znížili na 100. Stačí toľko, že ja som si už do obeda zarobil 800 korún... Prejdem ku nim, hovorím im: »A vy prečo nerobíte toto? Oplatí sa.«. Vtedy som už dobre rozprával po slovensky. Hovorí, že oni to nerobia. Hovorím: »Nehnevajte sa, ja som len brigádnikom, a už stojím takto, už teraz som zarobil 800 korún.«. Že nech len robím. Ja so to potom robil tak, že z Hliníka som chodil cez jednu horu – tam bola naša partia pri regulácii – a na tej hore mladé smreky a krásny trávnik. Aj ja som vyrázil vtedy, ako ostatní, ktorí bývali v Hliníku, potom som si troška ľahol, zdriemol som si. Prišiel som tam, ale som nechcel spraviť kto vie kol'ko, lebo viac by asi ani nezaplatili, ako kamenárom“. V rokoch keď informátor pracoval na regulácii riek a potokov, bol zamestnancom národného podniku Krajská lesná správa – hradenie bystrín. Organizácia pracovných partií závisela od robotníkov – oni z okolitých dedín sa často iba pridružili ako prípadok. Kým v Likieri a Kocihe bývali v niekdajších školských budovách, „v Bánove, tam bol drevený barak. Bol to ale taký barak, že tam boli poschodové posteles. Predstavte si, že sme nejako prišli na to, že tam sú ploštice... Celý interiér tam nastrieckali naftou. Aj zdochli... Aj tam bola kuchyňa namieste, varila nám manželka banského majstra“. V roku 1949, pred narukovaním na povinnú vojenskú službu, pracoval informátor pri regulácii potokov v Šášovskom Podhradí. „Murovali sme tam obrovský kamenný múr, naša firma... Ešte toľko som tam vybavil, natol'ko mi dôverovali robotníci, že ja som prijal predsednicku funkciu ako kultúrny referent. Išiel som a vybavil som im v Bystrici bicykel, dalo sa to vybaviť na takú poukážku. Aj môj mladší brat robil v tej firme, aj on dostal jeden“. Počas

vojenskej služby podpísal päťročnú zmluvu s uhoľnými baňami v Ostrave: „Ja som vtedy už bol aj v Handlovej v uhoľnej bani... pracoval som s jedným Poliakom, ale to bol Poliak z Československa, dvaja sme boli, išlo nám to dobre, takže my sme plán plnili na 106-108%. A potom už: »Lahni si Jozefu.«. Lahli sme si a počkali sme fajront. Na izbe som bol s jedným chlapcom z Nových Zámok... On zarábal nad 10.000 mesačne a môj zárobok ledva dosahoval 4.000 a úlohy som plnil vždy nad 100%. Hovorím potom šéfovi, že chcem ísť robiť k úderníkovi“. Keďže v bani ochorel, už ho viackrát do podzemia nepustili. Vyslali ho do politickej školy do Sliača na šest týždňov a po skončení zastával funkciu vedúceho kádrového oddelenia krajskej organizácie Československého zväzu mládeže (ČSM) v Banskej Bystrici. Kamenárska práca ho však aj ďalej veľmi lákala. Na piatu žiadosť mu dovolili vrátiť sa do lomov. „Pracoval som aj v kameňolome v Bretke bezprostredne pred tým, ako som odišiel tam. A aj tam Závodný výbor ROH, potom ČSSP (AA: Zväz československo-sovietskeho priateľstva), potom závodná organizácia strany. Už som chcel zorganizovať aj zväz mládeže, ale vtedy prišli ku mne, ale to už nasleduje potom... Otcova partia pracovala v Bretke, traja Bozóovci. Pravdaže, išiel som robiť tam. Na mojej dlani nebolo jediné miesto, kde by neboli pluzgier. Lebo ich partia bola najlepšia, oni najviac zarábali spomedzi šiestich tamojších partií. Každá mala v skale vymedzenú vlastnú časť... Nedopustil som, aby sme zarábali menej, ako predtým, aby mi to nevyčítali. Prestalo to potom, pluzgiere prestali, používal som glycerín“. Na jednej polnohospodárskej brigáde veľmi dobre obstál – svedomito a tvrdo pracoval pri zvážaní úrody. Tam si ho vyhliadol okresný tajomník Komunistickej strany a onedlho sa stal tajomníkom okresného akčného výboru Komunistickej strany v Tornali. Prihlásil sa na jedenášmesačný kurz končiaci maturitou do Nimnice pri Púchove, ale na Povereníctve nedostal slúbenú prácu. Vrátil sa opäť k vandrovaniu za prácou: „Išiel som k Tunelstavu do Jablonova, do tunelu, ktorý železnične spája Košice a Rožňavu. Chceli ma do kancelárie. Spýtal som sa: »Aký je plat?«. Hovoril, že 1200. A tam dnuka sme zarábali 1700-1800 pri betónovaní, betónovali sme klenbu. Môj otec robil na lipovnickej strane, to bola zase iná firma, ja v Jablonove nad Turňou. Robilo sa na tri smeny: ráno, poobede, v noci... Robili tam so mnou aj Studenčania, dvoch už zorganizovali do tejto partie, takých, ktorí už robili v uhoľnej bani, tí vedeli o mne, že aj ja som pracoval tam. Podľa princípu »Čert v čase nûdze aj muchy žerie« (AA: mad'. »Ha ló nincsen, jó a szamár is«) ma tam zobraťi... Do všetkého som sa miešal, do všetkého odborne do tých pracovných postupov. Tam som zarábal na osemnásť dní 3200 korún... Pane Bože, ale vysoké boli odvody, skoro polovica, pre mládenca už vtedy vysoko nad dvadsiatkou... Bolo to v päťdesiatom treťom“.

Ešte v danom roku ho vymenovali za riaditeľa internátu strednej školy fiľákovskej smalťovne a stal sa aj okresným predsedom ČSM. Zavolali ho na vedenie a povedali mu: „*Počúvaj sem, budú vol'by teraz v päťdesiatom štvrtom, kde chceš, tam ti vybavíme miesto tajomníka, pod' za tajomníka... Už bolo tak, že budem tajomníkom, ale ja som s tým vôbec nesúhlasil. Ale ja som bol predsedom miestnej volebnej komisie, miestnej organizácie strany, a predsedom ČSM tu v dedine*“. V roku 1954 sa stal tajomníkom MNV vo Večelkove. Túto funkciu zastával desať rokov³⁵⁵.

Napriek roztriedene porozprávanému sujetu vybranej časti informátorovho života sa dá jednoznačne povedať, že vníma svoj vlastný biodromálny príbeh ako teleologický priamočiary jednosmerný pohyb v spoločenskom priestore, čím sa dopracuje k biografickej ilúzii. Vidíme, že v jeho prípade pôvod a výkon ovplyvnili intrageneračnú vzostupnú sociálnu mobilitu približne rovnomerne, pričom výkon bol úzko prepojený s mobilitou v geografickom priestore, teda s migráciou.

---

³⁵⁵ (M, 1927 Večelkov – Večelkov, m)

ZÁVER

Vo svojej práci som sa venoval otázkam migrácií a sociálnej mobility, kolektívnych identít a kolektívnej pamäti i etnotransformačných procesov v robotníckom prostredí novohradských kameňolomov priemyselných rozmerov približne od poslednej tretiny 19. storočia do začiatku poslednej tretiny 20. storočia. Terminológiu týchto oblastí spoločenskovedných výskumov som sa pokúsil prepojiť s konceptom a terminológiou Pierra Bourdiehu. Pomocou takto vzniknutého pojmového aparátu som sa snažil spracovať získaný materiál z perspektívy kritickej angažovanej sociológie. Z „teórie praxe“ Bourdiehu používam na interpretáciu skúmaných javov z jeho kategórií tak špeciálne kapitály, ako aj pojem habitus, vnímaný ako „praktickú identitu“ prepájajúcu jednotlivca s komunitou (Bourdieu 1998: 59). Zo skúmaného sociálneho priestoru som sa zaujímal o priemyselné subpole ekonomickejho pola a politické subpole kultúrneho pola. Konkrétnych aktérov som sledoval, ako jednotlivcov, ktorí boli v sledovanom období v neustálom pohybe tak v geografickom, ako aj spoločenskom priestore, ich mobilita sa teda prejavovala migráciou smerujúcou v počiatkoch hlavne do regiónu a od 20-tych rokov 20. storočia smerom z regiónu do iných častí Československa i ostatnej Európy, ako aj vzostupnou mobilitou celej socioprofesnej skupiny prejavujúcou sa zlepšovaním bytových podmienok, ženskej zamestnanosti, ale hlavne obsadzovaním kádrových pozícii pofebruárovej nomenklatúry kamenármami po roku 1948. Komplikovanú spleť pohybov medzi rodiskom a rôznymi geografickými bodmi vandrovnej trasy a vznik vzostupného sociálneho mobilitného kanála konkrétneho informátora som sa pokúsil načrtnúť pomocou použitia prístupu „event history“ (Petersen 1988, in Róbert 2001: 59). Objektom môjho výskumu bola socioprofesná skupina zamestnancov kameňopriemyslu, pracujúca hlavne v novohradských lomoch Mačkaluk, Šiatoroš a Konrádovce, a predmetom bádania ich špecifická kultúra pretavená do rôznych foriem kolektívnych identít. Z nich som sa zameral na uchopenie a interpretáciu procesuálnosti a dynamickosti etnickej, socioprofesnej a politickej identity obyvateľov kamenárskych kolónií skúmaných obcí.

Prvou hypotézou práce bolo, že k zmenám objektívnych stratégii aktérov generovaných habitusom dochádza v súvislosti so zmenami politicko-ekonomickejho systému a druhou hypotézou, že pri historickej kataklizme vyvolanej prechodom z kapitalizmu na socialistické spoločenské zriadenie došlo k reštrukturalizácii priestoru sociálnych pozícii, pričom sa narušila spoločenská „súradnica“ založená predtým na pomere ekonomickejho a kultúrneho kapitálu a vznikol priestor na uplatnenie špecifického politického kapitálu socializmu, založeného na členstve (a jeho dĺžke) v odborových

a straníckych aparátoch (Bourdieu 1998: 23-24). Obidve hypotézy sa prácou podarilo overiť.

Časopriestorový rámec pohybu zamestnancov kameňolomov v geografickom priestore vytvárali na makroúrovni predovšetkým nerovnomerné rozloženie ložísk nerastného bohatstva, geologické danosti regiónov, aktuálne geopoliticke podmienky („zmeny impérií“) a vlastnícke vzťahy lomov (napr. firmy J. Brauna a Roheimovcov, Žulové bane v Poieni, Peštianska uhorská obchodná banka atď.). Tlaky na pohyb nositeľov špeciálnych vedomostí, ktorí chceli konvertovať svoj inkorporovaní kultúrny kapitál na ekonomický kapitál, vyvíjalo aj kolísanie hospodárskeho priestoru. V čase uhorskej konjunktúry budovania cestnej a železničnej infraštruktúry smerovali pohyby robotníkov do skúmaného regiónu. V čase hospodárskej recesie – hlavne svetovej hospodárskej krízy okolo roku 1930 a po vyčerpaní najkvalitnejších ložísk – však smerovali vandrovné trasy do iných regiónov, resp. štátov. Mikroúroveň migrácií kamenárov ovplyvňovali ako push (vyháňajúce) faktory hlavne nepriaznivé ekonomicke pomery a nízka životná úroveň v domovskom regióne migrantov. V prípade „kameňorolníkov“ obývajúcich obce na okolí lomov môžeme počítať medzi motivačnými faktormi vandrovania aj s relatívnou depríváciou. K individuálnym subjektívnym motiváciám migrácií robotníkov kameňopriemyslu môžeme zaradiť hlavne rodinné nezhody a konflikty s lokálnymi spoločenstvami (napr. zakazovaná láska, spáchaný zločin, odchod nezákonných detí). Pull (prítahujúcimi) faktormi boli vyššie mzdy, lepšie životné podmienky, vyhliadky dobrého zamestnania i možnosť začatia „nového života“ v prijímajúcom prostredí. Výskumom migrácií robotníkov kameňopriemyslu sa teda potvrdili push a pull faktory definované B. Divinským (Divinský 2005, in Popper a kol. 2006).

Migračné pohyby zamestnancov novohradských kameňolomov smerovali v kontexte Rakúsko-Uhorska do skúmaného regiónu, išlo o obdobie zakladania lomov priemyselného rozmeru a budovania kamenárskych robotníckych kolónií, ktoré sa začalo približne v roku 1860 v Šiatoroši a pokračovalo v Mačkaluku a Konrádovciach. V danom období prichádzali vlastníci ekonomickeho kapitálu predovšetkým z Budapešti, ako hlavného mesta Uhorska, (hlavne židovskí podnikatelia a bankári) a nositelia inkorporovaného a inštitucionalizovaného kultúrneho kapitálu z tradičných kamenárskych oblastí Uhorska. Z územia dnešného Maďarska boli poprednými vysielajúcimi oblasťami ohyb Dunaja (obce Dunabogdány, Visegrád, Zebegény), pohorie Börzsöny (obce Márianosztra, Ipolydamásd, Szob) a pohorie Gerecse (obce Tardos a Süttő). Prichádzali z nich hlavne robotníci slovenskej, nemeckej a maďarskej národnosti. Z územia dnešného

Rumunska prichádzali migranti hlavne z obce Poieni (maď. *Kissebes*), viacerí sa v daných lokalitách ocitli počas vandrovania smerujúceho z územia súčasného Maďarska do gemersko-novohradskej čadičovej oblasti. Z rakúskych provincií boli domovskými regiónmi vandrovných robotníkov priemyslu kameňa prichádzajúcich do Novohradu začiatkom 20. storočia Halič (juhovýchodná časť súčasného Poľska) a regióny južné Tirolsko a Triest (severovýchodná časť súčasného Talianska). Poľskí odborníci prichádzali hlavne z obcí Miękinia, Filipowice a Czerna z okolia mesta Krzeszowice a talianski napríklad z obcí Garniga, Primiero, Borgo a Viarago. Spoza hraníc Rakúska-uhorskej monarchie pochádzalo len pár obyvateľov skúmaných robotníckych kolónií. Ich rodiskami boli lokality v Nemecku a hlavne v Taliansku (napr. regióny Benátsko, Taranto, Calabria, Rím a okolie Neapol). Najmohutnejší príliv imigrantov do regiónu nastal v rokoch 1900 až 1910. Pre danú socioprofesnú skupinu bola príznačná reťazová forma migrácie, pričom sa jej reťazovosť prejavovala dvoma spôsobmi. Na jednej strane boli v rámci tradične chápanej „reťazovej migrácie“ jednotlivci svojimi rodinami a lokálnymi spoločenstvami vysielaní do prijímajúcej oblasti a v prípade pozitívnej odozvy nasledovaní členmi širšej rodiny a obyvateľstva mikroregiónu. Spoločenský kapitál migrujúcich robotníkov kameňopriemyslu sa tak využíval na vytvorenie „migračného ochranného obalu“ (Sík 2012: 136-137, Drbohlav a kol. 2010: 137). Na druhej strane sa špecifické vedomosti kamenárstva privážali do ekologicky vhodných regiónov vandrovními nositeľmi týchto znalostí. Regióny, do ktorých boli potrebné vedomosti privezené, sa po čase stávali vysielajúcimi regiónmi, pričom sa do ďalších migračných tokov zapájalo už aj miestne obyvateľstvo. Takto dochádzalo aj k reťazovému interetnickému tradovaniu kamenárskych vedomostí, ktoré smerovalo z južnejších oblastí Európy k severnejším. Vandrovní robotníkom vytvorili vhodné podmienky na dlhodobé usadenie sa banské spoločnosti práve prostredníctvom novohradských kamenárskych robotníckych kolónií, čím v prípade veľkej časti rodín prerušili dlhotrvajúce presuny po komplikovaných migračných trasách nasledujúcich vhodné pracovné, zárobkové a životné podmienky.

V časovom rámci prvej Československej republiky nastali v etnickej skladbe zamestnancov kameňolomov značné zmeny. Do regiónu začali prúdiť v rámci slovenskej kolonizácie južného Slovenska, súvisiacej s československou pozemkovou reformou, predstavitelia etnografických skupín „Detvancov“ a „Poliakov“, hlavne z obcí Detva, Hriňová, Očová a Šoltýska. Medzi pendlujúcimi týždňovkármami lomov Šiatoroš a Mačkaluk nachádzame v medzivojniovom období slovenských nádenníkov tak z obcí severného Novohradu (Pila, Dobroč, Podkriváň, Ružiná), ako aj Podpol'ania. Bývali bud'

v nocľahárňach alebo v podnájmoch. Vo vyšších úradných a kontrolných pozíciách začali v štátom lome Šiatoroš postupne pracovať zamestnanci českej národnosti. V Mačkaluku boli v týchto rokoch hromadne zamestnávaní robotníci dochádzajúci z maďarských obcí Podmedvešia (Nová Bašta, Stará Bašta, Večelkov, Tachty a Studená) i z ďalších okolitých dedín obývaných hlavne maďarským obyvateľstvom. Z daných obcí sa kameňorolníci zapájali aj do vystáhovalectva do Francúzska. Mohutnejšie sa však prejavila externá krátkodobá migrácia konrádovských kamenárov smerujúca v rokoch svetovej hospodárskej krízy (hlavne období od roku 1930 do roku 1936) do Čiech, predovšetkým do lokalít Skuteč, Humpolec, Pavlov, Liberec, Česká Lípa, Nový Bor, Nová Paka, Stará Paka, Černá Voda a Jičín.

V období druhej svetovej vojny pracovali v novohradských kameňolomoch aj rumunskí vojnoví zajatci a Židia. V Konrádovciach boli v týchto rokoch na nútených práciach aj Poliaci a Rusíni.

Po druhej svetovej vojne sa obyvateľstva novohradských kamenárskych kolónií dotkla výmena obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom len okrajovo. V kolónii Mačkaluk sa však usadilo niekoľko slovenských roľníckych rodín, ktoré dostali prídel na Medvešskej planine. V roku 1950 obývali už šesť bytových jednotiek kamenárskej osady. Z Konrádoviec odišlo pracovať v povojnových rokoch do Čiech približne desať rodín do Sudet (napr. do obcí Jeseníky, Šumperk). Vyčerpanosť veľkých novohradských kameňolomov a vznik dvojkrajového národného podniku Slovenské bazaltové kameňolomy s centrom v Lučenci, združujúceho lomy z Banskobystrického a Žilinského kraja, vysvetlovalo medzi bývalými robotníkmi lomov regiónu ďalšie mohutné migračné vlny smerujúce do severnejších závodov novovytvoreného podniku. Maďarských (a v menšom počte i slovenských) kamenárov zo širšieho okolia Fiľakova nájdeme v danom období napríklad v lomoch Budiná, Fitzberg, Bzenica, Horná Štubňa, Zvolenská Slatina, Tisovec-Dielik, Detva-Piešť a Tlstý javor pri Lome nad Rimavicou. Na východnom Slovensku boli zamestnávaní Konrádovčania a iní Novohradčania tak v baniach na okolí Prešova (Maglovec, Fintice a Záhradné), ako aj v Bardejove a usadili sa aj v obci Svätuše v Medzibodroží. Viacerí robotníci z Podmedvešia a z okolia Fiľakova pracovali v lomoch, pri regulácii riek a na výstavbe tunelov na Pohroní a na Gemeru. V týchto rokoch odišlo niekoľko zamestnancov kameňopriemyslu plniť „vlasteneckú úlohu“, pracovať do uholníčích baní Veľkého Krtíša a Ostravy.

Ku kolektívnym identitám som pristupoval v súlade s konštruktivistickým prístupom, hlavne argumentmi Frederika Bartha, ako ku „konštruovaným a dohodnutým“

(Barth 1969: 9-38, Barth 1996: 3-25). Zameral som sa na záchytenie zmien etnickej, socioprofesnej a politickej identity zamestnancov kameňolomov, hlavne obyvateľov robotníckych kolónií, skúmaných lokalít. Prvotným krokom tejto časti môjho výskumu bolo načerťnutie východiskového stavu etnickej identifikácie robotníkov-kamenárov. V multietnickom priestore kamenárskych robotníckych kolónií som preto hľadal fragmenty etnickej identifikácie prvých generácií migrantov. Koncentroval som pritom viac na spôsob vyznačovania hraníc medzi prítomnými etnikami, než na ohraničený kultúrny materiál (Barth 1969: 9-15, in Ferencová 2005: 31, 35-36; Barth 1996: 3-25). Medzi obyvateľmi kamenárskych kolónií boli hlavne Slováci, Maďari, Nemci, Taliani a Poliaci, ale informátori spomínali aj Chorvátov, Srbov, Bosniakov, Rumunov, Francúzov a Čechov. Jedným z najdôležitejších výsledkov môjho výskumu bolo záchytenie stôp po niekdajšej talianskej, nemeckej a poľskej diaspore v blízkosti maďarsko-slovenskej kontaktovej zóny na juhu Československa. Spoluuažívanie predstaviteľov rôznych národností bolo podľa spomienok informátorov harmonické, vznikali aj etnicky zmiešané manželstvá. Príslušníkov jednotlivých etník identifikovali členovia lokálnych komunit predovšetkým podľa etnických špecifických priezvisiek, na ktoré sú dodnes veľmi hrdí hlavne potomkovia v danom prostredí exotických talianskych odborníkov, ale aj podľa používaných „cudzích“ jazykov. Hranice medzi etnickými skupinami sa ešte v medzivojniovom období vyznačovali niekoľkými prvkami materiálnej a duchovnej kultúry, i folklóru. Viacerí Slováci pochádzajúci zo severnejších regiónov chodili do práce v daných rokoch ešte v tradičnom ľudovom kroji. Taliani mali charakteristické fašiangové zvyky, spievali viachlasne a k sviatočnému odevu nosili široké červené opasky. Zachovali si aj časť svojich kulinárskych tradícií – často pripravovali cestovinové jedlá s paradajkovou omáčkou a talianski banskí inšpektori si objednávali u obchodníkov olivový olej, syry, morské ryby, kávu a dalmátske vína. Identifikovali ich aj pomocou antropologických črt, charakterizovali ich ako nízkych a počerných ľudí. Nemci si počas Vianoc dávali tri čačiny na vchod domu. Jadro robotníckej a kamenárskej kultúry obyvateľov skúmaných kolónií však bolo v podstate jednotné, vedľa domovských krajín si po absolvovaní viacerých zastávok svojho vandrovania doniesli do „cieľovej stanice“ pravdepodobne iba minimálne prvky svojej pôvodnej materiálnej kultúry. Interetnickým odovzdávaním vedomostí (i terminológie) sa odborné znalosti nivelizovali. Obyvatelia kolónií žili v unifikovaných robotníckych domoch postavených banskými spoločnosťami podľa jednotných plánov. Keďže jednotlivé etnické skupiny – odhliadnuc od Maďarov a Slovákov, ktorí obývali aj okolité obce – tvorili len diasporické skupiny s minimálnom

počtom členov, k dlhodobému uchovávaniu viacerých prvkov duchovnej a sociálnej kultúry neboli vytvorené podmienky.

Z hľadiska jazykových vedomostí obyvateľov kolónií smeroval vývoj od bilingvizmu prípadne trilingvizmu domovskej krajiny migrantov (napr. v kombináciach taliančina-nemčina, taliančina-nemčina-slovinčina, nemčina-slovenčina-maďarčina, nemčina-slovenčina, slovenčina-maďarčina, maďarčina-slovenčina-rumunčina), cez multilingvizmus novovzniknutých novohradských kamenárskych kolónií (v stopách napr. maďarčina, slovenčina, nemčina, taliančina, poľština, čeština a chorvátčina) k bilingvizmu menšinového maďarského prostredia v pomeroch Československa (maďarčina-slovenčina). Názvoslovie kamenárskych nástrojov (*štangli*, *macli*, *štokhamer*, *flašencúg*, *halpan*), terminológia súvisiaca priamo s opracovaním kameňa (*lúger*, *grif*, *kalpicni*), pomenovania jednotlivých špecialistov v lome (*ricer*, *fajerman*, *minér*) i výstražné povely v lomoch (*fajér*, *brendžó*) mali nemecké (a podľa niektorých informátorov aj talianske) korene.

Na úrovni makrointegračných etnických procesov obyvateľov kolónií som v práci sledoval jazykovú a etnickú asimiláciu robotníkov kameňolomov, smerujúcu od charakteristickej multietnicity, vzniknutej v dôsledku bohatých migračných sietí robotníkov, k bilaterálnemu interetnickému vzťahu Maďarov a Slovákov, pričom v jednotlivých obdobiach vývoja etnickej identity sledovaných aktérov zohrávali rozhodujúcu úlohu aktuálnymi štátnymi útvarmi očakávané identifikačné praxe na úrovni pomáďarčovania a poslovenčovania. K zmene pôvodnej štátnej príslušnosti migrantov, teda k ich naturalizácii, došlo v niektorých prípadoch už po rozpade Rakúska-Uhorska. V podmienkach prvého Československa však v skúmaných kolóniach žili okrem občanov ČSR aj maďarskí, poľskí, talianski a rumunskí štátni príslušníci. Pri sčítaní ľudu v roku 1930 však viacerí sčítaní nevedeli uviesť svoju štátну príslušnosť. Československé občianstvo získali niektorí potomkovia talianskych robotníkov až po rôznych peripetiách koncom 50-tych a začiatkom 60-tych rokov 20. storočia.

V súlade s mikrointegračnými procesmi musíme spomenúť homogamiu obyvateľov kolónií, ktorá v počiatocnom období vzniku kolónií bránila vzniku manželstiev medzi potomkami kamenárskych robotníckych rodín a roľníckych a kameňorolníckych rodín okolitých obcí. V prípade manželstiev z prvej vlny migrantov sa dá jednoznačne povedať, že partneri obyvateľov novohradských kolónií pochádzali buď priamo z ich rodiska, alebo z jeho blízkeho okolia. Napriek tomu však došlo v rámci kolónií k relatívne rozsiahlej príbuzenskej nivelizácií, jednotlivé kolónie boli považované za „veľké príbuzenstvá“. Z gazdovských rodín regiónu však neradi vydávali svoje dcéry k robotníkom

kameňopriemyslu, považovali ich za „všivavých ricerov“. Obyvatelia robotníckych osád na druhej strane prezývali dedinčanov „bosonohými sedliakmi“. Obe strany boli teda plné predsudkov. Vzťah obyvateľov kolónií s okolím sa najviac rozvíjal z nutnosti zásobovania kolónií poľnohospodárskymi a inými produktmi (zabezpečeného hlavne obyvateľmi slovenských osád) a vzájomným poskytovaním služieb (napr. práca na tretinky, štie, pečenie chleba, príprava produktov z lesných plodov).

Socioprofesná identita zamestnancov novohradského kameňopriemyslu sa opierala o špecifické vedomosti kamenárstva tak na úrovni ručného dolovania a spracovávania kameňa, ako aj zmechanizovanej hrubej kamenárskej výroby. V ich „stavovskej“ identifikácii nastali zmeny od zdôrazňovania prvkov baráberskej identity k vyzdvihovaniu elementov baníckej identity. Baráber je označením pre vandrovných robotníkov stavebného priemyslu, hlavne tunelárov, ale aj robotníkov pracujúcich na výstavbe mostov a železníc (Katona 1956). Vykonštruovaný obraz o etnickom pôvode a multilingválnosti prvej generácie migrantov pracoval charakteristicky s „mystickým číslom“ sedem (sedem národností, sedem jazykov). Vandrovanie baráberov bolo motivované hlavne výhodnými zárobkovými možnosťami. Vandrovní robotníci priemyslu kameňa však boli náchylní k nadmernému užívaniu alkoholu. V narátívach informátorov dotýkajúcich sa prvkov baráberskej identity dominuje „mnohost“: vystupuje veľa etník, jazykov, obývaných lokalít, vysoké zárobky a veľa vypitej pálenky. Mnohosť sa v identifikácii stala akýmsi zjednocujúcim faktorom fundujúcej spomienky baráberov na „hrdinskú minulosť“ skupiny.

Banícka identita sa v prípade zamestnancov novohradského kameňopriemyslu, ktorí sa „čiastočne“ počítali medzi baníkov (K 1957/10 s. 2), prejavovala predovšetkým na úrovni pomenovania vlastnej skupiny, skupiny dlhodobo usadených robotníkov kameňolomov, ako baníkov (žijúcich v „baníckych kolóniach“, majúcich „banícke raňajky“), a lomov ako baní. Kamenárska resp. banícka dychová hudba z Konrádoviec hrala pri sviatočných príležitostiach, na baníckych pohreboch i pred futbalovými zápasmi miestneho robotníckeho futbalového klubu „banícku hymnu“ (po maďarsky začína slovami „*Szerencse fel...*“, v slovenskej verzii piesne „*Zdar Boh hore*“). Banícky pohreb bol sprevádzaný aj čestnými ranami, prázdnymi odstrelmi v okolitých lomoch. Cintorín v blízkosti šiatorošskej kolónie sa nazýval „baníckym cintorínom“.

Vývoj politickej identity kamenárov smeroval od odborárskej identity vzniknutej v prvých rokoch po príchode a usadení sa špecialistov v novohradských kolóniach, ku komunistickej politickej identite. Táto politická identita bola po februárovom prevrate z

roku 1948, teda v podmienkach „ľudovodemokratickej“ komunistickej diktatúry, zdôrazňovaná prostriedkami kontraprezentnej a fundujúcej kolektívnej pamäti robotníkov kameňopriemyslu. K legitimačnej reinterpretácii udalostí minulosti boli pritom využívané výpovede presne identifikovaných pamätníkov, ktoré hovoria o hrdinských činoch otcov zakladateľov aktuálneho režimu (účastníci bojov Červenej armády, zakladatelia miestnych organizácií Komunistickej strany, účastníci štrajkov), ako aj o ťažkých rokoch medzivojnového kapitalizmu formou uprednostňovanej i žiadanej vykoristovateľskej rétoriky. Naratívy zachytené v podnikovom časopise „Kameň“ a v obecných kronikách Konrádoviec však často protirečia výpovediam súčasných informátorov i podnikovej monografie z prelomu 19. a 20. storočia. Na šírenie dobovej propagandy sa v 50-tych rokoch 20. storočia využívali „chválospevy“ o krásnej prítomnosti, porovnávanej vždy s odstrašujúcimi obrazmi starého režimu, ako aj fiktívne poučné príbehy. Využíval sa aj propagandistický potenciál osobných príbehov pamätníkov, ktoré sa stali nástrojmi aktuálneho teleologického znázorňovania dejín, podľa ktorého pamätníci už v rokoch 1919 až 1936 bojovali za také spoločenské zriadenie, ktoré nastalo až v roku 1948.

V dôsledku zmeny politicko-ekonomickej zriadenia z riadenej demokracie na komunistickú diktatúru v roku 1948, došlo k reštrukturalizácii priestoru sociálnych pozícií. V dôsledku sociálnej politiky nového režimu došlo ku kolektívnej skupinovej vzostupnej sociálnej mobilite obyvateľov kolónií, ktorá sa prejavovala jednak zlepšením ich bytových podmienok, i zvýšením zamestnanosti žien. Z hľadiska overovania hypotézy sformulovanej na základe Bourdieho tvrdenia o vzniku „špecifického politického kapitálu“ v podmienkach socialistickej spoločnosti je však pre túto prácu oveľa dôležitejšie zachytenie procesu vzostupnej sociálnej mobility jednotlivcov (Bourdieu 1998: 23-24). Tento kapitál, získaný prostredníctvom odborových a stranických aparátov, sa stal základom vybudovania mobilitných výtahov viacerých kamenárov, ktorí sa po roku 1948 dostali z pozícií manuálnych robotníkov do vedúcich funkcií národných podnikov kameňopriemyslu a do klúčových kádrových pozícií regionálnej politickej nomenklatúry režimu.

Po prepojení postulátu Michaela Schudsona o obmedzenej možnosti manipulácie s minulosťou, podľa ktorého sú z hľadiska osobného výberu pre aktérov niektoré minulosti nevyhnutné (Schudson 1992, in Olick – Robbins 1999: 19-43), a Bourdieho konceptu habitusu, ako „interiorizovanej histórie“, ktorý je akýmsi prienikom prvkov kolektívnych identít skupín, s ktorými sa jednotlivec stotožňuje (Bourdieu 2009: 208-213), môžeme skonštatovať, že po historických kataklizmách dochádza iba k zmenám reprezentačnej

práce aktérov formou selekcie a zdôrazňovania aktuálne platných a výhodných prvkov svojho habitusu. Aktéri ich v danom kontexte považujú za najúčinnejšie z hľadiska dosiahnutia (nielen finančného) zisku, teda hromadenia rôznych druhov kapitálu v konkrétnom poli sociálneho priestoru. Vybrané prvky sa potom v súlade s očakávaniami doby stávajú základnými motívmi naratív o minulosti, kontraprezentných i fundujúcich spomienok (Assmann 2001: 63-77).

POUŽITÁ LITERATÚRA

1941. évi...

- 1990 *1941. évi népszámlálás. Demografikai adatok községenként /Országhatáron kívüli terület/. Kézirat.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

A bánya...

- 1913 A főváros kőbánya-üzlete. In: *A bánya, 1913. junius 15. (24. szám)*, 6.

A füleki kastély...

- 1898 A füleki kastély. A füleki Stephani család. In: *Magyarország és a nagyvilág.* Budapest, 18-23.

A magyar korona...

- 1902 *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenkint.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

A Magyar Szent Korona...

- 1912 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

Agócs, Attila

- 2011 Historické a etnologické poznámky k dejinám kameňolomov Novohradu. In: Liszka, József (ed.): *Acta Ethnologica Danubiana 13. Az Etnológiai Központ Évkönyve*, Komárom – Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 167-198.
- 2013 Migračné toky novohradských kamenárov. In: Demko, Maroš (ed.): *Etnológ a múzeum XVI. ročník – Mobilita a jej odraz v kultúre*, Michalovce, Zemplínske múzeum, 87-100.

Alberty, Július

- 1989 Obdobie rakúsko-uhorského kapitalizmu a imperializmu. In: Alberty, Július – Sloboda, Ján (eds.): *Novohrad. Regionálna vlastivedná monografia. 2/1 Dejiny.* Martin, Vydavateľstvo Osvetा, 263-411.

Andorka, Rudolf

- 1982 *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- 2006 *Bevezetés a szociológiába.* Budapest, Osiris, 2006.

Assmann, Jan

- 1992 *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Münich: CH Beck.
- 2001 *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha, Prostor.

Audenino, Patrizia

- 1986 The Paths of the Trade: Italian Stonemasons in the United States. In: *International Migration Review Vol. 20, No. 4, Special Issue: Temporary Workers Programs: Mechanisms, Conditions, Consequences (Winter 1986)*, 779-795.
- 2000 Stonecutters (heslo). In: LaGumina, Salvatore J. – Cavaioni, Frank J. – Primeggia, Salvatore – Varacalli, Joseph A. (eds.): *The Italian American Experience. An Encyclopedia*. New York, Garland Publishing, 423-424.

Bacsá, Gábor

- 2002 Határviták Salgótarján térségében (Somoskő és Somoskőújfalu) 1921- 1924. In: Pásztor, Cecília (ed.): „...ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Salgótarján, Szindbád, 225-249.

Bacúr, Jozef

- 2013 Baraba bije, baraba pije. In: *Železničné ozvery 10/7*, 5.

Baláž, Claude

- 2001 Francúzsko. In: Bartalská, Ľubica (ed.): *Sprievodca slovenským zahraničím*. Bratislava, Dom zahraničných Slovákov, 75-85.

Barth, Fredrik

- 1969 Introduction. Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Bergen – Oslo, Universitets Forgalet, 9-38.
- 1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom 7. évf. 1. sz*, 3-25.
<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00024/pdf/01.pdf>, prístup: 12. 12. 2013

Békefi, Antal

- 1978 A kőfejtők dallamos munkarigmusai és jelzőkiáltásai. In: *Ethnographia LXXXIX*, 388-425.

Benko, Juraj

- 2005 Formovanie socialistického triedneho vedomia a identity na Slovensku po prvej svetovej vojne. In: Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda, 126-131.

Benkő, Éva

- 1986 *A nagycsalád Medvesalján. Gömör Néprajza IV.* Debrecen, Néprajzi Tanszék Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Beňadiková, Danuša

- 2007 Slovenské bazaltové kameňolomy národný podnik Lučenec a lom Tuhár. In: Sombathyová Magdaléna (ed.): *Nerastné bohatstvo v lomoch, Stredné Slovensko*. Banská Štiavnica, Slovenské banské múzeum, 70-80.

Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas

- 1966 *The Social Construction of Reality*. Garden City NY, Doubleday.

Blau, Peter M. – Duncan, Otis Dudley

- 1967 *The American Occupational Structure*. New York, Wiley and Sons.

Bloch, Marc

- 1996 *A történész mestersége*. Budapest, Osiris Kiadó.

Borjas, George J.

- 1987 Self-selection and the earnings of immigrants. In: *American Economic Review*, 77, 532-553.

Botík, Ján

- 1973 Enkláva a diaspora ako zvláštne formy spoločenstva ľudí. In: *Slovenský národopis* 21/4, 495-512.

- 1995 Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia. In: *Slovenský národopis* 43/1, 431-444.

- 2007 *Etnická história Slovenska. K problematike etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava, Vydavateľstvo Lúč.

Bourdieu, Pierre

- 1998 *Teorie jednání*. Praha, Karolinum.

- 2004 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz, Róbert (ed.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 122-137.

- 2008 *A társadalmi különbségek újratermelődése*. Budapest, General Press.

- 2009 *A gyakorlat elméletének vázlata. Hárrom kabil etnológiai tanulmány.*
Budapest, Napvilág Kiadó.
- 2010 A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: Angelusz, Róbert – Ébner, Márk Áron – Gecser, Ottó (eds.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* (Elektronická učebnica). Budapest, ELTE.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04s02.html, prístup 2. 12. 2013

Breznická, Beáta

- 2007 Dejiny vzniku národného podniku Slovenský priemysel kameňa v Leviciach a lomy patriace pod jeho správu. In: Sombathyová Magdaléna (ed.): *Nerastné bohatstvo v lomoch, Stredné Slovensko.* Banská Štiavnica, Slovenské banské múzeum, 64-69.

Bromlej, Julian

- 1976 *Etnosz és néprajz.* Budapest, Gondolat.

Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick

- 2000 Beyond „identity“. In: *Theory and Society 29/1*, 1-47.

Brüll, Gyula (ed.)

- 1932 *A Csehszlov. Magyar Testnevelő Szövetség a ČsAF Magyar Labdarúgó Szövetsége és a ČsAF Magyar Birák Testületének jubileumi évkönyve,* Bratislava.

Budapest...

- 1913 *Budapest székesfőváros tekintetes Tanácsához. Előterjesztése a tanácsi II. (út- és csatornaépítési) ügyosztálynak a Korláti bazaltbánya részvénytársaság részvényeinek megvétele tárgyában.* Budapest.

Burke, Peter

- 2001 A történelem mint társadalmi emlékezet. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom 12/1*, 3-21.

Cebocli, Pavla

- 2005 *Pavlin príbeh.* Bratislava, Aspekt.

Cohen, Abner

- 1981 *The Politics of Elite Culture: Explorations in the Dramaturgy of Power in a Modern African Society.* Berkeley, University of California Press.

- Connor, Walter D.
- 1979 *Socialism, Politics and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York, Columbia University Press.
- Couch, Carl. J.
- 1989 *Social Processes and Relationships. A Formal Approach*. New York, General Hall.
- Csányi, Vilmos
- 2010 *Van ott valaki?* Budapest, Typotex.
- Cseresnyés, Ferenc
- 1996 Migrációs potenciálok és trendek Európában. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 7. évf. 4. sz, 19-46.
<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00027/pdf/02.pdf>, prístup 26. 12. 2013
- Czene, Tamás
- 2004 Kis Moszkva már nem álmodik. In: *Vasárnap*, 2004/38.
<http://vasarnap.ujszo.com/vasarnap/200438/kozelet/kis-moszkva-mar-nem-almodik>, prístup: 9. 3. 2011
- Čellár, Dušan – Ďurove, Juraj – Slavkovský Jozef
- 2007 Ochrana životného prostredia pri povrchnej ťažbe stavebných surovín. In: Sombathyová Magdaléna (ed.): *Nerastné bohatstvo v lomoch, Stredné Slovensko*. Banská Štiavnica, Slovenské banské múzeum, 13-15.
- Červenák, Ivan
- 1981 *Stručné dejiny robotníckeho hnutia a KSČ v okrese Lučenec*. Fiľakovo, Novohradské múzeum.
- Čukan, Jaroslav
- 1994 Priemysel a etnická identifikácia. In: *Etnologické rozpravy* 1994/1, 18-26.
- Divinský, Boris
- 2005 *Migrácia v Slovenskej republike, stav, trendy, spoločenské súvislosti*. Bratislava, Friedrich Ebert Stiftung.
- Dobeš, Marek
- 2001 *Ludský kapitál a výkonnosť ekonomiky*. Košice, Stredisko pre výskum a rozvoj vzdelávania pri SVÚ SAV.
http://www.saske.sk/stredisko/ludsky_kapital.pdf, prístup 18. 1. 2014
- Drbohlav, Dušan a kol.
- 2010 *Migrace a (i)migranti v Česku*. Praha, Sociologické nakladatelství.

- Eliáš, A.
- 1957 Dejiny robotníckeho hnutia. Fiľakovo, Okresné pedagogické stredisko.
- Eriksen, Thomas Hylland
- 2012 *Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Falťanová, Ľubica
- 1995 Migrácia obyvateľstva (heslo). In: Botík, Ján – Slavkovský, Peter (eds.): *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava, Veda, 355.
- Ferge, Zsuzsa
- 2008 Utószó. In: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi különbségek újratermelődése*. Budapest, General Press, 290-314.
- Findor, Andrej
- 2005 Čo je „identita“? In: Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda, 43-50.
- Fox, Thomas G. - Miller, S. M.
- 1965 Economic, Political and Social Determinants of Mobility: An International Cross-Sectional Analysis. In: *Acta Sociologica Vol. 9, No. 1/2, Social Stratification and Mobility*, 76-93.
- Földi, István
- 1990 Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között. In: Á. Varga, László: *Egyesületek, iskolák, nemzetiségek NÓGRÁD vármegyében a 18-20. században*. Salgótarján, NÓGRÁD Megyei Levéltár, 7-123.
- Fügedi, Márta – Viga, Gyula
- 1994 A bodrogyszentesi sírkövek és díszítményeik. In: *Ethnographia*, 105. évf. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 129-144.
- Gajzágó, Aladár (ed.)
- 1962 *A salgótarjáni iparvidék*. Salgótarján, NÓGRÁD Megyei Munkásmozgalmi Múzeum.
- Ganzeboom, Harry B. G. – Treiman, Donald J. – Ultee, Wout C.
- 1998 Összehasonlító intergenerációs rétegződésvizsgálat: három generáció és azon túl. In: Róbert Péter (ed.): *A társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 284-310.

- Glasner, Antal
- 1905 *A kiszebesi gránitkőbányák részvénytársaság telepeinek és működésének ismertetése.* Budapest.
- 1922-1925 *A kőbányászat kézikönyve I-III.* Budapest.
- Gyáni, Gábor
- 2009 A 20. század mint emlékezeti „esemény“. In: *Forrás* 41. évf. 7-8.sz, 3-15.
- Gyulai, Károly
- 1910 A bazaltkő és bányászata hazánkban. In: *Bányászati és Kohászati Lapok* 1910/II, 11-30.
- Gyurgyík, László
- 1994 *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében.* Pozsony, Kalligram Kiadó.
- Hála, József
- 1995 *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1999 Kőbányászat és kőfaragás Dunabogdányban. In: Papp, Gábor (ed.): *A dunabogdányi Csódi-hegy ásványai. Topographia Mineralogica Hungariae VI.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 15-38.
- Halbwachs, Maurice
- 2009 *Kolektivní paměť.* Praha, Sociologické nakladatelství.
- Hanzl, Zdenek – Gába, Zdeněk – Procházka, Lubomír – Sedlická, Kateřina – Slouka, Jiří – Traxler, Jiří
- 2003 *Kámen v rukodělné výrobě českého venkova.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
- Hanzl, Zdenek
- 2007 Kamenictví (heslo). In: Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopédie Čech, Moravy a Slezska.* 2. svazek. Věcná část A – N. Praha, Mladá Fronta, 347-349.
- Harcsa, István
- 1997 Rétegződés, társadalmi mobilitás. In: Kollega Tarsoly István a kol. (eds.): *Magyarország a XX. században. II. kötet: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság,* Szekszárd, Babits Kiadó, 225-231.

Hárs, Ágnes

- 1992 A nemzetközi migráció néhány problémájáról. Szakirodalmi áttekintés. In: *Szociológiai Szemle* 1992/2, 123-137.

Heath, Julia A.

- 1998 *Human Capital Investment: An International Comparison*. Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) - Centre for Educational Research and Innovation.

Herzánová, Ľubica

- 2002 Sčítanie ľudu z roku 1930 ako prameň pri výskume štruktúry rodiny. In: *Slovenský národopis* 50/1, 25-44.

Hlôšková, Hana

- 2008 *Individuálna a kolektívna historická pamäť. (Vybrané folkloristické aspekty)*. Bratislava, Univerzita Komenského.

Hrúz, Pavel

- 2007 Baráberi. <http://bratislava.sme.sk/c/3231515/pavel-hruz-baraberi.html> - prístup: 30. 12. 2013

Hukel, Juraj – Hriň, Ondrej – Hukel, Jozef

- 1999 *Čierny Potok. 70. výročie založenia obce*. Čierny Potok, Obecný úrad.

Huyssen, Andreas

- 1995 *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York, Routledge.

Illés, Sándor

- 1997 A vándorlás (migráció). In: Kollega Tarsoly István a kol. (eds.): *Magyarország a XX. században. II. kötet: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*, Szekszárd, Babits Kiadó, 216-225.

Ivanics, István

- 1996 *Radzovce v zrkadle dejín Novohradu. Ragyolc Nógrád vármegye tükrében*. Ragyolc.

Jedlowski, Paolo

- 2008 Az emlékezet szociológiája. A tudományos vizsgálódás főbb területei és problémái. In: *Információs Társadalom. Társadalomtudományi Folyóirat*. VIII/4, Budapest, Infonia, 100-114.

Jekelfalussy, József (ed.)

- 1892 *A magyar korona országainak helységnévtára*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.

Jenei, Károly

- 1977 A finánctőke szerepe a magyar gépjárműgyártás és a gépjárműközlekedés létrehozásában, 1905–1944. In: *Levéltári Szemle* 27/3, 565–588.

Juhász, Antal

- 1991 Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás. In: Domonkos Ottó – Nagybákay Péter (eds.): *Magyar Néprajz, III. kötet. Kézművesség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 620-635.

Kahounová, Ema

- 1962 Ľudové kamenárstvo na Dobrej Vode. In: *Sborník Slovenského národného múzea – Etnografia 3, ročník LVI*. Martin, Slovenské národné múzeum, 33-43.

Kalmár, Dezső

- 1908 *A magyarországi bazaltkőbányák ismertetése. I. sorozat. A korláti bazaltbánya*. Felsőör.

Kandert, Josef

- 1988 „Detvanci“ a „Poliaci“ (heslá). Súpis etnografických skupín na Slovensku. In: *Národopisné informácie 1988/2*, 28-29.

Karancsi, Zoltán – Prakfalvi, Péter – Gaál, Lajos

- 2007 Bányászat- és ipartörténet. In: Kiss, Gábor – Baráz, Csaba – Gaálová, Katarína – Judik, Béla (eds.): *A Karancs-Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet*. Eger, Bükk Nemzeti Park Igazgatóság, 273-290.

- 2010 História baníctva a priemyslu. In: Kiss, Gábor – Baráz, Csaba – Gaálová, Katarína – Judik, Béla (eds.): *Chránená krajinná oblast' Karancs – Medves a Chránená krajinná oblast' Cerová vrchovina*. Eger – Rimavská Sobota, Riadiťstvo Národného parku Bükk, 275-292.

Katona, Imre

- 1956 A baráber. (A kubikusok egyik típusa). In: *Ethnographia* 67/1-2, 13-28.

Keller, Jan

- 2012 *Úvod do sociologie*. Praha, Sociologické nakladatelství.

Keményfi Róbert

- 2002 Az „etnicitás” fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. In: *Kisebbségekutatás. 11/2*, 376-384.

Kepecs, József (ed.)

- 1996 *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1880-1941)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Kiššimon, Michal

- 2009 Putovanie za štastím. In: *Harmanecké noviny III/2*, 7-8.

Koóšová, Petra

- 2007 Príspevok k činnosti fortifikačných staviteľov pôvodom z Apeninského polostrova na území dnešného Slovenska na prelome stredoveku a novoveku. In: *Musaica, roč. XXV*, Bratislava, 141-161.

Korláti...

- 1941 *Korláti Bazaltbánya R.T., Korláti – Korláti-Balogfala iparvasút. Utasítás a forgalmi és jelzési szolgálatra nézve*. Losonc, Losonczi Sándor Könyvnyomdája.

Koštialová, Katarína

- 2009 *Človek – profesia – rodina. Kapitoly z urbánnej etnológie*. Banská Bystrica, Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela.

Kováč, Dušan

- 2001 *Szlovákia története*. Pozsony, Kalligram.

Krekovič, Eduard

- 2005 Predslov. In: Krekovič, Eduard – Mannová, Elena – Krekovičová, Eva (eds.): *Mýty naše slovenské*. Bratislava, Academic Electronic Press, 5-6.

Krekovičová, Eva

- 2005 Sociálna/kolektívna pamäť a stereotypy: K niektorým metodologickým a terminologickým problémom. In: Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda, 51-65.

Kusá, Zuzana

- 2005 Metodologické otázky výskumu premien kolektívnych a osobných identít. In: Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda, 10-30.

Kušnierová, Edita – Šmelková, Eva

- 1998 Kameň v ľudovom výtvarnom prejave severného Novohradu. In: *Pamiatky a múzeá* 47/3, 22-25.

Langer, Juraj

- 1965 Oravské kamenárstvo. In: *Vlastivedný časopis XIV/2*, 86-88.

Lehmann, Albrecht

- 1983 *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen.* Frankfurt a. Main – New York, Campus Verlag.

Lipset, Seymour Martin – Bendix, Reinhard – Zetterberg, Hans L.

- 1998 Társadalmi mobilitás az ipari társadalomban. In: Róbert Péter (ed.): *A társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 72-84.

Lipset, Seymour Martin – Zetterberg, Hans L.

- 1998 A társadalmi mobilitás elmélete. In: Róbert Péter (ed.): *A társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 49-71.

Liszka, József

- 2006 *Bevezetés a néprajzba. A magyar néprajz/európai etnológia alapjai.* Dunaszerdahely, Lilium Aurum.

Lorenz, Chris

- 2000 Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat“. In: Thomka, Beáta (zost.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat, 121-146.

Mannová, Elena

- 2005 Mýty nie sú slovenským špecifikom. (Úvod). In: Krekovič, Eduard – Mannová, Elena – Krekovičová, Eva (eds.): *Mýty naše slovenské*. Bratislava, Academic Electronic Press, 7-18.

Marada, Radim

- 2003 Kultura protestu a politizace každodennosti. Brno, CDK.

Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela

- 2005 Úvod. In: Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda, 7-9.

- Massey, S. Douglas – Arango, Joaquin – Hugo, Graeme
– Kouaoui, Ali – Pellegrino, Adela – Taylor, J. Edward
- 2012 A nemzetközi migráció elmélete: áttekintés és értékelés. In: Sík Endre (ed.): *A migráció szociológiaja 1.* (Elektronická učebnica). Budapest, ELTE – Társadalomtudományi Kar, 7-29.
http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_1.pdf, prístup 27. 12. 2013
- Méryová, Margita
- 1988 „Medvešaljiak“ (heslo). Súpis etnografických skupín na Slovensku. In: *Národopisné informácie 1988/2*, 63-64.
- Mihály, František
- 1996 Hudobný život. In: Drenko, Jozef a kol. (eds.): *Fil'akovo – Fülek 1246-1996*. Fil'akovo, Mestský úrad Fil'akovo, 100-106.
- Mocsáry, Antal
- 1826 *Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértezése I.* Pest.
- Mohay, Tamás
- 1998 „Franciások“. Szlovákiai magyar vendégmunkások franciaországi falvakban a két világháború között. In: *Népi kultúra – Népi társadalom XIX*, 173-190.
- 2000 Egyének és életutak. In: Paládi-Kovács, Attila – Sárkány, Mihály – Szilágyi, Miklós (eds.): *Magyar Néprajz, VIII. kötet. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 760-790.
- Molnár, Pál – Szomszéd, Imre
- 1970 *Nógrád megye története. III. kötet. 1919–1944*. Salgótarján.
- Namer, Gérard
- 1987 *Mémoire et société*. Paris, Méridiens Klincksieck.
- Nemzetgyűlés irományai
- 1923 *Nemzetgyűlés irományai IV. kötet*. Budapest, Pesti Könyvnyomda.
<http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28korl%E1ti%29&s=SORT&m=4&a=rec>, prístup 6. 10. 2010
- Nemzetgyűlés naplója
- 1923 *Nemzetgyűlés naplója VIII. kötet*. Budapest, Atheneum.
<http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28korl%E1ti%29&s=SORT&m=5&a=rec>, prístup 6. 10. 2010

- Nora, Pierre
1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. In: *Aetas* 1999/3, 142-157.
<http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>, prístup 23. 12. 2013
- Nosková, Jana
2007 *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno, Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce
1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől“ a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. In: *Replika* 37. 19-43.
<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/37/olick.htm>, prístup 13. 12. 2013
- Öncü, Ayşe
1990 International labour migration and class relations. In: *Current Sociology*, Vol. 38, No. 2/3, 175-201.
- Palády-Kovács, Attila
2003 Medvesalja földje és népe. In: *Tájak, népek, népcsoportok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 355-377.
- Paličková-Pátková, Jarmila
1995 Kamenárstvo (heslo). In: Botík, Ján – Slavkovský, Peter (eds.): *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava, Veda, 226-227.
- Pándy, Tamás
2012 *Krepuska Géza életműve. A modern magyar fülgogyászat megteremtőjének és családjának története*. Budapest, Pestszentlőrinc-Pestszentimre Önkormányzata – Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény.
- Pavílek, Ján
1999 Ťažba nerastných surovín v CHKO Cerová vrchovina. In: *Zborník referátov seminára 10. výročia CHKO Cerová vrchovina*, Rimavská Sobota, 57-63.
- Petersen, Trond
1988 Analyzing change over time in a continuous dependent variable: specification and estimation of continuous state space hazard rate models. In: Clogg, C. C. (ed.): *Social Methodology* 18, 137-164.

- Piore, Michael J.
- 1979 *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*. New York, Cambridge University Press.
- Pittaway, Mark
- 2003 Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948-1953. In: Horvát, Sándor – Pethő, László – Tóth, Eszter Zsófia (eds.): *Munkástörténet – munkásatropológia*. Budapest, Napvilág Kiadó, 71-82.
- Pokol, Béla
- 1995 Modern francia szociológiaelméletek. Budapest.
<http://mek.oszk.hu/02000/02027/02027.htm> prístup 7. 1. 2014
- Popper, Miroslav – Bianchi, Gabriel – Lukšík, Ivan – Szeghy, Petra
- 2006 *Potreby migrantov na Slovensku. Výskum zameraný na integráciu migrantov na trh práce a do spoločnosti*. Bratislava, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV.
http://www.kvsbk.sav.sk/Potreby_migrantov_na_Slovensku_IOM.pdf, prístup 15. 12. 2013
- Posern-Zieliński, Aleksander
- 1982 *Tradycja a etniczność. Przemiany kultury Polonii amerykańskiej*. Wrocław, Ossolineum.
- Povala, Gabriel – Prikryl, V. Ľubomír
- 1968 Kamenárstvo v okolí Dolného Kubína. In: Čaplovič, Pavol (ed.): *Zborník Oravského múzea 1*. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo, 101-119.
- Pranda, Adam
- 1964 K dejinám výroby mlynských kameňov na strednom Slovensku. In: *Slovenský národopis XII/4*, 561-605.
- 1967 Štatút o výrobe mlynských kameňov v Novej Bani z roku 1813. In: *Slovenský národopis XV/2*, 302-308.
- 1970 Kamenné náhrobníky v Novohrade. In: *Umění a řemesla 1970/2*, 34-40.
- 1981 Kamenárstvo na Slovensku. In: *Vlastivedný časopis XXX/4*, 160-169.
- Prvá...
- 1951 *Prvá okresná konferencia 31. marca – 1. apríla 1951*. Fiľakovo, OV KSS.

- Puntigán, József
2013 *Fülek*. Pozsony, Madách-Posonium.
- Ravenstein, Ernest George
1885 The Laws of Migration. In: *Journal of the Royal Statistical Society* 48, 167-227.
- Reiszig, Ede
1911 Nógrád vármegye községei. In: Borovszky, Sámuel (ed.): *Nógrád vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Országos Monografia Társaság, 11-136.
- Reško, Alexander
2010 *Šiatorská Bukovinka. Obec turistických zaujímavostí*. Komárno, Vydavateľstvo KT.
- Róbert, Péter
1999 Társadalmi mobilitás és rendszerváltás. In: *Századvég. Új folyam*, 15. szám, 73-86.
2001 *Társadalmi mobilitás: a tények és vélemények tükrében*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- I. Sándor, Ildikó
1973 A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás néprajzi vonatkozásai. A kőbányászat gazdasági, társadalmi háttere. In: *Studio Comitatensis*, 2, 229-255.
- Schafarzik, Ferenc
1904 *A Magyar Korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése*. Budapest, Franklin Társulat Könyvnyomdája.
- Schudson, Michael
1992 *Watergate in American Memory: How We Remember, Forget, and Reconstruct the Past*. New York, Basic Books.
- Shvoy, Miklós
2006 *Nógrád megye leírása (1874-1875)*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- Sík, Endre
2012 A migrációs burok. In: Sík, Endre (ed.): *A migráció szociológiaja* 2. (Elektronická učebnica). Budapest, ELTE – Társadalomtudományi Kar, 133-158.

Simon, Atila

- 2004 Cseh és szlovák kolonisták telepítése Dél-Gömör falvaiba a két világháború közötti időszakban. In: *Gömörország V/1*, 40-45.
- 2009 Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Sorokin, Pitirim A.

- 1998a A vertikális mobilitás csatornái. In: Róbert, Péter (ed.): *A társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 12-25.
- 1998b Az egyének társadalmi rétegenkénti minősítésének, kiválasztásának és elosztásának mechanizmusa. In: Róbert, Péter (ed.): *A társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 26-48.

Stano, Pavol

- 1969 Ľudové kamenárstvo v Brhlovciach. In: *Slovenský národopis XVII/2-3*, 285-307.

Stark, Oded

- 1991 *The Migration of Labor*. Cambridge, Basil Blackwell.

Stark, Oded - Taylor, J. Edward

- 1989 Relative deprivation and international migration. In: *Demography*, 26, 1-14.

Steib, Janka

- 2011 A bánász identitás hagyományos elemeinek történeti vizsgálata a bányászat fellendülésétől hanyatlásáig Salgótarjánban és környékén. In: *Neograd 2010. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXXIV*. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, 189-212.

Szepessy, Gábor

- 2010 Bývalé úzkokoľajné železnice na území CHKO Karancs-Medves. In: Kiss, Gábor – Baráz, Csaba – Gaállová, Katarína – Judik, Béla (eds.): *A Karancs-Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet*. Eger – Rimavská Sobota, Riadiťstvo Národného parku Bükk, 293-298.

Szvircsek, Ferenc

- 2000 *Bányászkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnakőszén és lignit) és bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeum.

Šuch, Juraj

2000 Niekoľko poznámok k dielu Haydena Whita. In: *Filozofia* 55/10, 809-819.

Šmelková, Eva – Kušnierová, Edita

2001 A kő az észak-nógrádi népművészettelben. In: *Műemlékvédelem* 3-4/2001, 181-188.

Taylor, J. Edward

1986 Differential migration, networks, information and risk. In: Stark, Oded (ed.): *Research in Human Capital and Development. Vol. 4. Migration, Human Capital, and Development*. Greenwich, JAI Press, 147-171.

Todorov, Tzvetan

2003 *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Treiman, Donald J.

1998a Iparosodás és társadalmi rétegződés. In: Róbert, Péter (ed.): *A társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 86-110.

1998b A foglalkozások presztízsének elmélete. In: Róbert, Péter (ed.): *A társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 111-129.

-us

1946 V korlátských bazaltových lomoch. In: *Novohradský hlas*, 18. júla 1946, 3.

Valášková, Naďa

2007 Migrace (heslo). In: Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopédie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek. Věcná část A – N. Praha, Mladá Fronta, 557.

Vaněk, Miroslav

2004 *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Vásárhelyi, Mária

2007 *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

Vaszary Mihály

1908 Közgazdaság. In: Borovszky, Samu (ed.): *Esztergom vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Országos Monografia

Társaság. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0006/9.html>, prístup 18. 11.
2013

Vašečka, Michal

2009 *Postoje verejnosti k cudzincom a zahraničnej migrácii v Slovenskej republike*. Bratislava, IOM Medzinárodná organizácia pre migráciu.

White, Hayden

1973 *Metahistory: The Historical Imagination in 19th-century Europe*. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press.

Woodward, Kathryn

1997 Concepts of Identity and Difference. In: Woodward, Kathryn (ed.): *Identity and Difference*. London, Sage.

Závacká, Marína

2005 Nový režim a jeho nový človek. In: Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava, Veda, 132-135.

Zerubavel, Eviatar

1996 Social memories: steps to a sociology of the past. In: *Qualitative Sociology* 19 (3), 283-300.

Podnikový časopis Kameň

K 1949-1950

Kameň: časopis zamestnancov znárodnenného slovenského kameňopriemyslu. Liptovský Mikuláš: Závodná skupina ROH Slovenského kameňopriemyslu v Liptovskom Mikuláši. 1949-1950, 1.-2. ročník

K 1952

Kameň a budovanie socializmu. Lučenec: Slovenské bazaltové kameňolomy v Lučenci, 1952, 1. ročník

K 1953-1958

Kameň: časopis zamestnancov Slovenských bazaltových kameňolomov n.p. Lučenec. Lučenec: ZO KSS, ROH, ČSM a riaditeľstvo Slovenských bazaltových kameňolomov v Lučenci, 1953-1958, 2.-7. ročník.

POUŽITÉ INTERNETOVÉ PRAMENE

<http://ddriso.sk/historia.html>, prístup: 3. 8. 2010

<http://slovniky.juls.savba.sk/?w=zastaran%C3%BD&s=exact&c=4958&d=kssj4&d=psp&d=scs&d=sss&d=peciar&d=hssjV&d=bernlak&d=obce&d=priezviska&d=un&ie=utf-8&oe=utf-8> – prístup: 30. 12. 2013

http://www.dunabogdany.hu/data/cms639892/Dunabogdany_kozseg_tortenete_110126.pdf
prístup: 14. 9. 2012.

http://gemhorka.sk/hu_historia.html - prístup: 5. 5. 2014

http://hvg.hu/itthon/20130731_Salgotarjan_romlasa_ríport - prístup: 5. 5. 2014

<http://www.geotyda.pl/miejscra/kra/miekinia.php>, prístup: 14. 1. 2013

<http://www.it-jura.pl/pl/miejscow.php?go=miekinia>, prístup: 14. 1. 2013

http://www.snm-em.sk/geosprievodca/lokality/novohrad_gemer/tuharskymramor.html,
prístup: 15. 8. 2010 (Gaál, Ľudovít: *Novohradsko-juhogemerská trasa - Tuhársky mramor*)

<http://zivot.azet.sk/clanok/4872/kto-kupi-raritu.html> - prístup: 15. 12. 2013

www.zskosariska.edu.sk/zeleznica/03.html - prístup: 15.12.2013

www.zskosariska.edu.sk/zeleznica/historia7.html - prístup: 15.12.2013

POUŽITÉ ARCHÍVNE PRAMENE

HU BFL Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Közjegyzői okiratok. VII.211. Mannheimer Ignác közjegyző iratai

http://www.archivportal.arcanum.hu/kozos/opt/a130223.htm?v=pdf&q=%28WRD%3D%28roheim%20k%21roly%29%29/LT_BFL&s=SORT&m=58&a=rec, prístup: 20. 1. 2013

MNL NML Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Salgótarján

Korláti Bazaltbánya Munkások Önképző Köre. MNL NML IV. 489. 8. d.

A Somoskői Bazaltbánya Rt. Iratai 1924-1949 (1950). MNL NML XI. S 7.

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. és beolvadt vállalatai (odvolávka v texte PMKB), Ipari titkárság iratai - Z 36.

PSP ČR Poslanecká sněmovna parlamentu České republiky – Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Praha

Národní shromáždění republiky Československé - Poslanecká sněmovna 1933, Praha. III. volební období. 8. zasedání. Odpověď ministra veřejných

práci na interpelaci poslanců V. Polívky, I. Hrušovského a druhů, o státním kamenolomu v Šátoroši (tisk 1752/VII) z 30. listopadu 1932

http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t2221_01.htm, prístup: 30. 3. 2014

Národní shromáždění republiky Československé - Poslanecká sněmovna 1933, Praha. Interpelácia poslancov V. Polívku, I. Hrušovského a druhov ministru verejných prác o štátom kameňolomu v Šátoroši. 26. dubna 1932.

http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t1752_02.htm, prístup: 30. 3. 2014

Reg. OcÚ K Registratúra Obecného úradu v Konrádovciach, Konrádovce

Kronika materskej školy slovenskej v Konrádovciach

Kronika obce Konrádovce

Pamätná kniha obce Korlát založená roku 1945

Pokračovanie kroniky obce Konrádovce

Školská kronika Štátnej ľudovej školy v Korláte

Zo života obce Konrádovce v obrázkoch (fotoalbum)

Reg. OcÚ ŠB Registratúra Obecného úradu v Šiatskej Bukovinke, Šiatská Bukovinka

Korešpondencia medzi Oblastným likvidátorom v Bratislave a národným podnikom Stredoslovenský kameňopriemysel z roku 1961

List Bohuslava Jelínka, riaditeľa národného podniku Slovenské bazaltové kameňolomy v Lučenci z roku 1955.

Počet budov v Mačkaluku /podľa telefonickej zprávy p. riad. Novického zo dňa 9. I. 1950/

SNA SL Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národný archív, Bratislava

Fond Sčítanie ľudu v roku 1930 (odvolávka v texte: f. SL 1930), obec Radzovce (Raďovce) SL 1930, š 494 a obec Konrádovce (Korlát) SL 1930.

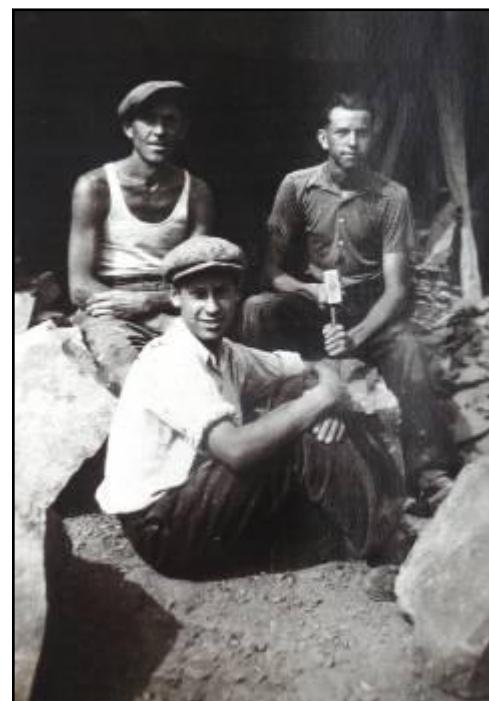
ŠABB-PLC Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Lučenec

Magistrát mesta Lučenec 1815-1922, Inv.č. 154, šk. 44, Sp. 1899 (1236), (1336) a (1244). A sátorosi kőbányák munkarendje. 1897. november.

Obrazová príloha

Obr. 1. Čadičový kameňolom Mačkaluk – robotníci lomu v medzivojnovom období v rukách s vidlami na nakladanie kameňa (Rodinný archív A. Agócs).

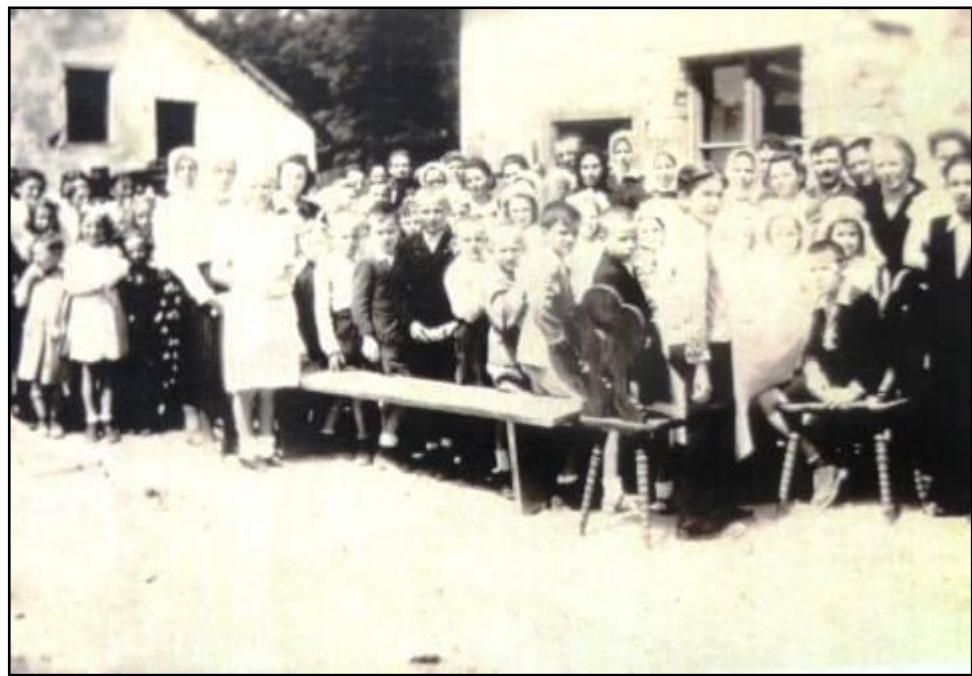
Obr. 2. János Szpevár s kolegami kamenármi v čadičovej bani Mačkaluk, približne v rokoch 1938-1943 (Reg. OcÚ ŠB – kópie dokumentov rodiny Szpevár, žijúcej v MR).

Obr. 3. Riceri (kamenári-kockári) so špicermi (učňami) v čadičovej bani Mačkaluk, približne v rokoch 1938-1943 (Reg. OcÚ ŠB – kópie dokumentov rodiny Szpevár, žijúcej v MR).

Obr. 4. Osobný vozeň úzkorozchodnej železničky premávajúcej medzi čadičovou baňou Mačkaluk a obcou Somoskőújfalu, približne v rokoch 1938-1943 (E. Plančíková – osobné vlastníctvo, Šiatorská Bukovinka).

Obr. 5. Žiaci základnej školy z baníckej kolónie Mačkaluk – slávnosť po prvom svätom prijímaní, približne v rokoch 1941-1945 (Reg. OcÚ ŠB – kópie dokumentov rodiny Szpevár, žijúcej v MR).

Obr. 6. Deti z robotníckej kolónie Mačkaluk – ľudová hra na lúke, v rokoch 1940-1955 (E. Plančíková – osobné vlastníctvo, Šiatorská Bukovinka).

Obr. 7. Banicka kolónia Mačkaluk, nedatované (Reg. OcÚ ŠB – kópie dokumentov rodiny Szpevár, žijúcej v MR).

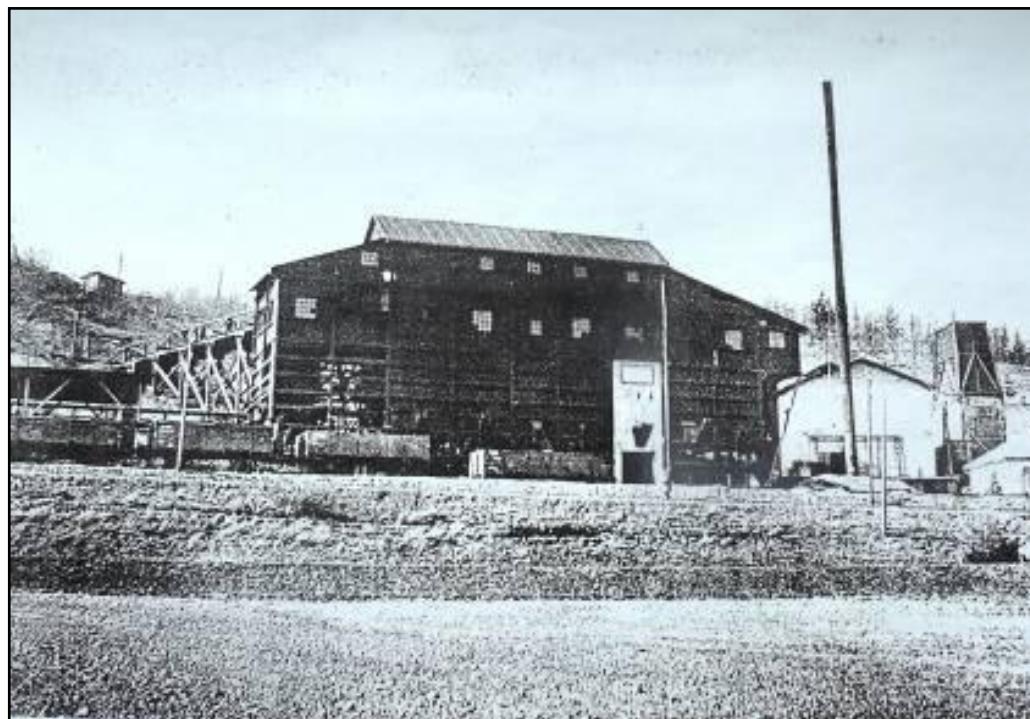

Obr. 8. Príslušník pohraničnej stráže so psom nad kamenárskou kolóniou Mačkaluk, po roku 1945 (Reg. OcÚ ŠB).

Obr. 9. Ruiny budovy colnice v bývalej kamenárskej osade Mačkaluk

(Foto: Ing. Judita Bodnárová, 2010).

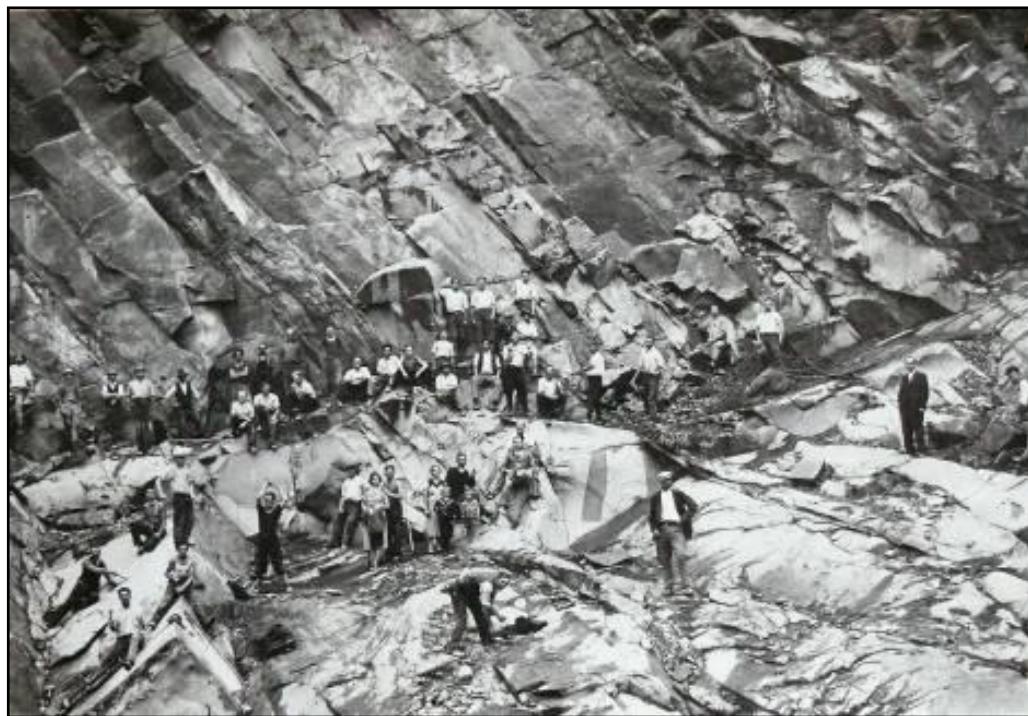
Obr. 10. Drvič andezitovej bane Šiatoroš, nedatované. (Reg. OcÚ ŠB, xerokópia fotografie).

Obr. 11. Šiatorská Bukovinka – andezitová baňa Šiatoroš, robotnícka kolónia a úradnícke budovy riaditeľstva (Foto: Attila Agócs, 2010).

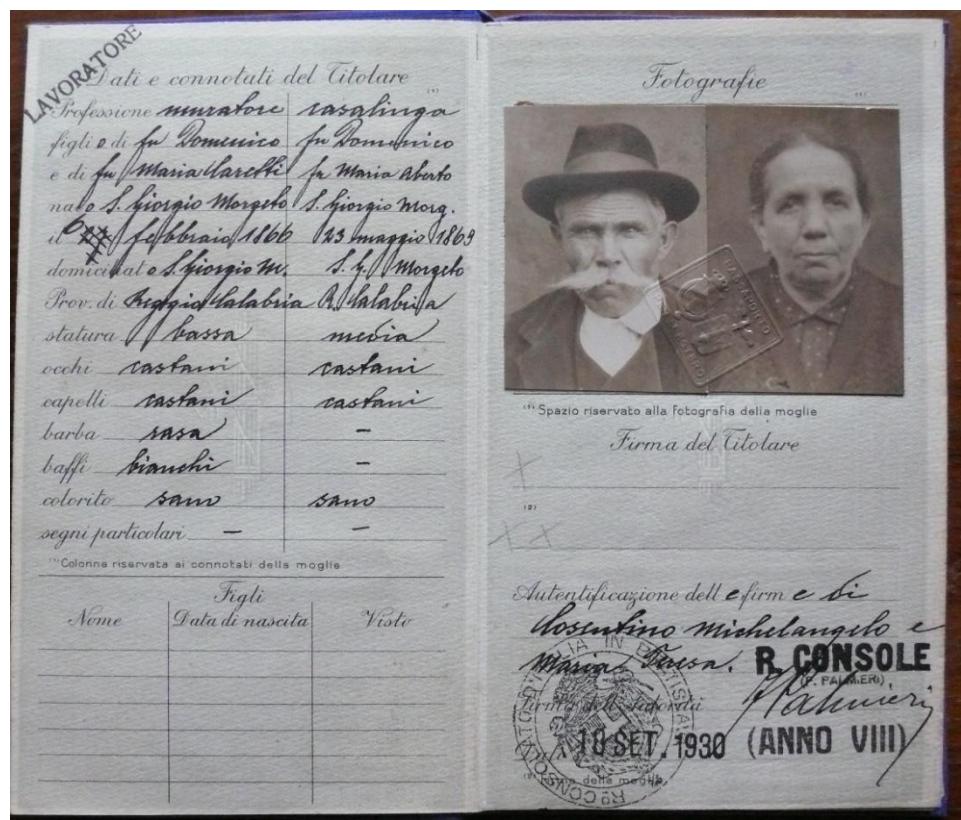
Obr. 12. Bývalá krytá kolkáreň v kamenárskej kolónii bane Šiatoroš (Foto: Attila Agócs, 2010).

Obr. 13. Čadičový kameňolom Konrádovce – lámači kameňa so svojimi rodinnými príslušníkmi, prvá polovica 20. stor. (Reg. OcÚ K).

Obr. 14. Zamestnanci lomu so svojimi výrobkami na začiatku 20. stor. – kameňolom v Konrádovciach (Hradné múzeum vo Fiľakove, evidenčné číslo: E-7).

Obr. 15. Taliansky cestovný pas imigrantov vydaný v medzivojnovom období Konrádovce – rodinný archív M. Cosentino (Foto: Attila Agócs, 2009).

Obr. 16. Kamenárske nástroje M. Cosentina z Konrádoviec - (po maďarsky *macni, bunkó, spicvas*) (Foto: Attila Agócs, 2009).

Obr. 17. Zábery zo života „dychovej kamenárskej hudby“ – Konrádovce, po druhej svetovej vojne. Fotoalbum „Zo života obce Konrádovce v obrázkoch“ (Reg. OcÚ K).

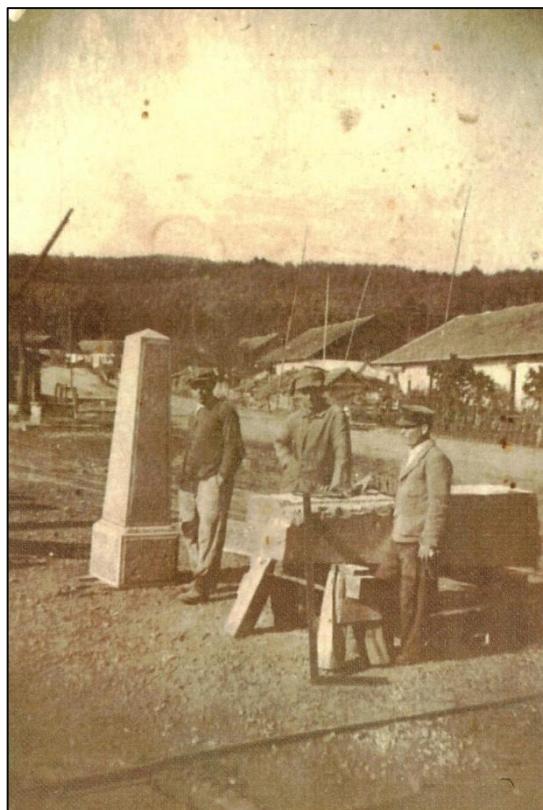
Obr. 18. Prví uční Závodnej učňovskej školy – Konrádovce, 1956. Fotoalbum „Zo života obce Konrádovce v obrázkoch“ (Reg. OcÚ K).

Obr. 19. Ľudová milícia závodu v Konrádovciach založená v roku 1948, nedatované.
Fotoalbum „Zo života obce Konrádovce v obrázkoch“ (Reg. OcÚ K).

Obr. 20. Kúpalisko v Konrádovciach vybudované v roku 1948, nedatované. Fotoalbum
„Zo života obce Konrádovce v obrázkoch“ (Reg. OcÚ K).

Obr. 21. Výstavba pamätníku padlým hrdinom z čadiča v Konrádovciach k výročiu oslobodenia, 1945 (J. Dellamariová – osobné vlastníctvo, Lučenec).

Obr. 22. Robotnícky dom v Konrádovciach postavený v polovici 20-tych rokov 20. storočia. Text slovensko-maďarskej dvojjazyčnej pamätnej tabule: „*V obci bola založená MO-KSČ v roku 1922. V tejto budove sa konali schôdzky a rôzne podujatia*“ (Foto: Attila Agócs, 2013).

Obr. 23. Náhrobníky vyrobené z miestneho čadiča v rokoch 1915-1932, premiestnené z cintorína k dome smútku (Foto: Attila Agócs, 2013).

Obr. 24. Náhrobníky rodiny Cosentino vyrobené z miestneho čadiča a umelého kameňa (Foto: Attila Agócs, 2013).

Obr. 25. Časť titulnej strany podnikového časopisu vydávaného v danom čase pod názvom „Kameň a budovanie socializmu“, 1952

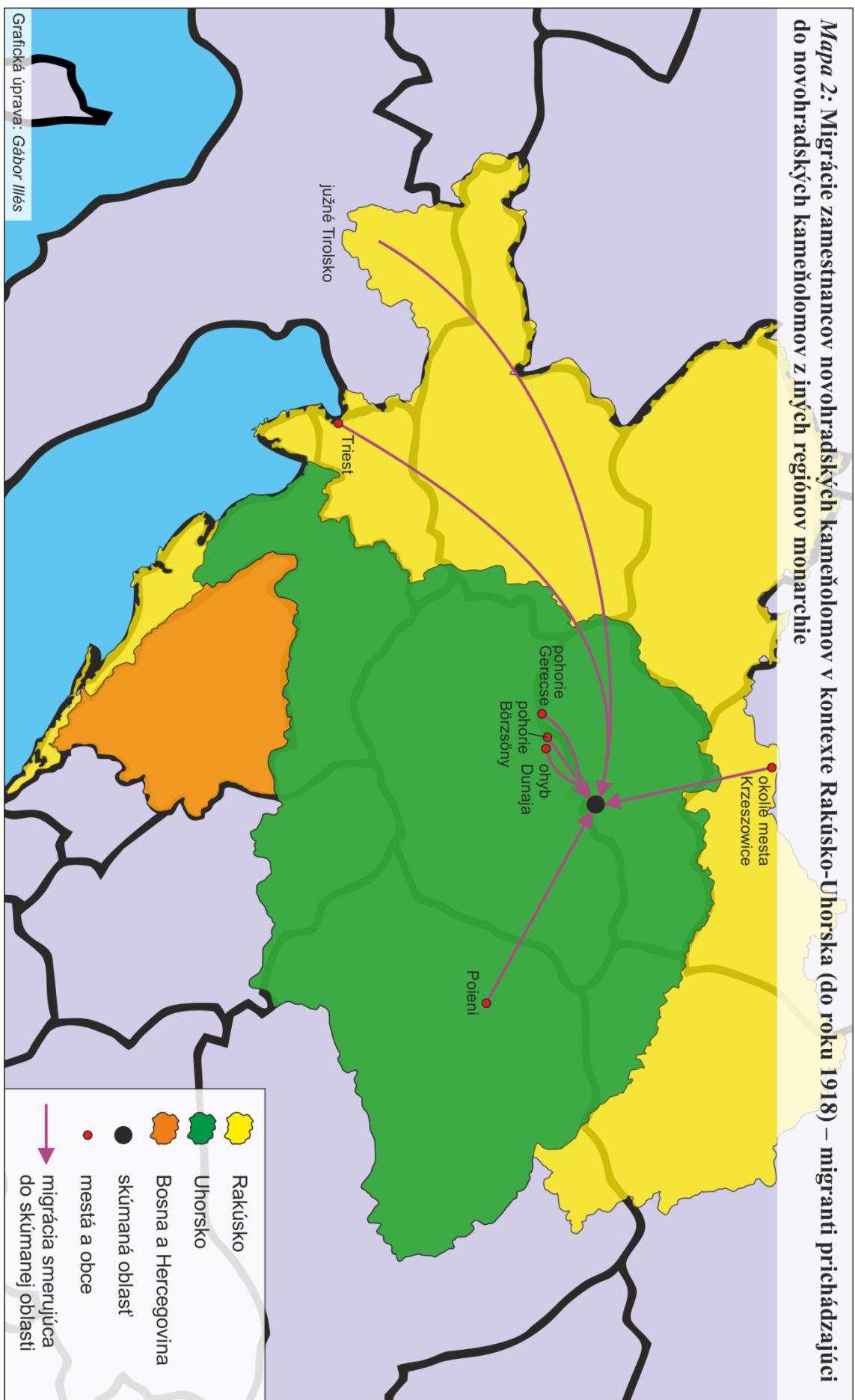

Obr. 26. Smaltovaný popolník so symbolmi (aj baníckymi) športového klubu Tatran Konrádovce, 1972 (Foto: Attila Agócs, 2013)

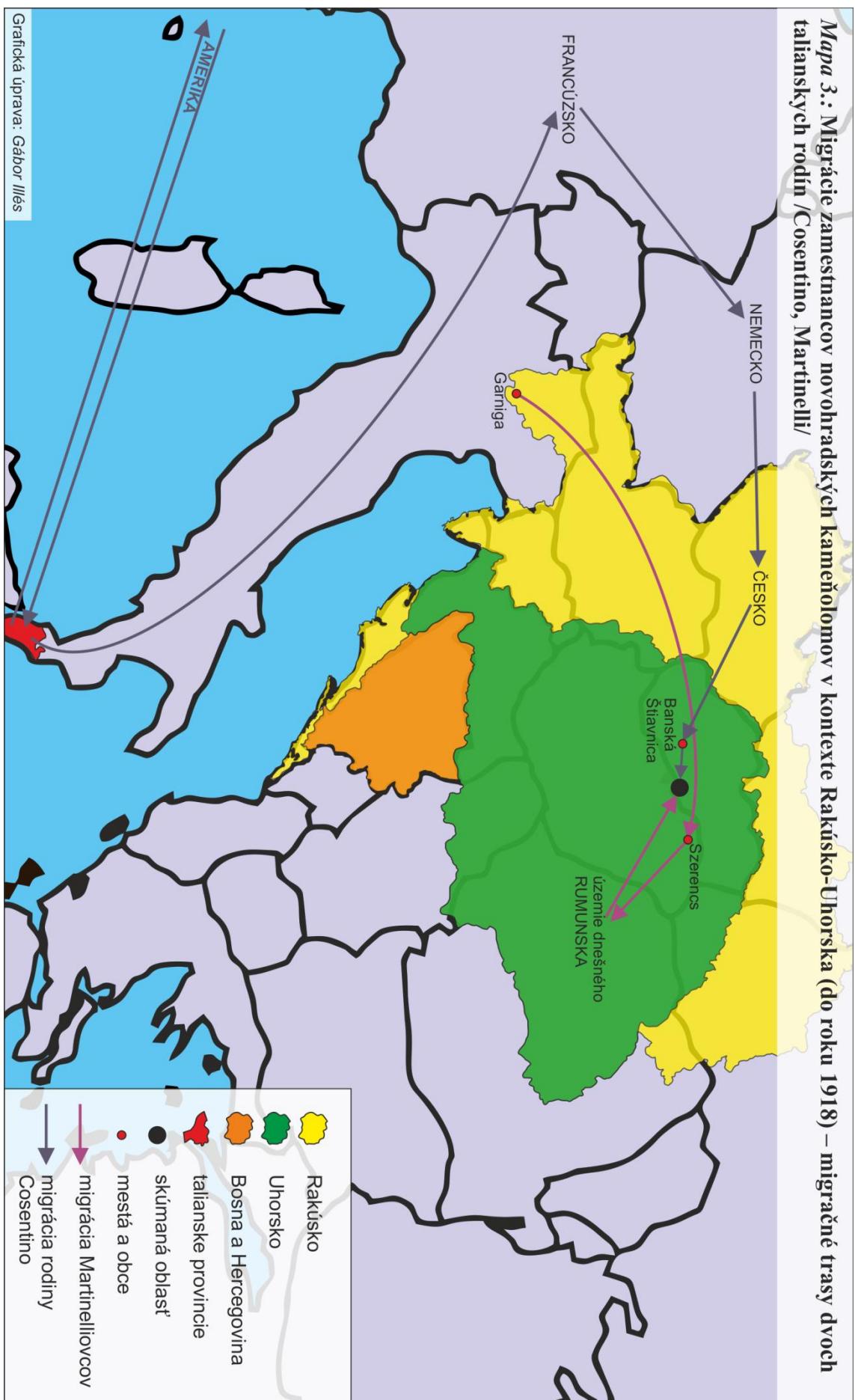
Mapová príloha

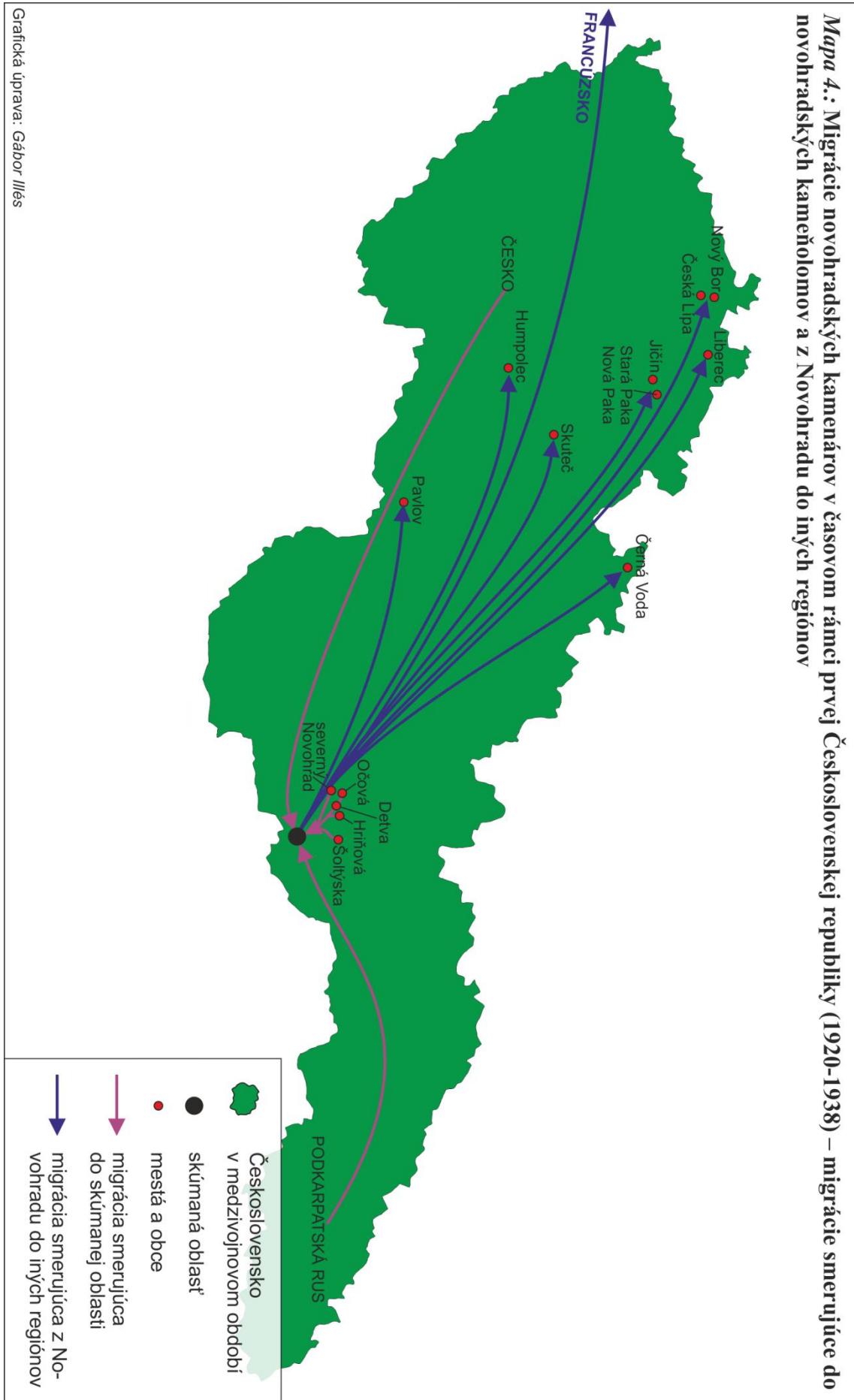
Mapa 2: Migrácie zamestnancov novohradských kameňolomov v kontexte Rakúsko-Uhorska (do roku 1918) – migranti prichádzajúci do novohradských kameňolomov z iných regiónov monarchie

Mapa 3.: Migrácie zamestnancov novohradských kameňolomov v kontexte Rakúsko-Uhorska (do roku 1918) – migračné trasy dvoch talianskych rodín /Cosentino, Martinelli/

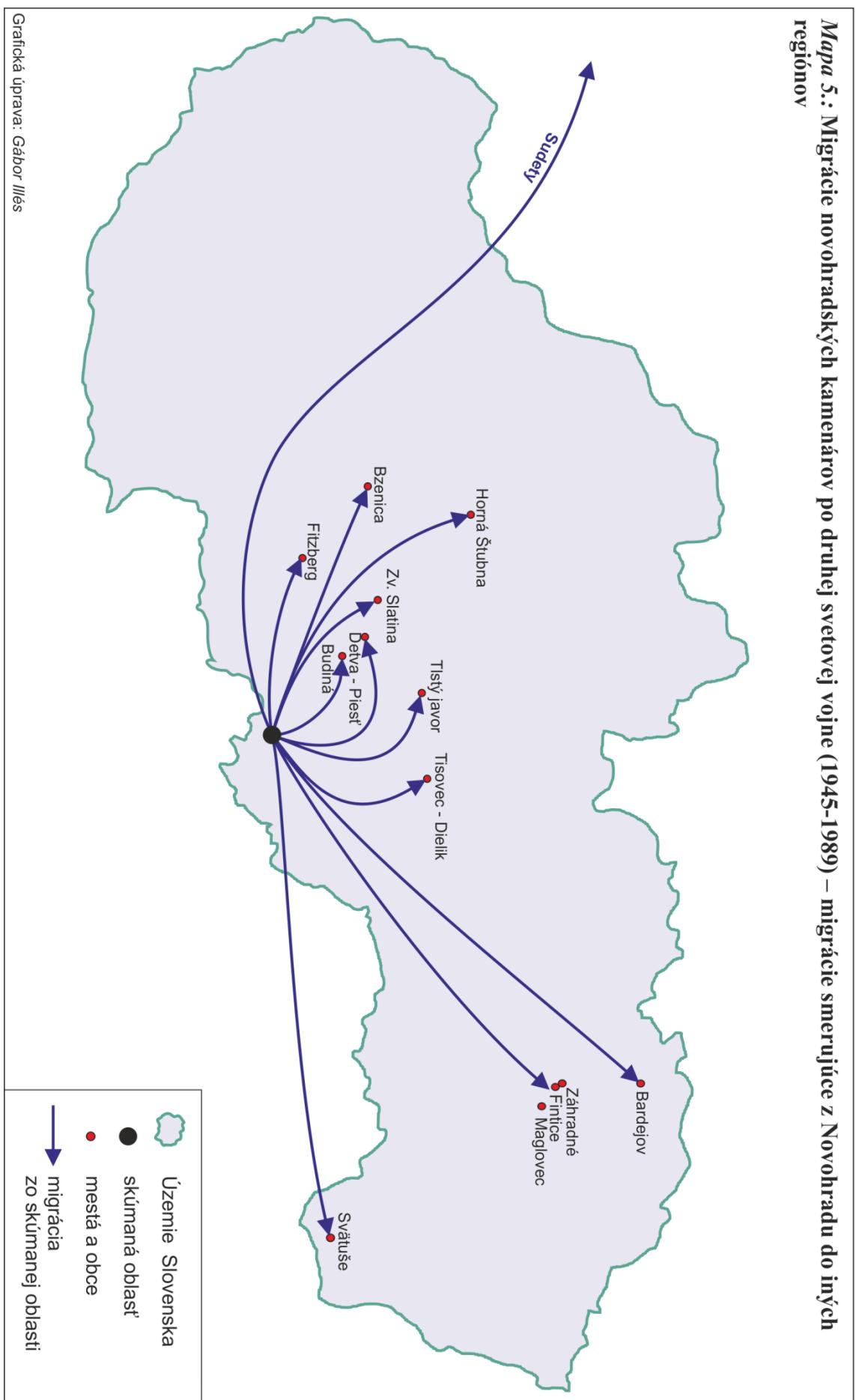

Mapa 4.: Migrácie novohradských kamenárov v časovom rámci prvej Československej republiky (1920-1938) – migrácie smerujúce do novohradských kamenolomov a z Novohradu do iných regiónov

Grafická úprava: Gábor Iléš

Mapa 5.: Migrácie novohradských kamenárov po druhej svetovej vojne (1945-1989) – migrácie smerujúce z Novohradu do iných regiónov

Mapa 6.: Migrácie dvoch generácií kamenárskej rodiny (otca a syna) v rokoch 1923-1954 smerujúce z Novohradu do iných regiónov

